

SOSYAL VE BEŞERÎ

BİLİMLERDE ULUSLARARASI ARAŞTIRMALAR - V

Aralık 2022

EDİTÖRLER

PROF. DR. İRFAN YILDIZ

DOÇ. DR. NESLİHAN İYİT

Genel Yayın Yönetmeni / Editor in Chief • C. Cansın Selin Temana

Kapak & İç Tasarım / Cover & Interior Design • Serüven Yayınevi

Birinci Basım / First Edition • © Aralık 2022

ISBN • 978-625-6399-39-6

© copyright

Bu kitabın yayın hakkı Serüven Yayınevi'ne aittir.

Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin almadan hiçbir yolla çoğaltılamaz. The right to publish this book belongs to Serüven

Publishing. Citation can not be shown without the source, reproduced in any way without permission.

Serüven Yayınevi / Serüven Publishing

Türkiye Adres / Turkey Address: Yalı Mahallesi İstikbal Caddesi No:6
Güzelbahçe / İZMİR

Telefon / Phone: 05437675765

web: www.seruvenyayinevi.com

e-mail: seruvenyayinevi@gmail.com

Baskı & Cilt / Printing & Volume

Sertifika / Certificate No: 47083

Sosyal ve Beşerî Bilimlerde Uluslararası Araştırmalar - V

Aralık 2022

Editörler

Prof. Dr. İrfan YILDIZ

Doç. Dr. Neslihan İYİT

İÇİNDEKİLER

Bölüm 1

YASIN GERİDE KALAN BİREYLER ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ AÇISINDAN İNCELENMESİ

Nurullah YELBOĞA, Ali Rıza ABAY 1

Bölüm 2

ANTİK ÇAĞ DÖNEMİNDEN İSLAMIN ALTIN ÇAĞINA BİLİMSEL DÜŞÜNCE GELENEĞİNİN BİLİM, KÜLTÜR VE İKTİDAR BAĞLAMINDA İNCELENMESİ

Cahit AYTEKİN 17

Bölüm 3

SOSYALİST GERÇEKÇİLİK BAĞLAMINDA STALİN DÖNEMİ KAZAKISTAN SINEMASI

Lokman ZOR 35

Bölüm 4

İBN RÜŞD'ÜN İLİM ZİHNİYETİ VE YÖNTEM ANLAYIŞINA FARKLI BAKIŞLAR

Adalet ASLAN 49

Bölüm 5

İATROJENİK HASTALIKLAR, (TOPLUMSAL) BEDEN VE SAĞLIK ENDÜSTRİSİ ÜZERİNE

Hatice ÖZER 61

Bölüm 6

İNSAN KAYNAKLARI YÖNETİMİNE MODERN STRATEJİ YANSIMALARI: KARIYER YÖNETİMİ AÇISINDAN KAVRAMSAL BİR DEĞERLENDİRME

Yeliz BULUT, Sibel ÖZDEMİR 73

Bölüm 7

HAKİKATİN BİRLİĞİ VE BİRLİĞİN İKİ UNSURU: FÂRÂBÎ'DE DİN VE FELSEFE

Enes DAĞ 91

Bölüm 8

BİR SÜRDÜRÜLEBİLİR TÜKETİM ÜÇGENİ: DEĞERLER, YAŞAM BİÇİMİ VE SATIN ALMA DAVRANIŞI

Nihan TOMRİS KÜÇÜN, Kader EROL 103

“

Bölüm 1

YASIN GERİDE KALAN BİREYLER ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ AÇISINDAN İNCELENMESİ

Nurullah YELBOĞA¹, Ali Rıza ABAY²

”

1 Öğr. Gör., Artvin Çoruh Üniversitesi, Sosyal Hizmet Bölümü; Yalova Üniversitesi Doktora Öğrencisi; ORCID ID: 0000-0001-8281-7070

2 Prof. Dr., Yalova Üniversitesi, Sosyal Hizmet Bölümü.

GİRİŞ

İnsanlık tarihindeki ölüm serüvenine bakıldığında Taş devrinde, ağaç kavuklarından dışarıya çıkmış insan, mağaralarda hayvanlar âleminde kestirilemeyen bir yaşam ve ölüm; Pastoral Çağ'da ilk çiftçilik ve köylü/yerleşik yaşam, hayatta kalma süresini arttırma, salgın hastalılarla baş ederek yaşamaya devam etme, aşamalı ölüm; Şehir çağında burjuvallaşan orta sınıfın ölüm ve ölmeye ilişkin yükselen korkusu ve buna karşılık ölüm canavarını ehlileştirme mücadelesinin verildiğini görmek mümkündür (Kellehear, 2012).

Ölüm olayına bakıldığında bunun süreç olarak ölüm öncesi, ölüm anı ve ölüm sonrası olduğu görülmektedir. Diğer bir deyişle insan ne zaman ölmüş olma halini alır? Ökten'in (2016, s. 142) Augustine'den (1998) aktardığına göre 'yaşamak', 'ölüyor olmak' ve 'ölmüş olmak' gibi üç farklı hal bulunmaktadır. Ruh bedeni terk etmedikçe ve insan hisleri hala söz konusuysa ölüm gerçekleşmemiş demektir. Augustine'ye göre iki ölüm vardır. İlk ölüm ruhun bedeni terk etmesiyle gerçekleşir. İkinci ölüm ise sonsuz ölümdür ve o da Tanrı'nın ruhu terk etmesiyle gerçekleşir (Augustine 1998'den Akt. Ökten, 2016, ss. 140-142).

Ölen kişiden sonra geride kalanların yasları bazen travmatik bir hale gelebilmektedir. Yaşanılan yas ile içinde yaşanılan grup, köy, kabile, topluluk arasında güçlü bir ilişki vardır. Söz konusu yas karşısında da yine kendine özgülük niteliği taşıyan ve baş etme eylemlerini biçimlendiren değerlere bağlı ritüeller bulunmaktadır. Geçmişte de olduğu gibi ölen kişinin yaşadığı köy, kasaba, akraba grubu gibi mekân ve gruplar yas aktörlerini ifade etmekte ve yas biçimlerini ortaya koymaktadır (Gültekin, 2017, ss. 104-105).

Kimin yasa nasıl tepki vereceği veyahut yasını nasıl yaşayacağına dair bir yol haritası yoktur. Yas öylesine bireysel bir deneyimdir ki önceden planını yapmak, hassasiyetleri belirlemek imkansızdır. Buna karşın yas deneyimi anlaşıldığı ölçüde duygular anlaşılabilir (Charles-Edwards, 2005, s. 17). Ancak genel itibarıyla sevilen birinin kaybı yaslı bireyde denge bozulmasına neden olur ve biyopsikososyal açıdan bireyi sarsar (Rubin ve Yasien-Esmael, 2004, s. 152).

Ölüm son derece sarsıcı ve geride kalan bireyler açısından çok yönlü etkileri olan bir olgudur. Yas tepkileri ve yas süreci ise ölenin kim olduğuna, cinsiyetine, yaşına ve yaşıyorken üstlendiği sorumluluklara ve nasıl öldüğüne göre değişmektedir. Bununla birlikte geride kalan bireylerin yas süreçleri/yolculukları kaybedilenin hayatlarında yarattığı boşluğa ve dolaşısıyla ölenle birlikte kaybedilenlere göre şekillenmektedir.

Bu çalışmada yas sürecini belirleyen bir faktör olarak ölüm, kayıp ve yas irdelenmiştir. Bu bağlamda birey açısından kayıp ve yaşamın orga-

nizasyonu, kaybın aile sistemine yansımaları ve çocuklarda yas sürecine odaklanılmıştır.

Kayıp ve Yas

Yas, ölüme verilen doğal bir tepkidir (Bekidian, 2008, s. 53). Yas tutma ise herhangi bir değişikliğe ya da kayba verilen psikolojik bir tepki, iç dünya ile dış dünya arasında uyum sağlamak için yapılan uzlaşma sürecidir. Keder de bu sürece eşlik eden tekrarlayıcı bir duygudur (Volkan, ve Zintl, 2020, s. 10).

Ölüm ve yasla ilgili kavramlar aşağıdaki gibi açıklanabilir (Granek, 2008, s. 14):

1) Kayıp yaşama (bereavement): Sevilen birinin ölümünden (yitirme, kaybetme) sonra kişinin içinde bulunduğu durumu açıklamak için kullanılır ve birey/toplum dışında kalan süreçleri de kapsamaktadır.

2) Matem (mourning): Birinin ölümünden sonra duyulan üzüntü ve acıyı zamansal olarak ifade eder ve bir sürece karşılık gelmektedir.

3) Yas, keder/tasa (grief): Ölüm sonrasında verilen tepkilerdir (Örn. üzüntülü düşünce durumu, gam).

Ölüm geride kalanlar açısından çok yönlü bir deneyimi ortaya çıkarmaktadır. Keder, yas, şok, inkar, özlem, öleni arama, düzensizlik, ayrılma ve yaşamı yeniden organize etme gibi birçok durumu/süreci barındırmaktadır (Park ve Halifax, 2011, s. 355). Kayıp yaşayanların büyük bir kısmı kayba rağmen gündelik yaşamını sürdürmeye devam etmektedir. Ancak bazıları var ki kaybın üzerinden yıllar geçmesine rağmen hayata yeniden uyum sağlayamamaktadır. Geride kalanlarda psikososyal sorunların yanında depresyon, kaygı bozuklukları, travma sonrası stres bozukluğu, alkol-madde bağımlılığı gibi psikiyatrik zorluklar yaşayabilmektedir (Keser, 2019).

Yasın birey, aile ve çocuğa yansımalarını daha iyi kavramak maksadıyla aşağıdaki başlık altında ölüm karakteristiğinin yas sürecini nasıl etkilediğine açıklık getirilmiştir.

Ölüm Karakteristiğinin Yas Üzerindeki Etkisi

Yasın nasıl tutulduğu birçok faktörün etkisindedir. Yas biçimi, süreci ve yasın diğer etkileri/tepkileri ölüm karakteristiği ile ilintilidir. Şiddet sonucu ölüm, cinayet, toplu ölüm, kaza sonucu ölüm, süregelen hastalıklar sonucu ölüm gibi türler geride kalanların bazı değerleriyle birlikte yasın yordayıcısı olabilmektedir. Bunlara ilaveten ölen kişinin kim olduğu, yaşı, statüsü, cinsiyeti gibi bazı unsurlar da yine yas tutma sürecini belirleyen faktörler olarak etkisini sürdürmektedir. Özellikle de “ölüm olayının nasıl gerçekleştiği”ne ilişkin ani, şiddetli ve doğal afetle ilgili ölümler (Çakar, 2020, s. 28) geride kalanların baş etme süreçlerini güçleştirmekte ve iyilik hallerinde derin izler bırakabilmektedir.

Şiddet sonucu ölümler, yanma, uçak/trafik/iş kazaları sonucu beden parçalanması olaylarında geride kalanlar yas sürecini daha zor ve uzun süreli geçirebilmektedir. (Pearlman, Wortman, Feuer, Farber ve Rando, 2014, s. 5).

Ani, zamansız, önlenebilir, adaletsiz olarak görülen veyahut cinayet gibi kasıtlı eylemler sonucu yaşanan ölümler travmatik bir niteliğe sahip olmaktadır. Özellikle sevilen birinin ani ölümü karşısında bireyler psikolojik travma sürecine girebilmektedir. Yaşanan durum yas tutan bireyin kapasitesinin dışındadır ve kişi kendi varlığını dahi tehdit altında görmekte, parçalanacakmış gibi hissetmektedir. Şok, dehşet ve çaresizlik bu tür süreçlere eşlik etmektedir (Pearlman ve diğerleri, 2014, s. 25).

Şiddetli ölümlerin (kaza, intihar, cinayet) geride kalanlar üzerinde kalıcı etkileri olduğu ve onlarda travmatik deneyimlere sebebiyet verdiği yapılan araştırmalarca da desteklenmektedir. Dolayısıyla doğal ölümden farklı olarak şiddetli ölümler geride kalan bireylerde komplike yasa ve işlev bozukluğuna sebebiyet verebilir (Rynearson, Schut ve Stroebe, 2013). Örneğin İran/Bam'da meydana gelen deprem sonrasında ölenlerin yakınları üzerine yapılan bir çalışmada komplike yas yaşayanların oranı %76 olarak belirlenmiştir (Ghaffari-Nejad, Ahmadi-Mousavi, Gandomkar ve Reihani-Kermani, 2007).

Ani ölümlerin yas reaksiyonlarının araştırıldığı bir başka çalışmada ölüm şekli ve sosyal desteğin söz konusu tepkilerde belirleyici olduğu ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte ani ölüm sonrası geride kalanların daha uzun süreli baş etme problemlerini yaşadıkları da belirtilmiştir. Zira bu tür ölümler psikolojik, fiziksel ve sosyolojik gibi çok boyutlu ve karmaşık sonuçların yordayıcısı olabilmektedir. Bunun da altında yatan temel argüman ani ölümlerin hazırlıksız ve öngörüsüz bir şekilde meydana geliyor olmasıdır (Reed, 1998, ss. 285-286).

Yasın geride kalanlar açısından incelenmesi, aslında biraz geniş bir kitleyi ifade etmektedir. Örneğin çocuklarını kaybeden anne-babalar, kardeşini kaybeden çocuk-ergen-yetişkinler, eşini kaybeden bireyler-yaşlılar, ebeveynlerini kaybeden çocuklar gibi gruplar oluşturulabilir. Ancak bu başlık altında bireyler açısından, aile açısından ve çocuklar açısından yas olmak üzere üç başlık altında konunun işlenmesi uygun görülmüştür.

Birey Açısından Kayıp ve Yaşamın Organizasyonu

Sensiz ben kimim? İnsan ölenle birlikte bağların bazılarını da kaybettiğinde kim olduğunu, onsuz neler yapabileceğini anlamakta güçlük çekebilir. Dolayısıyla “Giden geride kalandan ne götürdü?” sorusu akla gelmektedir. İnsanın bazen kaybettiği şey hakkında fikir sahibi olmadığı, kelime dağarcığında olmayan ölen ve geride kalanın da yaşıyorken farkında olmadıkları, münhasıran oluşan bağlar/ilişkiselikler bulunmaktadır (Butler,

2018, s. 38). Sevilen birinin kaybından sonra “*Ben kim oldum?*”, “*Benden geriye ne kaldı?*” ve “*Ötekinde kaybettiğim şey nedir?*” gibi bilinmezliğe işaret eden sorular insan zihnini meşgul etmektedir (Butler, 2018, s. 45). Özünde hayatta sağlam bir amaç bulmaya yönelen insan “Neden yaşıyorum?”, “Hayatın çok daha derin bir anlamı olmalı.” ve “Kendimi çok boş hissediyorum.” gibi endişenin neden olduğu sorgulamalar yapmaktadır (Yalom, 2017, s. 35). Sevilen birinin ölümünden sonra ise bu sorgulama ve arayışlar daha çok belirginleşebilmektedir.

Ölüm sonrası psikolojik/duygusal iyileşme genellikle yavaştır ve bazıları için iyileşme asla tamamlanmaz (Thursby, 2006, ss. 7-8). Yakın/sevilen birinin ölümü, geride kalan bireyler üzerinde faklı etkiler bırakmaktadır. Ayrıca sahip olunan farklı savunma mekanizmalarının kullanımı bireye göre farklılık göstermektedir. Kimisi bir an önce hayatın içine dahil olmayı tercih ederken, kimisi yasını yalnız yaşamayı seçebilir. Daha da ötesi yasın ne kadar süreceği ve ne zaman sonlanacağı da belirsizdir ve kişiye bağlıdır.

Yasın psikososyal sonuçları üzerinde sıklıkla durulurken patoloji ve yas arasındaki bağlantıya/ilişkiye dikkat çeken çalışmalar da bulunmaktadır. Parkes (1997), bu durumu nedensel bir ilişkinin kanıtı ile açıklamaktadır. Örneğin sevdiği birini kaybeden birey fiziksel veya zihinsel sağlık sorunları yaşayabilir. Hatta Parkes (1977) “*kırılan kalp sendromu*”na vurgu yaparak yasın ölüme bile sebebiyet verebileceğini açıklamıştır. Yine yasın kardiyovasküler fonksiyonları bozabileceğini öne sürmüştür. Onun buradaki iddiası yas sürecinde ruh sağlığının yanında fiziksel sağlığında bozulması durumudur (Thompson, 2002, s. 156).

Kuşkusuz yas çok yönlü ve işlevli bir durumdur. Ancak Freud’a (1998) göre onun belirleyici işlevi geride kalanların ölüden umut ve anılarını kesmesidir. Bu gerçekleştikten sonra insanın duyduğu keder, pişmanlık ve suçluluklar da azalmaktadır.

İnsanlar arası bağlar gerekli ve önemlidir. Eşlerden birinin ölümüyle bağlantılarda kopmalar olmakta ve derin bir keder onları sarmaktadır. Dul kadın ve erkekler geride kalan yaşamlarında onları gözleyen birinin artık olmamasının (eve ne zaman geldi, ne zaman yattı, ne zaman kalktı vb.) acısını yaşamaktadırlar. Diğer bir deyişle hayatlarına tanıklık eden birinin eksikliğini yaşarlar (Yalom, 2017, s. 50).

Biri kaybedildiğinde neyin yitirildiği her zaman bilinen bir şey değildir. Diğer bir deyişle kayıpta saklı/gizli olan ve bilinmeyen şeyler bulunmaktadır. Yani başkalarıyla bağlantı hatlarını çizen, ilişkileri sürdüren fakat gizemini koruyan şeylerdir bunlar. Başkasına olan bağlılık, kişideki bir parçaya karşılık gelmektedir (Butler, 2018, ss. 37-38). Keder kişinin kendi denetimi dışında olduğu, artık kendisi olmadığı durumu aslında bir tür *yoksullaşmayı* işaret etmektedir. Zira insan kurduğu ilişkilerle kendisinin

ötesine geçmekte, kendisine ait olmayan yaşamlara da müdahil olmaktadır. Dolayısıyla bir anlamda bünyesine/yaşamına katmış olduğu -psikososyal açıdan- şeyleri başka insanda -buna sevdikleri de dahil- kaybetmektedir (Butler, 2018, s. 43). Bu durum birey açısından ağır bir yas durumunu ortaya çıkarabilmektedir.

Bireyler sevilen birini kaybettiklerinde onunla birlikte psikososyal ve fiziksel kayıplar da yaşamaktadır. Örneğin eşlerden birinin ölümü fiziksel olarak onun olmadığı bir durumu ortaya çıkarmaktadır (fiziksel). Ancak buna ek olarak geride kalan, ölen kişinin yaşamındaki rolleri de kaybetmiş olmaktadır. Sevddiği, arkadaşı, sırdaşı, seyahat arkadaşı (psikososyal) gibi kendi hayatındaki rolleri de artık son bulmuştur. Bu bağlamda birincil kayba bağlı olarak ortaya çıkan ikincil kayıplar dikkati çekmektedir (Pearlman ve diğerleri, 2014, s. 19). Örneğin eşini kaybeden yaşlı bir birey yalnız yaşamayı öğrenme ve yeni becerileri (yemek yapma, fatura ödeme, alışveriş yapma vb.) geliştirmek durumundadır. Zira ölen kişinin beceri, rol ve sorumluluklarına bağlı olarak ortak ebeveynlik, arkadaşlık, ortak ilgi alanları gibi kayıplar da olmaktadır (Charles-Edwards, 2005, ss. 6-7).

Her bireyin yas tutma deneyimi kendisine özgüdür. Hangi aşamadan sonra neyin geleceği, ne zaman biteceği gibi net ve kesin bir durum söz konusu değildir. Kayıptan sonra geride kalanların;

- ✓ Kayıp gerçekliğini kabul etmesi,
- ✓ Yasın yaşanmasına ve deneyimlenmesine izin vermeleri,
- ✓ Ölen kişinin olmadığı gerçekliğe uyum sağlama ve plan yapma,
- ✓ Başka ilişkilere sahip olmak ve bunlara olanak vermek gibi süreçlerin yaşanması normal yaşama dönme sürecini hızlandırmaktadır (“Mayo Clinic”, 2021).

Ölüm olayı başlı başına geride kalanlar açısından travmatik olabilir. Böyle durumlarda yas tepkisi ve şiddeti de ağır olabilmektedir. Güven sorunu, kaygı, çaresizlik, suçluluk duygularının sağaltılması ve yeni bir yaşamın organizasyonu (Karataş, 2013, s. 262) gerekebilir.

Aile Açısından Kayıp ve Aile Sisteminin Yeniden Organizasyonu

Literatürde ölüm ve yas daha çok bireyler açısından irdelenmiş olsa da aslında bireysel bir fenomenden ziyade daha çok bir aile meselesidir. Ailelerle çalışmak daha karmaşık ve güçtür ancak bütüncül bir yaklaşım aileyle çalışmayı gerektirir. Zira yasın doğasını anlamak için ailede bireysel ve ilişkisel faktörlerin dikkate alınması gereklidir (Breen ve diğerleri, 2018).

Ailede anne, baba, kardeş, büyük anne-baba, sevilen diğer üyelerin kaybı ne anlama gelmektedir? Ölüm olayı o güne değin ailede nasıl bir konu olarak yer edinmiş, ailenin ölümüne tepkisi nasıldır? Ailedeki birinin

ölüm hikayesi nasıl aktarılıyor, aile üyelerinin bu hikayedeki rolü nedir? Çevrede veya medyada bir ölüm haber duyulduğunda nasıl tepki veriliyor, ritüel inanç ve kültürel değerler ölüm olayında ne kadar yer edinmektedir? Bu soruların yanıtları ailenin yas sürecini nasıl geçireceği hakkında kısmen bilgi vermektedir.

Ailedeki çocuk ölümleri aileyi uzun süreli ve acı verici bir yolculuğa sevk etmektedir. Özellikle yaşam süresinin 70-80’li yaşları bulduğu günümüzde ebeveynler çocukları o kadar yaşayabilecekken erkenden ayrılmış olmalarının yasını tutmaktadır. Kardeşler açısından da hem kardeş ölümünün ne olduğunu anlama hem de bu olayın ebeveynler üzerindeki etkisini tasavvur etme onları zorlamaktadır (Becvar, 2003, s. 13). Çocukların kaybı kardeşler, ebeveynler kısacası tüm aile üzerinde etkili olmaktadır (Neimeyer ve diğerleri, 2002).

Aile üyelerinden örneğin kardeş kaybı geride kalan kardeşleri birçok yönden etkilemektedir. Örneğin, kardeş kaybı, geride kalan kardeşlerin ölenin hayallerini-hedeflerini gerçekleştirme amacına da yöneltebilir. Diğer bir deyişle ona karşı görevini yerine getirmek için tamamlanmamış ideallerin gerçekleşmesi için geride kalanlar onun kaldığı yerden devam edebilir. Örneğin mühendis olmayı isterken kardeşinin müzisyen olmayı istemesi nedeniyle müziğe yönelme; kardeşi hastalıktan öldü diye doktor olmak isteme gibi. Becvar (2003, s. 14) bu durumu destekler nitelikte kardeşlerin kariyer değişikliğine, aile ile ilişkilerde değişikliğe ve daha sağlıklı olmaya yönelebileceğine dikkat çekmektedir. Ona göre, ebeveynler ise diğer çocuklarının da ölebileceğini düşünerek soylarını devam etme kaygısı taşımaktadır. Bu sebeple de kendi yaslarını da yaşamaya başlamaktadır.

1995’ten 2017’ye kadar çocuk kaybı sonrası ebeveynlerin yası üzerine yapılan bir çalışma ebeveynlerin “komplike yas”, “travmatik yas” ve “ebeveynlerin uzun süreli yas bozuklukları”na odaklanmıştır. 42 çalışmanın incelendiği araştırmada ölüm ne şekilde olursa olsun neredeyse tüm ebeveynlerin uzun süreli ve karmaşık bir yas süreci geçirdikleri ortaya çıkmıştır. Zira önceden var olan güçlü ebeveyn çocuk ilişkisi uzun süreli, şiddetli, özlem dolu yas süreci bireylerin kendilerini sosyal alandan soyutlamasıyla devam etmektedir (Morris, Fletcher ve Goldstein, 2019).

Aile üyelerinden birinin kaybı son derece güç bir durumdur. Zira geride kalanlar açısından aile organizasyonu, aile işleyişi ve ilişkilerinde çeşitli değişiklikler meydana gelmektedir. Yeni yaşama uyum sağlama sorunun yanında yaşam koşulları, iş, oturulan konut, okul, sağlık, ekonomi vb. gibi birçok alanda değişimler görülmektedir (Arıcı-Özcan ve Kaya, 2020, s. 1). Bu noktadan hareketle ölümün sosyal ve aile rollerinde, paylaşılan etkinliklerde bir değişimi beraberinde getirdiği söylenebilir (Waldrop, 2007, s. 198). Hatta ölümle birlikte geride kalanlar açısından kendileri hayatta ol-

duğu müddetçe hayatın tamamen değiştiği söylenebilir (Çakar, 2020). Zira bireyler çalışma hayatında, ev içi ve evle ilgili rollerde, zamanı yönetmede güçlüklerle karşılaşabilmektedir (Bonanno ve Kaltman, 2001). Lehman (1987) eşlerini kaybeden bireylerin 4-7 sonra bile bir şeyleri başkalarıyla birlikte yapmaktan uzak durdukları, bir şeyleri yapabileceklerinden yeterince emin olamadıkları, sorunlarla baş etmede ve ciddi değişiklik gerektiren durumlarda güvensiz davrandıkları ve yaşamlarını genel itibarıyla olumsuz değerlendirme eğiliminde olduklarını belirtmiştir.

Bu bilgiler değerlendirdiğinde ailedeki her bir üyenin kaybı farklı bir yas sürecini ortaya çıkardığı ve sistem olarak aileyi çeşitli yönlerden olumsuz yönde etkilediği bilinmektedir. Bir sistem olarak ailenin her bir üyesi kendine özgü bir bağla bir diğerine bağlıdır. Ayrıca her bireyin her yönüyle biricik olduğu da bilinmektedir ve dolayısıyla tepkileri de kendine özgüdür. Bu durumda bir üyenin ölümüne karşı aile içerisindeki diğer üyeler farklı tepki ve tutumlarda bulunabilirler. Charles-Edwards (2005, s. 8), aile üyesinin ölümüne ilişkin tepkilerin farklı olduğunu, bir birey konuşma ihtiyacı hissederken diğerinin kendi yasıyla bir başına kalmak isteyebileceğini, biri daha duygusal yaklaşırken diğerinin kendine has bir durumla olayı anlamlandırabileceğini belirtmektedir. Ona göre aile içerisindeki yeni ilişki ve tepki boyutunun da ötesinde aile üyesi kendi acısını aile dışından biriyle paylaşmak isteyebilir, ağlamak isteyebilir veyahutt te-selli arayabilir. Bir başka farklılık da bir üyenin diğer üyelerin kendisi gibi tepki vermelerini, onun yaşadığı acıya benzer acı yaşamalarını bekleme konusunda olmaktadır. Böyle bir durumda diğer üyelere öfke, kızgınlık, kırgınlık duyguları yeşerebilmektedir.

Aile açısından birinin ölümü kayıptan daha ötesini ifade etmektedir. Baba öldüğünde aile ekonomik sorunlar yaşayabilir veya aile parçalanabilir, geride kalan çocuklar kurum bakımına alınmak durumunda kalabilir. Benzer şekilde annenin ölümü de aile çözülmesine sebebiyet verebilir. Ya da çocukların anne dışındaki bireyler tarafından bakımı ölümün geride bıraktığı bir aile sorunu haline gelebilir (Stearns, 2007, s. 33).

Örneğin ailenin geçimini sağlayan birey öldüğünde fiziksel (birincil) kayba bağlı olarak ekonomik (ikincil) kayıplar yaşanır ve başkasına bağımlılık durumu da gelişerek psikososyal kayba dönüşebilir (Pearlman ve diğerleri, 2014, s. 19). Bazen de birincil kayıplar sonrasında ortaya çıkan ikincil kayıplar çok geç fark edilir, belki de yıllar sonra. Bu yüzden duygusal, ekonomik, zihinsel gereksinimler karşılanamayabilir.

Ancak kaybın ortaya çıkardığı ikincil kayıplar her zaman apaçık ortada olmayabilir. Ölen birinin ardından nelerin kaybedildiği, nelerin değişeceği gibi hususlar çoğu zaman gizemlidir. Kaybedilenin ardından “Ben kimim, onsuz ben neyim?” gibi sorulara ilk etapta verilen yanıtlar açık gibi

görünse de bu durum hiçbir zaman net değildir. Birey kayıp sonrasında kendisinin de kaybolduğunu ve onsuz bir hiç olduğunu düşünebilir. Diğer taraftan ölenle birlikte çevreyle kurulan bazı bağlar da kopmaktadır (Butler, 2004, s. 23).

Toplum, aile ve bireyler sürekli kayıplar yaşayabilmektedir. Aile açısından bir üyenin ölümü, ölüm etrafında şekillenen bir kaosa sebebiyet verebilir. Bazen uzvunu kaybeden bir beden gibi –bu herhangi bir uzuv olacağından- aile de çoğu yönden eksik kalabilir. Dolayısıyla aile sistemi yeniden şekillenmek durumunda kalmaktadır (Kübler-Ross ve Kessler, 2000, s. 134).

Eşini kaybeden yaşlı bireyler arasında yatıştırıcı ilaç ve alkol kullanımının daha çok yaygınlık gösterdiği aktarılmaktadır. Ayrıca kayıptan sonra insanların daha çok hastalığa yakalandıkları da belirtilmektedir. Zira özellikle eş kaybı, çocuk kaybı, kardeş kaybı gibi ölümlerde geride kalanlar kendinden bir parçayı yitirmiş hissetmektedir (Borins, 1995, s. 1207).

İran’da eşini kaybeden 24 dul kadın üzerinde yapılan bir çalışmada, çocuklarını endişelendirmemek ve onları üzmemek için yas davranışlarını sergilemedikleri ve duygularını bastırdıkları ifade edilmiştir. Her ne kadar normal yaşamlarına dönmüş gibi görünseler de daha sonra ölümün üzerinden uzun bir zaman geçmesine rağmen üzgün, umutsuzluk, çaresizlik ve depresyon gibi ruh sağlığı problemleri yaşadıkları tespit edilmiştir (Khosravan, Salehi, Ahmadi, Sharif ve Zamani, 2010, s. 209).

Eş kaybı ise ailenin yapısında köklü değişimler ve derin sorunlar ortaya çıkarabilir. Zira eşler yaşamlarının büyük bir kısmını beraber geçirirler ve birlikte büyümektedirler. O nedenle ki ölüm olayı, onları yolun ortasında yakalar gibidir. Bu nedenle de ölüme karşı büyük bir şok vardır ve aslında geride kalan birey de eşini, hayat arkadaşını, yaşam ortağını kaybetmiş olmaktadır ve yalnızlık onlar açısından ezici olmaktadır. Hayatında birlikte karar alan, acısını ve günlük yaşamını paylaşan, ev ve aile sorumluluğunu üstlenen kişi artık hayatında değildir. Ayrıca ekonomik kaygılar gibi birçok konuda keskin etkiler hissedilmektedir. Yeni ilişkilerin başlatılması suçluluk hissine neden olduğundan kaçınılabilmektedir. Diğer taraftan yeni ilişkiler de yaş, cinsiyet, çocuk varlığı/yokluğu gibi durumlarca engellenebilmektedir (Becvar, 2003, s. 16). Örneğin trafik kazası sonucu eşini kaybeden (ani ölüm) 39 bireyle yapılan bir çalışmada depresyon gibi psikiyatrik bozukluklar, sosyal fonksiyon ve psikososyal iyi oluş problemleri ve gelecek kaygısı gibi sorunların görüldüğü ortaya çıkmıştır (Lehman ve diğerleri, 1987). Eşlerini kaybedenlerin yaşı da yasın süresini ve şiddetini etkileyebilmektedir. Zamansız ve beklenmeyen ölümlerin etkilerinin daha uzun sürdüğü bilinmektedir. Bu duruma ek olarak eşini kaybedenler arasında daha genç olanların yas belirtilerini daha şiddetli yaşadıkları or-

taya çıkmıştır (Ball, 1977). Kayıp sonrasında bağlanma figürü konumunda olan eşin kalıcı olarak geride kalanların yaşamından çıkması yoğun bir acıyla birlikte sağlık problemlerine, ümitsizliğe, madde kullanımına, depresyon ve kaygıya, uykusuzluğa, intihar girişimine, suçluluğa ve kendilik saygısının düşmesine neden olabilir (Solmuş, 2011, s. 80).

Çocuklarda Yas

Önceden çocukların nesneleri henüz konumlandıramadıkları için yas tutmadıkları ifade edilmekteydi. Ancak günümüzde 0-3 yaş çocuklarda dahi yas tepkileri tanımlanmış durumdadır. Hatta çocukların yetişkinlere nazaran daha çok zorlandıkları ve özellikle de güven kurma, bağlanma stilleri ve gelişim dönemlerine göre yas tepkileri gösterilir (Bildik, 2013). Çocuklarda yasin nasıl tutulduğu büyük ölçüde onların yaşlarına ve duygusal gelişim dönemlerine bağlıdır. Örneğin ergenlerin kendilerini dünyalarının merkezinde konumlandırmaları onların yas süreçlerine de yansımaktadır (Charles-Edwards, 2005, s. 41). Çocuklar yetişkinlere nispeten duygusal olarak daha güçsüzdürler. Buna karşılık çocukların ayrılma ve ölümler sonrasında yaşadıkları yas güçlükleri genellikle çevreleri tarafından görülmez. O yüzden genellikle davranışları anlaşılmaz, yanlış yorumlanır ve yasları kabul edilmez (Thompson, 2002, s. 112). Bu durum ise duygusal ve psikolojik ihmali beraberinde getirmekte ve yüzleştikleri güç durumu daha da karmaşık hale getirmektedir.

Aile üyesinin bir parçası olarak çocuklar da yaslarını yaşarlar. Bu hususta çocuğa ne olduğu hakkında bilgi vermek, her soruyu sorabilmesine olanak vermek ve bu soruları dürüstçe yanıtlamak, çocuğun yas ve cenaze ritüellerine katılmasına izin vermek, mümkünse geride kalan ebeveynlerle güvenli bir ilişkiyi geliştirmek değilse güvenilir ve dürüst bir ilişkinin başka bireylerle/ yakınlarıyla kurulmasına olanak vermek önemlidir (Bowlby, 1980, s. 276).

Sevilen birinin veya ebeveynin ölümü çocuklar açısından en stresli yaşam olaylarından biridir. Özellikle ebeveyn kaybı ve travmatik ölümler şiddetli ve derin yasa sebebiyet verebilmektedir. Bu tür durumlarda depresyon, travma sonrası stres bozukluğu, kalıcı ve uzun süreli yaslar tetiklenmektedir. Çocuklarda iki semptom (özlem, öfke, güvensizlik vb.) birden ve altı aydan fazla bir süre devam ettiğinde teşhis/tanı konulabilir (Boelen, Spuij ve Lenferink, 2019, s. 71).

Her insan ölüm acısını kendine ait bir yolla yaşar. Ölümün ardından yaşanması gereken bazı duygular ise uygun zamanı bekler ve insan hazır olduğunda o duyguyu yaşar. Özellikle çocuk ve ergenlerde ebeveynlerin kaybı ilk etapta çok üzücü gelmeyebilir. Ancak ilerleyen dönemlerde ebeveyn ölüm deneyimi yaşamış olmanın acısını ölümün ne olduğunu idrak ettiklerinde yaşamaktadırlar. İnsanın geçmiş deneyimlerinden bağımsız yaşaması ve kopması mümkün değildir. Bu anlamda geçmişteki üzücü

olay/ölüm insanlar hazır olduklarında onları yakalar. Bu durum bazen kendini başka bir olayın içinde de gösterebilmektedir. Örneğin çok sonradan sevilen bir başkası da kaybedildiğinde önceki kaybın kederi de yeni kaybın üzüntüsüyle birleşebilmektedir (Kübler-Ross ve Kessler, 2000, s. 126).

Ebeveynlerden birinin ölümü çocukların karşılaşılabileceği en stresli olaylardan biridir. Bu durum yas yaşayan çocukların yaklaşık %61'inin intihar etmeyi düşünmesinden de anlaşılabilir. Söz konusu kaybı yaşayan çocuklarda gelişimsel bozukluklar, psikiyatrik bozukluklar ve çeşitli fiziksel rahatsızlıklar görülebilmektedir. Bununla birlikte bu süreçteki kayıp gelecekteki psikiyatrik bozuklukların altında yatan temel sorunlardan biri de olabilmektedir (Borins, 1995, s. 1210).

Ebeveynlerini kaybeden çocuklarda birçok değişim ortaya çıkabilmektedir. Örneğin babasını kaybeden beş yaşındaki bir kızın o andan itibaren oyun oynamayı bıraktığı, çok değiştiği ve önceden ilgi gösterdiği şeylere artık ilgi duymadığı; bir diğer kız çocuğunun ise babasının ölümünden sonra içine kapandığı, insanları artık sevmediği ve annesini de aynı şekilde ona zarar verecek diye annesinden uzaklaştığı belirtilmiştir (Pearlman ve diğerleri, 2014, s. 8).

Sağlıklı bir yas süreci için çocukların da tıpkı yetişkinler gibi zamana, mekana, ritüele, onaylamaya ve ölenle ilişkiyi koparmadan kaybını deneyimlemeye ihtiyacı olduğu vurgulanmaktadır (Granek, 2013, s. 278). Bowlby'e göre (1980) bu gereksinimler karşılanmazsa patolojik yas ortaya çıkabilir. Zira ona göre insanlar yas sürecinde zamana, bilgiye ve güvenli bir bağa ihtiyaç duyarlar.

Çocukların ölümle ilgili ritüellere katılmalarının yararlı olduğu belirtilmektedir. ölenle ilişkilerini tanımlamak ve öldüklerini kabul etmek açısından ritüeller önemli bir işlev görmektedir. Bu süre zarfında kendileri dışında başka insanların da ölümlerine değer verdiğini görmek onlara iyi gelmektedir. Tabuta çiçek bırakmak, onlar için not bırakmak, çizim yapmak gibi eylemler ölümü somutlaştırmaya yardımcı olmaktadır (Charles-Edwards, 2005, s. 46). Bu kabule rağmen çocukların öleniden ve ilgili ritüellerden uzaklaştırıldığı ve kendilerine neredeyse yasaklandığı bir süreç işlemektedir.

Çocuklarda yas genellikle aralıklarla yaşanmaktadır ve eğer ölen ebeveyn ile güvensiz bir bağ kurulmuş ise genellikle yasin yaşanması engellenmektedir. Ayrıca yas tepkilerinde cinsiyete göre farklılık olduğu ve erkeklerin kızlara nazaran daha saldırgan oldukları belirtilmektedir (Parkes, 1988, s. 370).

Çocuklarda sağlıklı bir yas süreci için dört psikolojik görevin tamamlanması gerektiği belirtilmektedir: anlama, yas tutma, anma ve devam

etme (Thompson, 2002, s. 120). Çocuklarda yası çalışan profesyoneller sözel gelişim henüz yeterince gelişemediğinden çizimlerden yararlanabilir, onların yaslarını kolaylaştıracak film ve masallardan yararlanılabilir (Borins, 1995, s. 1210; Peterson, Nitsch ve Higgins, 1994).

Çocuklarda yasin yanında ebeveynlerin çocuk ölümü ile yaşadıkları yas da karmaşık ve güç bir yası ortaya çıkarmaktadır. Hatta genel olarak çocuk ölümü sonrasında tutulan yasin en ağır geçen yas türü olduğu, uzun zaman aldığı ve stres ve depresyonu beraberinde getirdiği (Shear, 2012, s. 120) ifade edilmektedir. Çocuk ölümlerinin aile üyelerini, ebeveynleri nasıl etkilediği üzerine yapılan bazı çalışmalarda ebeveynlerin duygularını “açık yara” benzetmesiyle tanımladıkları görülmüştür (Abbott, 2009).

Çocuk ölümleri bir anlamda eşler arası ilişkilere de yansımaktadır. Çocuklarını yitiren ebeveynlerle yapılan çalışmalarda bazı ebeveynler ölümün ilişkilerine negatif yönde yansıdığı bazılarında ise daha çok yakınlaşmalarını sağladığı belirtilmiştir. Pearlman ve arkadaşlarının (2014) çalışmalarında ise çocuklarını kaybeden evli çiftlerin daha çok boşanma eğiliminde oldukları belirtilmiştir. Bir kısmı da evlerini değiştirerek acı verici yasin kaynağı niteliğindeki evlerinden uzaklaşmak istemektedir (s. 8).

SONUÇ

Genel itibariyle aile açısından bir üyenin ölümü değerlendirildiğinde, aile sisteminin derin bir yara ve ciddi bir hasar aldığı görülmektedir. Ailenin böyle bir durumda yeniden organize olmaya gereksinimi vardır. Ancak aile dinamiklerinin yeniden harekete geçebilmesi ve kayıp sonrası ortaya çıkan sorunların çözülmesi için ailede belli bir enerjinin bulunması gerekir. Aile her zaman gerekli olan bu enerjiye ve sorunları çözmek için yeterli kaynağa, desteğe sahip olamayabilir (Harris ve Winokuer, 2021, ss. 12).

Bu derleme çalışmasının vardığı sonuçlar aşağıda maddeler halinde sıralanmıştır.

- Bireyler sevdiği/yakın birini kaybettiğinde kendi yaşamını ve varoluşunu yeniden sorgulayabilmektedir.
- Yas, hem yaşanma biçimi açısından çok öznel hem de bireyin yas sonrası psikolojik, sosyal, bilişsel ve davranışsal açıdan gösterdiği tepkiler bakımından da son derece kişisel olmaktadır. Dolayısıyla yas, süresi ve ortaya çıkardığı sonuçlar bakımından, başı belli ama sonu belirsiz olan bir yolculuğa karşılık gelmektedir.
- Sevilen biri yitirildiğinde ölenle birlikte neyin kaybedildiği her zaman açık ve net değildir. Zira kayıptan sonra birçok şey bireyin denetimi dışına çıkabilmektedir. Diğer bir deyişle bireyler yaşam kontrollerini kaybedebilmektedir.

- Ölenin yaşıyorken üstlendiği rol ve sorumluluklar, ölüm olayı sonrasında geride kalanlar açısından yeni rol ve sorumluluklar almayı gerektirebilmektedir.
- Ölümün travmatik bir durumu ortaya çıkardığı durumlarda yas patolojik bir hale gelmekte ve dolayısıyla yaşamın organizasyonu zorlaşabilmektedir.
- Her ne kadar yas, daha çok bireysel olarak değerlendirilse de bir yönüyle her kaybın sistem olarak aileye yansıdığı görülmektedir.
- Ailede görülen kayıplar ailedeki her bir üyeyi (eş, çocuk, kardeş vb.) farklı açılardan etkilemektedir. Dolayısıyla ailede yaşanan kayıplar aile sistemini ve yaşantısını derinden etkilemekte ve aile yapısını ciddi ölçüde değiştirebilmektedir. Bu bakımdan ailenin yaşanan kayıplardan ötürü farklı açılardan etkilendiği anlaşılmaktadır.
- Yakın bir geçmişe kadar çocukların kayıplardan etkilendiği kabul edilen bir durum değildi ve çocukların kayıp sonrası yas tepkileri görmezden gelinmekteydi. Ancak günümüzde çocukların (özellikle ebeveyn kaybı sonrası) da öznel bir şekilde yaslarını yaşadıkları, stresli süreçler geçirdikleri, kayıplardan ciddi yara aldıkları kabul edilmektedir.
- Yine çocukların bilişsel, davranışsal, fiziksel ve duygusal açıdan semptomlar gösterdikleri, yaslarını sağlıklı yaşayabilmeleri için ritüellere katılmaları ve yas görevlerini yerine getirmeleri gerektiği anlaşılmaktadır.

KAYNAKLAR

- Abbott, D. A. (2009). Violent Death: A qualitative study of israeli and palestinian families. *Journal of Loss and Trauma*, 14(2), 117–128. doi:10.1080/15325020802540462
- Arıcı-Özcan, N. ve Kaya, M. (2020). *Travmatik Yas ve Aile Dayanıklılığı* (3. bs.). Ankara: Pegem Akademi.
- Ball, J. F. (1977). Widow's Grief: The Impact of Age and Mode of Death. *OMEGA - Journal of Death and Dying*, 7(4), 307–333. doi:10.2190/WEFF-N0HD-0CQ5-18TY
- Becvar, D. S. (2003). *In the Presence of Grief: Helping Family Members Resolve Death, Dying, and Bereavement Issues*. New York: Guilford Press.
- Bekidian, S. A. (2008). The death of mourning: From victorian crepe to the little black dress. *Omega: Journal of Death and Dying*, 57(1), 35–52. doi:10.2190/OM.57.1.c
- Bildik, T. (2013). Ölüm, kayıp, yas ve patolojik yas. *Ege Tıp Dergisi*, 52(4), 223–229. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/350613> adresinden erişildi.
- Boelen, P. A., Spuij, M. ve Lenferink, L. I. M. (2019). Comparison of DSM-5 criteria for persistent complex bereavement disorder and ICD-11 criteria for prolonged grief disorder in help-seeking bereaved children. *Journal of Affective Disorders*, 250, 71–78. doi:10.1016/j.jad.2019.02.046
- Bonanno, G. A. ve Kaltman, S. (2001). The varieties of grief experience. *Clinical Psychology Review*, 21(5), 705–734. doi:10.1016/S0272-7358(00)00062-3
- Borins, M. (1995). Grief counseling. *Canadian Family Physician*, 41(July), 1207–1211. doi:10.1007/978-3-030-39903-0_862
- Bowlby, J. (1980). *Attachment and loss: Loss, sadness and depression (Vol. 3)*. New York: Basic Books.
- Breen, L. J., Szytli, R., Gilbert, K. R., Macpherson, C., Murphy, I., Nadeau, J. W., ... International Work Group on Death, Dying, and B. (2018). Invitation to grief in the family context. *Death Studies*, 43(3), 173–182. doi:10.1080/07481187.2018.1442375
- Butler, J. (2004). *Precarious Life: The Power of Mourning and Violence*. New York: Verso. doi:10.1177/174387210500100312
- Butler, J. (2018). *Kırılğan Hayat: Yasın ve Şiddetin Gücü* (Çev.: Başak Ertür) (3. bs.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Çakar, F. S. (2020). The Role of Social Support in the Relationship Between Adolescents' Level of Loss and Grief and Well-Being. *International Education Studies*, 13(12), 27. doi:10.5539/ies.v13n12p27
- Charles-Edwards, D. (2005). *Handling Death and Bereavement at Work. Handling Death and Bereavement at Work*. London: Routledge.

doi:10.4324/9780203309346

- Freud, S. (1998). *Totem ve Tabu* (Çev.: Akın Kanat). Cumhuriyet Dünya Klasikleri.
- Ghaffari-Nejad, A., Ahmadi-Mousavi, M., Gandomkar, M. ve Reihani-Kermani, H. (2007). *The Prevalence of Complicated Grief among Bam Earthquake Survivors in Iran. Archives of Iranian Medicine* (C. 10). ARCHIVES OF IRANIAN MEDICINE. www.SID.ir adresinden erişildi.
- Granek, L. (2013). Disciplinary Wounds: Has Grief Become the Identified Patient for a Field Gone Awry? *Journal of Loss and Trauma*, 18(3), 275–288. doi: 10.1080/15325024.2012.688708
- Harris, D. L. ve Winokuer, H. R. (2021). *Principles and Practice of Grief Counseling* (3. bs.). Springer Publishing Company. https://books.google.com.tr/books?hl=tr&lr=&id=eXKIDwAAQBAJ&oi=fnd&pg=PP1&dq=grief+-counseling++in+england&ots=HuFLKhcZXt&sig=tM_Tqf-Is0eH-jUjKPrWESpQliDo&redir_esc=y#v=onepage&q=grief+counseling+in+england&f=false adresinden erişildi.
- Karataş, Z. (2013). İntihar sonucu ebeveyn kaybı yaşayan çocuğa yönelik sosyal hizmet müdahalesi. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 24(2), 253–268.
- Kellehear, A. (2012). *Ölümün Toplumsal Tarihi* (Çev.: Tuğçe Kılınç). (G. Salman, Ed.). Ankara: Phoenix yayınevi.
- Keser, E. (2019). *Kayıp Yaşamış Yetişkinlerde Uzamış Yas Belirtilerinin Süregiden Bağlar, Süregiden Bağlara İlişkin Bilişler ve Anlamı Yeniden Yapılandırma Çerçevesinde*. <http://www.openaccess.hacettepe.edu.tr:8080/xmlui/handle/11655/12034> adresinden erişildi.
- Khosravan, S., Salehi, S., Ahmadi, F., Sharif, F. ve Zamani, A. (2010). Experiences of widows with children: A qualitative study about spousal death in Iran. *Nursing and Health Sciences*, 12(2), 205–211. doi:10.1111/j.1442-2018.2010.00522.x
- Kübler-Ross, E. ve Kessler, D. (2000). *Life Lessons: Two Experts on Death and Dying Teach Us About the Mysteries of Life and Living*. New York: Scribner.
- Lehman, D. R., Wortman, C. ve Williams, A. F. (1987). Long-term effects of losing a child in a motor vehicle crash. *Article in Journal of Personality and Social Psychology*, 52(1), 218–231. doi:10.1037/0022-3514.52.1.218
- Mayo Clinic-Complicated Grief, Symptoms and Causes. (2021). 23 Mart 2021 tarihinde <https://www.mayoclinic.org/diseases-conditions/complicated-grief/symptoms-causes/syc-20360374> adresinden erişildi.
- Morris, S., Fletcher, K. ve Goldstein, R. (2019). The Grief of Parents After the Death of a Young Child. *Journal of Clinical Psychology in Medical Settings*, 26(3), 321–338. doi:10.1007/s10880-018-9590-7
- Neimeyer, R.A., Prigerson, H. G. ve Davies, B. (2002). Mourning and Meaning. *American Behavioral Scientist*, 46(2), 235–251. doi:10.1177/000276402236676

- Ökten, K. H. (2016). *Ölüm Kitabı: Ölüm Düşüncesinin Temel Metinleri* (2. bs.). İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Park, C. L. ve Halifax, R. J. (2011). Religion and Spirituality in Adjusting to Bereavement: Grief as burden, grief as gift. *Grief and bereavement in contemporary society: Bridging research and practice*, 355–363.
- Parkes, C. M. (1988). Research: Bereavement. *OMEGA - Journal of Death and Dying*, 18(4), 365–377. doi:10.2190/1h2q-lvyd-uwxl-fmde
- Pearlman, L. A., Wortman, C. B., Feuer, C. A., Farber, C. H. ve Rando, T. A. (2014). *Treating traumatic bereavement: A practitioner's guide. Treating traumatic bereavement: A practitioner's guide*. New York: The Guilford Press. <http://ovidsp.ovid.com/ovidweb.cgi?T=JS&PAGE=reference&D=psyc11&NEWS=N&AN=2014-03986-000> adresinden erişildi.
- Peterson, L. W., Nitsch, M. J. ve Higgins, P. (1994). A Therapeutic Program for Bereaved Children. *Archives of Family Medicine*, 3(1), 76–82. doi:10.1001/archfami.1994.01850140088019
- Reed, M. D. (1998). Predicting grief symptomatology among the suddenly bereaved. *Suicide & life-threatening behavior*, 28(3), 285–301. doi:10.1111/j.1943-278X.1998.tb00858.x
- Rubin, S. S. ve Yasien-Esmael, H. (2004). Loss and Bereavement among Israel's Muslims: Acceptance of God's Will, Grief, and the Relationship to the Deceased. *OMEGA*, 49(2), 149–162.
- Rynearson, E. K., Schut, H. ve Stroebe, M. (2013). *Complicated Grief*. (M. Stroebe, H. Schut ve J. van den Bout, Ed.) *Complicated Grief: Scientific Foundations for Health Care Professionals*. Routledge. doi:10.4324/9780203105115
- Shear, M. K. (2012). Grief and Mourning Gone Awry: Pathway and Course of Complicated Grief. *Dialogues Clin Neurosci*, 14(2), 119–128.
- Solmuş, T. (2011). *Çift, evlilik ve aile terapisi*. İstanbul: Doruk Yayınları.
- Stearns, P. N. (2007). *Revolutions in sorrow*. Taylor & Francis Group.
- Thompson, N. (2002). *Loss and grief: A Guide for Human Services Practitioners*. (N. Thompson, Ed.) (2. bs.). New York: Palgrave. doi:10.4324/9780429475528-7
- Thursby, J. S. (2006). *Funeral Festivals in America: Rituals for the Living. Journal of Chemical Information and Modeling*. Kentucky: The University Press of Kentucky.
- Volkan, V. D. ve Zintl, E. (2020). *Kayıptan Sonra Yaşam: Komplike Yas ve Tedavi*. (S. Yağcı, Ed.) (5. bs.). Ankara: Pusula Yayınevi.
- Waldrop, D. P. (2007). Caregiver Grief in Terminal Illness and Bereavement: A Mixed-Methods Study. *Health & Social Work*, 32(3). <https://academic.oup.com/hsw/article/32/3/197/726252> adresinden erişildi.
- Yalom, İ. (2017). *Din ve Psikiyatri* (1. bs.). İstanbul: Pegasus Yayınları.

“

Bölüm 2

**ANTİK ÇAĞ DÖNEMİNDEN İSLAMIN
ALTIN ÇAĞINA BİLİMSEL DÜŞÜNCE
GELENEĞİNİN BİLİM, KÜLTÜR VE
İKTİDAR BAĞLAMINDA İNCELENMESİ**

Cahit AYTEKİN¹

”

1 Doç. Dr., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Matematik ve Fen Bilimleri Eğitimi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, caytekin1@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4746-223X>

İnsanlık tarihi boyunca bilimsel düşünce paradigmalarında aşamalı değişimler yaşanmıştır. Bu çalışmada bilimsel düşünce geleneğinin tarihsel olarak değişim aşamalarının bilim ve teknikteki gelişmeleri, iktidarlar savaşlarını nasıl şekillendirdiğine yönelik bazı sorulara cevap aranmaya çalışılacaktır. Bilim tarihindeki gelişmeler; antik çağ dönemi medeniyetleri, orta çağ dönemi medeniyetleri, İslam'ın altın çağı dönemi, Rönesans, Rönesans sonrası aydınlanma dönemi, modern bilim anlayışı dönemi ve çağdaş bilim anlayışı dönemi olarak dokuz bölümde ele alınabilir. Bu çalışmada antik çağdan İslam'ın altın çağı olarak isimlendirilen döneme kadar ortaya çıkan belli başlı gelişmeler ve bilim yapma geleneklerindeki değişimler incelenmiştir. Bu değişimlerin bilimsel, teknik alanındaki yansımaları ile iktidar savaşları üzerindeki muhtemel etkileri, yakın dönem bilimsel gelişmelerle birlikte yorumlanmıştır.

Antik çağ dönemini milattan önce üç bin yıl öncesinden milattan sonra dördüncü yüzyıla kadar uzanan eski uygarlıklar dönemi olarak sınıflandırabiliriz. Bu dönemdeki dünya uygarlıkları genel olarak şu başlıklar altında ele alınmaktadır (Yıldırım, 2003);

- Mısır ve Mezopotamya Dönemi (M.Ö. 3000 – M.Ö. 1000)
- Eski Çin ve Hindistan Dönemi (M.Ö. 2500 – M.Ö. 500)
- Antik Yunan Düşünürleri Dönemi
- Eski Yunan Dönemi (M.Ö. 1000 – M.Ö. 300)
- Büyük İskender Sonrası Helenistik Dönem (M.Ö. 300 – M.Ö. 30)
- Roma İmparatorluğu Dönemi (M.Ö. 30 – M.S. 400)

Antik çağ uygarlıkları döneminde insanların büyük bir kısmının Mezopotamya bölgesindeki Fırat ve Dicle nehirleri ile Mısır'daki Nil deltasında yoğunlaştığı bilinen bir durumdur. Bu dönemdeki bilimsel gelişmeler doğrudan günlük hayatta işe yarayan teknolojilerin gelişimi amacını taşımaktadır. Bu teknolojik gelişmeler demir, bakır ve sonrasında bronz gibi doğrudan hayvancılık ve tarımda insan gücüne katkı sağlayacak olan araçların geliştirilmesi olarak belirtilebilir (Mosley ve Lynch, 2012). Sümerlerin yazıyı geliştirip etkili şekilde kullanmaya başlamaları ile birlikte, bilginin kayıt edilmesi sayesinde bilim ve teknik başta olmak üzere birçok alanda önemli ilerlemeler kaydetmişlerdir. Sümer ve Babil döneminde ticarete, yönetimde ve planlama aşamalarında altmış tabanlı bir sayı sistemi kullanılmıştır. İnşaatlarda, arazi paylaşımlarında dik açılarının gerekli olması nedeniyle Pisagor üçgenleri kullanılmıştır. Sayı sisteminin ve geometrik bağıntılarının doğrudan toplumsal yaşamda alan, hacim, konum, vergi toplama hesaplarında kullanılmış olması, büyük insan toplulukları arasındaki iş bölümünün planlanma çalışmalarına işaret etmektedir (İfrah,

2012). En önemli geçim kaynaklarının tarım ve hayvancılık faaliyetleri olması, mevsimlerin tahmin edilmesi, ayların ve yılların belli bir düzen içinde kayıt edilerek bir önceki tecrübelerin sonraki yıllara aktarılmasını gerekli kılmıştır. Bu nedenle Antik Mezopotamya ve Mısır döneminde astronomi çalışmalarının başladığı görülmektedir. Bu gözlemler sonucunda gece yıldızların, gündüzleri ise güneşin çizmiş olduğu rotanın yaklaşık üç yüz altmış günde bir tekrar ettiğini, bu döngülerin yaşanan bölgenin hava durumlarına göre gruplanabileceği fark edilmiştir. Bu dönemdeki astronomi çalışmaları incelendiğinde Merkür, Venüs, Mars, Jüpiter ve Satürn gezegenlerinin bilindiği, güneşin takip ettiği rota olan Zodyak eğrisi üzerinde döngüsel olarak ardı sıra konum değiştiren on iki takım yıldızının bilindiği görülmektedir. Gökcisimlerinin döngüsel hareketleri o kadar detaylı olarak incelenmiş olacak ki bir yılın uzunluğu, ayın uzunluğu ve bir haftanın yedi gün olarak kabul edilmesi durumları günümüzle hemen hemen aynı olarak belirlenmiştir.

Antik dönemdeki iktidarların bilimsel bilgiye bakışları incelendiğinde toplumsal düzeni koruma, geliştirme, planlama ve diğer toplumlara üstünlük kurma amaçladıkları söylenebilir. Örneğin bronzdan yapılan bir tarım aletinin salt demire göre daha kullanışlı olması, vergi toplama işlerinde sayı sistemlerinin ve hesaplama algoritmalarının önemi, arazi ve bina yapımlarında uzunluk, alan ve hacim hesaplama ile bazı geometrik prensiplerin gerekliliği, tarım ve hayvancılığın yılın değişen hava şartlarına uygun olarak daha verimli şekilde planlanması gerekliliğinden doğan takvim oluşturma ihtiyacı, toplumdaki iş paylaşımının planlanması, kuralların ve prensiplerin yönetim sınıfınca belirlenmesi, yaygınlaştırılması ve takip edilmesi amacıyla yazının kullanılması teknik gelişmelerin toplumsal düzeni sağlama, sürdürme ve geliştirme amacı taşıdığını göstermektedir.

Antik Çağ döneminde Mezopotamya ve Mısır medeniyetleriyle karşılaştırıldığında Çinlilerin aritmetikte daha ileri bir düzeyde oldukları görülmektedir. Bu durum o dönem Çin toplumunda hesaplama gerekliliğinin daha önde olduğu ihtimalini güçlendirmektedir. Tarihsel metinlere bakıldığında Çinlilerin onluk sayı sistemini kullandıklarını, dört işlem yapmak için abaküs gibi araçlar geliştirdiklerini, takvim yapmak için detaylı astronomik gözlemler ve geometrik prensipler üzerine çalışmalar yaptıklarını göstermektedir (Ifrah, 2012). Hintlilerin sayı sistemlerine sıfır rakamını da ekleyerek hesaplama yaptıkları bilinmektedir. Mısır ve Mezopotamya medeniyetlerinde takvim oluşturmada daha çok güneş ve ayın döngüsel hareketleri gözlenirken, Çin’de takım yıldızlarının dönüşleri ve birbirine göre konumlarının gözlemlendiği, bu nedenle daha hassas bir takvime ulaştıkları bilinmektedir. Daha detaylı ve hassas bir takvim kullanmış olmaları Çinlilere yılın her gününe ait üretim, vergi ve askeri alandaki planlamaların daha detaylı yapılması olanağı da vermiştir. Çin kayıtlarına göre milattan

önce 1054 yılında ilk süpernova gözlemi, milattan önce 1361 yılında ilk ay tutulması kaydı, milattan önce 240 yılında ilk kuyruklu yıldız gözlemi, milattan önce 100 yılında ise ilk güneş lekeleri gözlemi yapılmıştır. Toplumsal hayatın kurallarını yönetsel açıdan planlama, uygulama, kontrol etme ve yaygınlaştırmak için ise kâğıt kullanımı hayati bir öneme sahip olmuştur. İlk kâğıdın milattan önce 100'lü yıllarda Çin'de kullanıldığı tahmin edilmektedir. Bu tarihlerde ateşin farklı maddelerle nasıl tepki verdiği-ne ilişkin denemelerin bir sonucu olarak barut'un kullanımı da ortaya çıkmıştır. Barut kullanım tekniğinin yüzyıllar içerisinde gelişmesi ilerleyen aşamalarda dünyadaki iktidar ve savaşların ana belirleyici etkeni olarak karşımıza çıkmıştır (Tekeli, Kahya ve Diğerleri, 2001).

Antik Çağ dönemi Hint metinleri incelendiğinde, Çin'deki bilimsel çalışmalara benzer gelişmeler olduğu söylenebilir. Pisagor'dan çok önceleri Pisagor bağıntısı olarak bilinen geometrik prensiplerin bilindiği eski Hint metinlerinden açıkça anlaşılmaktadır. Sayıların ve geometrinin günlük hayat problemlerinde doğrudan kullanılması zaman zaman iki ve üçüncü dereceden denklemlerin çözümünü de gerekli kılmıştır. Hintliler gök cisimlerinin döngüsel hareketlerini dünya merkezli olarak açıklamaya çalışmışlardır. Bununla birlikte Dünya, Merkür, Venüs, Mars, Jupiter ve Satürn'ün hareketlerinin incelendiği görülmektedir. Diğer toplumlardan farklı olarak Hintli bilim adamı Aryabhata'nın dünyanın da kendi etrafından döndüğünden bahsetmesi titiz astronomi gözlemlerinin yapıldığı ve gözlem sonuçlarından çıkarımlar yapılmaya çalışıldığını göstermektedir. Mezopotamya, Mısır, Çin ve Hindistan'da yapılan bilimsel çalışmalar Antik Yunan döneminde yetişen önemli düşünürleri etkilemiştir.

Antik dönemdeki bilimin toplumun hayatını devam ettirmesi için planlama yapma, tarım ve hayvancılık alanında üretimi destekleme, yapılaşma, ticaret gibi alanlarda pratik bilgi üretimi odaklı olduğu söylenebilir. Antik Yunan öncesi medeniyetlerde teorik nitelikte sorular sorulmamış, doğal gözlemleri açıklamak için genellemeler ortaya atılmamıştır. Doğanın yapısı ve işleyişi hakkında muhtemel teoriler üretilmemiştir (Burton, 2017). Teknik alandaki gelişmeler insanoğlunun kendi ihtiyaçları doğrultusunda doğa yasalarını kullanarak, alet üretmesi ve böylece kendi yaşamını garanti etmesini temsil etmektedir. Astronomi gözlemleri de dahil olmak üzere bilimsel çalışmalarda evreni anlama çabasına girilmemiştir. Mezopotamya, Mısır, Çin ve Hint medeniyetlerinde her alanda çok sistematik gözlemler yapılmasına rağmen, bilimsel alanlarda yöntem geliştirme, genelleme yapma gibi bir düşünce sistematığıne neden ulaşılmadığı konusu üzerinde daha detaylı düşünülmesi gereken bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Doğal süreçlerdeki gözlemlerin sadece teknik alanda sınırlı kalması, insanların düşünce dünyalarında bir etkiye sebep olmaması durumu belki de insanların daha başka baskın düşünsel akımların tesiri altında kalmış

olmaları nedeniyle olabilir. Bu düşünce akımlarından birisi de Uzakdoğu toplumlarının beden disiplininin yanında zihin disiplini de şart koşan dünsel, felsefi ve dinsel prensipler olabilir.

Sistematik gözlemler sonucunda elde edilen bilgilerin insanoğlunun pratik işlerinde doğrudan kullanılmasının yanında, bu gözlemlere yönelik bir teori geliştirme, genelleştirilmiş açıklamalar yapma durumu ilk olarak Antik Yunan döneminde görülmüştür. Bu dönemdeki düşünürler günlük problemlere çözüm aramanın yanında, bilimsel olguların arkasında yatan gerçekliklere yönelik varsayımlar üretmeye çalışmışlardır. Genelleme yapma kaygısı birçok antik Yunan filozofunu doğa felsefesi yapmaya yöneltmiştir. Antik Yunan dönemi filozoflarının doğa felsefesi yapmaktaki amaçları doğayı denetim altına almak değil, doğayı anlamaya çalışmak olarak ifade edilebilir. Gözlemlerine ters düşse de doğal olayların nedenlerine ilişkin görüşler üretmek ve bunları tartışmak bu dönemin en önemli özelliklerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Antik Yunan döneminde, gözlemlenen doğa yasalarına ilişkin ilk akılcı sorgulama Thales ile başlamıştır. Thales, batı toplumlarının gelişimine akılcılık eksenli yön veren bilginlerden ilki olarak kabul edilmektedir. İtalyan ressam Raffaello Sanzio tarafından 1509-1511 yılları arasında yapılmış ünlü Atina okulu eserinin en ortasında bu nedenle Thales resmedilmiştir. Türkiye'mizin Aydın kıyılarında yaşamış olan Thales, filozof matematikçi ve bilim adamıdır. Thales'in en önemli özelliği doğal olayları açıklamak için mitolojik hikayelere, akıldışı efsanevi olaylara başvurma gerekliliği hissetmemesidir. Mitolojiyi kabul etmemesi, evrende olan olayların hepsinin arka planında doğal yasaların olması gerekliliğini savunması ile modern bilimin kurucularından biri olarak kabul edilmiştir. Evreni anlamak için evrenin yapıtaşı olan maddeyi anlamak gerektiğine ilişkin fikirleri sonraları materyalizmi savunanlar tarafından, materyalist felsefeyi desteklemek için kullanılmıştır. Thales ateş, su, hava toprak elementlerinden bahsederek, evrensel yapıtaşının su olduğunu, suyun herşeyin özü olduğunu öne sürmüştür. Thales'in izleyenlerden Anaksimender ise evrenin yapıtaşının sınırsız, değişmeyen ve görünmeyen bir nesne olan hava olduğunu öne sürmüştür. Doğanın yasalarının maddenin anlaşılmasına bağlı olduğunu savunan Thales'e karşı, evrenin duyu organlarımızla algılayabildiğimiz madde yerine akılla anlaşılabilirliğini iddia edenler rasyonalist felsefeyi geliştirmişlerdir. Bu felsefenin ilk örnekleri kısmen Pisagor ve onun takipçilerinde görülebilir. Onlar evreni anlamının matematiksel yasalarla mümkün olduğunu öne sürmüşlerdir. Bu görüşlerini “*evrenin yapıtaşı sayılardır*” şeklinde özetlemişlerdir. Pisagor ve onun takipçilerinin hava su ateş toprak gibi dört elementin yerine sayıları temel almaları, matematiksel sezginin evreni anlamada temel araç olduğunu savunmalarından ileri gelmiştir. Pisagor okulunun zaman içinde büyümesi, okulun mezunlarının o dönemki yöneten sınıf içinde kendileri-

ne yer bulmaları, Pisagor'un zamanla içinde bulunduğu toplumda iktidar paydaşı olarak güç kazanmasına yol açmıştır. Pisagor'un kurmuş olduğu grubun akılcılıkla bağdaşmayan mistik olarak tanımlanabilecek özellikleri de bulunmaktadır. Bu dönemin önemli bilim adamlarından biri olan Heraklites, evrenin büyük değişimler barındırdığını öne sürmüş, bu kadar çok değişen bir ortamda dünyayı gerçek anlamda incelemeye olanak bulunmadığını vurgulamıştır. Benzer zamanlarda yaşamış olan Hipokrat, tıp biliminin kurucusu olarak kabul edilmektedir. Kendisinin en belirgin özelliği diğer çağdaşları gibi tıpta batıl inançları ve sihirli tedavi yöntemlerini kullanmak yerine akılcı tedavi yöntemleri geliştirmeye yönelmesidir (Mosley ve Lynch, 2012).

Doğa ile ilgili ortaya atılan birçok fikir antik dönemde yerini insan ve toplumla ilgili düşüncelere bırakmıştır. Antik Yunan filozofu olan Sokrates, kendi üretmiş olduğu mantıksal sorgulama yöntemini kullanılarak içinde bulunduğu Atina toplumunu akılcılığı ve mantık ilkelerini esas alarak sorgulama yapmaya zorlamıştır. Yapmış olduğu sorgulamalar gençleri Antik Yunan'ın çok tanrılı dininden uzaklaştırdığı gerekçesiyle yönetim organı tarafından tehlikeli bulunmuştur. Aslına Sokrates'in yapmış olduğu şey sadece sorgulama yöntemini sosyal, kültürel yani insana ait olan değerler dünyasına uygulayıp, akıl dışı kabullerin sonunun çelişkiye gittiğini göstermeye çalışmak olmuştur. Sokrates o dönemin Atina senatosunda, senatörler tarafından yargılanarak sonrasında idam edilmiştir. Sokrates'in idamı akılcılık prensiplerinin toplumsal alanda uygulama gayretinin başarısızlıkla sonuçlandığı trajik bir olay olmuştur. Atina senatosunun o dönemki yapısının, yönetici sınıf, din adamları, asker kökenli devlet adamları ve büyük toprak sahiplerinden oluşması, akılcılığı savunanların toplumun diğer güçleri tarafından saf dışı edilmesini temsil etmektedir. Sokrates'in insan ve toplumun yapısına ait sorgulamalarından etkilenen, onun yargılanma ve idam sürecini büyük bir üzüntüyle takip eden öğrencisi Platon bu süreçlerden bazı önemli dersler çıkarmıştır. Öncelikle Sokrates'in kurumsal olmayan bir tarzda topluma akılcılığı aktarma çabasının yerine kendisi bunu kurumsal olarak yapma yolunu tercih etmiştir. Toplumun diğer güçleri olan askeri, bürokratik, ekonomik güç sahiplerinin desteğini alarak kurmuş olduğu Akademi'yi, daha kurumsal bir yapıda sürdürmüştür. Burada doğa felsefesini sadece maddeye ve atoma bağlayan felsefecilere karşı çıkarak akıllı bir yaratıcının var olması gerektiğini savunmuştur. Evrenin sürekli değişen amaçsız ve anlaşılmaz bir yapı olarak tanımlamanın yanlış olduğunu vurgulamıştır. Kimi görüşlere göre Platon'un bu görüşleri materyalist felsefeye darbe vurduğu için modern bilimin de gelişmesine engel teşkil etmiştir. Ancak Platon'un ortaya koymuş olduğu ilkeler maddenin sadece madde olarak görülmesine karşı bir çıkış olarak tanımlanmalıdır. Platon doğanın hem metafizik hem de akılcı bir yapıda olduğunu, evrenin

anlaşılmasında aklın dolayısıyla matematiksel süreçlerinin kullanılmasının bir zorunluluk olduğunu ifade etmiştir. Platon okulunda problem çözme yönteminin geometride, astronomide ve hayatın diğer alanlarında da kullanılması gerektiğini tavsiye etmiştir. Platon toplumsal alanda adalet ve ahlakın da hem metafizik hem de akılcılık ile birlikte ele alınması gerektiğini vurgulamıştır. Platon'un bu görüşleri İslam'ın altın çağı olarak isimlendirilen yüzyıllarda, İslam bilim adamları tarafından da benimsenmiştir. Bu nedenle kendisine doğu toplumlarında yakın bir telaffuz olan Eflatun denilmiştir. Ancak Platonun metafizik ve akılcılık ekseninde oluşturmuş olduğu vizyonu, öğrencisi Aristo tarafından, maddenin deney yaparak anlaşılmasını dışladığı için eleştirilmiştir. Platonun insan duyularının yanıltıcı olabileceği düşüncesi ile kabul etmediği deneysel bilgi, Aristo tarafından insanın çevreyi algılaması için duyulardan başka aracı yoktur şeklinde özetlenebilen bir felsefeye yönelmiştir. Aristo, Platon'un oluşturmuş olduğu düşüncelere sistematik gözlem ve deneyle elde edilen bilgilerin önemli olduğu görüşünü eklemiştir. Ancak Aristonun bu görüşleri salt materyalist bir bakış açısı olarak tanımlanamaz. Aristo evrenin ve gezegenlerin sürekli hareket etmesinin bir hareket ettirici kuvvete gereksinim duyacağını, bu kuvvetin kaynağının da bir yaratıcıyı gösterdiğini söylemiştir. Bu felsefi görüşler o dönem Yunan toplumunun bütün kesimlerini etkisi altına almıştır. Aristonun bilim ve toplum tasarımıyla ortaya koymuş ilkeler sonrasında Makedonya Kralı olarak olan Büyük İskender'i etkilemesi, Büyük İskender'in önce antik Yunan medeniyetinin bütün şehir devletlerini sonrasında Anadolu'daki antik uygarlıkları, Mezopotamya uygarlıklarını, mısır uygarlıklarını tek bir imparatorluk altına birleştirmesiyle sonuçlanmıştır. Antik Yunanda ortaya çıkan bu fikirler, Büyük İskender'in oluşturmuş olduğu siyasal birlik sayesinde Helenistik Dönem adı verilen yeni bir dönemi başlatmıştır.

Büyük İskender'in başlattığı Helenistik dönemde, bilim, kültür, sanat ve felsefi anlamda Yunan düşünürlerin görüşlerin baskın olduğu çok kültürlü etkileşim süreci yaşanmıştır. Büyük İskender'in ölümünden sonra Platon'un Akademi adını verdiği, Aristo'nun Lise adını verdiği kurumları örnek alan Mısır'ın o dönemki komutanı General Ptolemy, bir bilim merkezi olarak tasarladığı İskenderiye Kütüphanesini kurmuştur. İskenderiye kütüphanesi sadece kitapların saklandığı bir yer olmamıştır. İskenderiye aynı zamanda eğitim ve araştırma yapılan, usta ve çırak ilişkisini temele alan bir yapı içinde biliminin aktarıldığı kurumsal bir yapı olmuştur. İskenderiye kütüphanesi Platonun kurmuş olduğu Akademi ve Aristo'nun kurmuş olduğu Lise gibi önemli bilimsel gelişmelerin olduğu bir kurum olarak dünya tarihine damgasını vurmuştur. Örneğin matematik alanında Öklid, geometrideki elementler isimli eserini burada oluşturmuştur. İskenderiye okulunun baş yöneticisi Eratosthenes ile Arşimet çağdaştır ve bir-

biriyle mektuplaşmaktadır. İskenderiye okulunun müdürü Eratosthenes ilk defa dünyanın yarıçapını hesaplamıştır (Topdemir ve Unat, 2011; Burton, 2017; Tekeli, Kahya ve Diğerleri, 2011; Mosley ve Lynch, 2012). Eratosthenes'in güneşin geliş açısının ve yıldızların konumlarının bölgeden bölgeye değişen durumlarını haritacılığa uyarlaması, artık uzun süreli yolculukları daha planlı yapılabilmesine yol açmıştır. Coğrafya ve haritacılık alanındaki gelişmeleri savaş ve iktidar bağlamında ele alırsak, uzun yolculuklar gerektiren savaşların haritalar sayesinde daha detaylı hazırlıklarla planlanabildiğini söyleyebiliriz.

Arşimet Helenistik dönemdeki mantıksal çıkarımı mühendislik alanına uygulayan ilk kişilerden birisi olarak dikkat çekmektedir. Arşimet'in yapmış olduğu deneylerden matematiksel çıkarımlar yapması, matematiksel mantığı mühendislik ile birleştirmeyi başarmıştır. Arşimet bu yönüyle antik yunanın en büyük bilim adamlarından biri olarak kabul edilmektedir. Arşimet hayatının son zamanlarında yaşadığı bölgeyi savunmak zorunda kalmıştır. Bu sebeple bilimsel birikimini savaş makineleri yapmak için kullanmıştır. Roma imparatorluğuna karşı az sayıda askerle yaşadığı toprakları başarılı şekilde savunmasına karşın, sonu gelmeyen saldırılar sonunda ülkesi Sirakuza, Roma imparatorluğu tarafından işgal edilmiştir. Arşimet bu savaş esnasında Romalı bir asker tarafından öldürülmüştür. Antik dünyanın en önemli bilim adamının bu şekilde öldürülmüş olması dünya tarihinde bilim, iktidar ve savaş çatışmasının üzücü bir örneği olarak geçmiştir (Mosley ve Lynch, 2012).

Antik Çağın son dönemi Roma İmparatorluğu dönemi olarak tanımlanabilir. Antik Yunan döneminin bilimsel ve felsefi bilgi birikimi milattan önce otuz yıllarında Roma İmparatorluğuna geçmiştir. İskenderiye ve Atina gibi önemli bilimsel merkezlerin yönetimi de bu tarihten itibaren Roma İmparatorluğunun egemenliği altına girmiştir. Roma imparatorluğunun bilime ve felsefeye bakışı doğrudan teknik ve günlük hayatta pratik fayda sağlamayı amaçlamaktadır. İnsan ve çevreye ait derin sorgulamalara girmeyi doğru bulmamışlardır. Roma İmparatorluğunun bilimsel düşüncesinin sadece teknik yarar kısmına odaklanmaları özellikle mimarlık ve mühendislik alanlarında önemli ölçüde ilerleme kaydetmelerine yol açmıştır. Roma dönemi yapıları incelendiğinde uzun yolların, büyük köprülerin ve su yolu kemerlerinin yapıldığı dikkat çekmektedir. Roma imparatorluğunun geniş bir coğrafyada hüküm sürmesi, Romalı düşünürlerin devletin yapısı, örgütlenme, kişi ve kamu ilişkilerini düzenleme, ordunun yapısı gibi alanlarda fikirler üretme gerekliliğine yönlendirmiştir. Roma İmparatorluğu bilim adamlarının egemen olduğu bir devletten daha çok asker ve bürokratik üst sınıfın egemen olduğu bir yapıda yönetilmiştir. Devlet yönetiminde bilim sadece teknik alanlarda gelişmeler şeklinde yapılmıştır. İnsan ve doğanın yapısı hakkında sorgulamalar yapılmamıştır. Bu dönemin

önemli bilim adamlarından Batlamyus, çok geniş bir coğrafyanın haritasını çıkarmış, bu harita Kristif Kolomb'a kadar önemli bir kaynak olarak kullanılmıştır. Tıp alanında Galen insan fizyolojisi alanında önemli çalışmalar yapmış, küçük kan dolaşımından bahsetmiştir. Melenaus, Diophantus ve Pappus gib önemli matematikçilerin yapıtları da dikkat çekicidir. Melenaus geometride, Diophantus aritmetikte, Pappus ise matematik koleksiyonu adını verdiği çalışmasında bazı teoremleri genelleştirmiş, spiral, topolojik cisimler, otomatlar, su saatleri gibi değişik konularda açıklamalar yapmıştır. Astronominin bu dönemde astroloji olarak isimlendirilmesi daha doğru olacaktır çünkü bilimle ilgisi olmayan inanışlar şeklinde gelişmiştir. Astronomide olduğu gibi sonraları kimya'nın gelişimine katkı sağlayacak olan simya olarak adlandırılan çalışmalar yapılmıştır (Tekeli, Kahya ve Diğerleri, 2011).

Roma imparatorluğunun bilimsel felsefeye ilgisi oldukça zayıf olması mistisizme önem bir yönetici sınıfın oluşumuna sebep olmuştur. Milattan sonra üçüncü yüzyılda Hristiyanlığın resmi din olarak benimsenmesi Roma İmparatorluğu için önemli bir dönüm noktası olarak görülmektedir. Roma imparatorluğundaki en üst düzey entelektüellerinden biri olan Aziz Augustine, insanın aklını her alanda kullanmasının inanmayı engelleyeceğini varsaymıştır. Augustine sadece İncil'i anlamak amacıyla aklın kullanılmasını doğru bulmuştur. Antik Yunan uygarlığının sonra ermesi Avrupa'nın bilim ve felsefi anlamdaki gelişiminin durmasına sebep olmuştur. Özellikle dördüncü yüzyıldan on üçüncü yüzyıla kadar geçen dokuz yüz yıl Avrupa'nın karanlık dönemi olarak isimlendirilir. Dördüncü yüzyılın sonunda yaşanan Hristiyan ayaklanmaları ile İskenderiye Kütüphanesi yıkılmış, içinde bulunan eserlerin büyük bir kısmı tahrip edilmiştir. Bu kargaşa olaylarında büyük astronomi bilgini Theon'un kızı Hypatia'nın, İskenderiye patriği Cyril tarafından kalabalığın kışkırtılması sonucu öldürülmesi yüzyıllardır unutulmayan üzücü bir olay olarak tarihe geçmiştir. İnsan aklının toplumu şekillendirmede birinci araç olarak kullanılma durumu, Romalı Hristiyan din adamlarının yönetime büyük oranda hakim olmasıyla giderek azalmıştır. Roma İmparatorluğu egemenliği altındaki insanların büyük kısmı bilimsel düşüncelere yerine Hristiyan din adamlarının topluma yaymış olduğu akıl dışı mistik kurguları sorgulanmadan kabul etmiştir. Aklın kullanılmasına karşı tepkiler Doğu klişelerinden ziyade batı merkezli kiliselerde daha çok görülmekteydi. Avrupa kiliselerinde Platon'un öğretileri daha çok Hristiyanlık dininin mistik ve dini unsurları ile birlikte yorumlanmıştır. Bu durum aklın insan hayatını şekillendirmedeki etkisini zamanla azaltmıştır. İmparatorluğun doğu kesimlerinde aklın kullanılmasına yönelik örnekler zayıfta olsa da hala mevcut olmuştur. Bir Hristiyan filozof olan John Philoponus (490-570), Aristoteles'in zaman zaman akıllı ikinci plana alan, insan duyularını ön plana çıkaran görüşlerini eleştirmiştir. Roma imparatorlu-

ğunda akla karşı önemli bir darbe milattan sonra altıncı yüzyılda gelmiştir. Altıncı yüzyılda (M.S. 529), Roma İmparatoru Justinian'ın Platon ve Aristoteles'in Atina'da kurduğu Akademi ve Lise okullarını kapatmıştır. Bunun gerekçesi olarak, yapılan bilimsel çalışmaların Hristiyanlığa karşı olmasını göstermiştir. Bu dönemin ikinci üzücü olayı ise tolumun sevk ve idaresinde aklın birinci esas olarak kullanılmasını savunan Romalı Boethius'un idam edilmesidir. Boethius'un idam edilmesi aynen Sokrates'in idamı gibi orta çağ bilim adamları ve düşünürleri olumsuz etkilemiştir. Boethius aslında Roma'nın en seçkin ailelerinden birinden gelmiştir. Daha otuz yaşındayken Roma İmparatorluğu meclisinde meclis başkanı (konsül) seçilmiştir. Daha sonrada dönemin Kralı Theodoricus Magnus tarafından en yüksek dereceli devlet memuru olarak atanmıştır. Krala karşı bir komplonun içinde olmakla suçlanan arkadaşını savunurken kendisi de bu suçlamaya maruz kalmıştır. Bu nedenle hayatının son döneminde büyük açılar çekmiştir. Bu dönemde kader ve ölüm konularını ele alan Felsefenin Tesellisi isimli eseri orta çağın en ünlü ve etkili eserlerinden biri haline gelmiştir. Boethius, Platon ve Aristoteles'in temel mantık öğretilerini orta çağ felsefecileriyle tanıştırmıştır. Hristiyan dünyasını temel mantık ve yöntem kullanımı konusunda etkilemiştir. Özellikle dini konulardaki problemlerin çözümünde sadece felsefi ilkelerin değil, mantıksal argümanların da kullanılması gerektiği yönündeki fikirleri, ilerleyen yüzyıllarda Hristiyan din adamları tarafından kabul görmüştür. İnanç ve aklın birbirinden farklı iki kavram olduğunu tanımlayarak bunları birbirinden ayırmak gerektiğini ifade etmiştir. Boethius metafizik alanındaki çalışmaları aklın süreçleriyle birlikte ele alınması gerektiğini ifade etmiştir. Bilimsel bilgiyi teorik ve pratik bilgiler olarak ikiye ayırmıştır. Teorik bilgeliğin birinci kısmını dini öğeleri anlamak, ikinci kısmı akılla anlaşılanları anlamak, üçüncü kısmı da astronomi, coğrafya gibi temel bilimleri anlamak olarak tanımlamıştır. Pratik bilgileri de politika felsefesi ve ekonomi olarak ikiye ayırmıştır. Bu sınıflamaların ardından bu alanlarda evrensel olarak geçerli olan ana ilkelerin mantığı kullanarak bulmak gerektiğini söylemiştir. Bu evrensel geçerli ana ilkelere de "Universaliae" adını vermiştir. Bu sınıflama, temel mantığın hayatın her alanında kullanılması durumu Avrupa'nın orta çağdan çıkışında önemli bir temel teşkil etmiştir. Avrupa'da bilimsel düşüncenin gelişiminin gerilemesi, düşünürlerin doğu şehirlerine göç etmesine yol açmıştır. Bu sayede Hint, İran ve Mezopotamya, Maveraünnehir gibi bölgeler Aristo ve Platon gibi antik Yunan filozoflarının eserleriyle tanışmıştır. Bu dönemden itibaren akılcılık doğuda özellikle de İslam Medeniyetinin bilimsel ve teknik anlamda en parlak dönemlerinden biri olan milattan sonra sekizinci ve on ikinci yüzyıllar arasındaki dönemde gelişme göstermiştir (Tekeli, Kahya ve Diğerleri, 2011).

İslam dinin ortaya çıkması sonrasında meydana gelen siyasal, sosyal

ve düşünsel değişimler dört yüz yıl sürecektir olan bilim kültür ve sanatta önemli ilerlemeler meydana gelmesine sebep olmuştur. Akılcı düşüncenin ve bilimin yeni ev sahipliği Kuzey Afrika'dan Orta Asya'ya kadar uzanan geniş bir coğrafyada İslam Medeniyetine geçmiştir. İslam toplumlarının fetihlerle çok geniş bir coğrafyayı kontrol altına alması, Müslümanlara Antik Yunan ve Romalı düşünürlerin eserleri ile tanışma imkânı vermiştir. Roma İmparatorluğunun aklın Hristiyanlığa karşı bir tehdit olduğu gerekçesiyle kapattığı ve yasakladığı eserleri İslam Bilginleri Arapça ve Farsçaya çevirerek korumuşlardır. Çevirdikleri eserlerde eksik gördükleri eleştirdikleri kısımlara kendi yorumlarını ekleyerek, yorumlu çeviriler yapmışlardır. Sonrasında oluşan bilgi birikimi İslam Bilginlerinin antik çağ düşünürlerini aşan önemli eserler vermelerine yol açmıştır. Bu süreçte özellikle “Beytül Hikme” olarak isimlendirilen kurumların rolü büyük olmuştur. Avrupalı doğu bilimcileri oryantalistlerin en çok incelediği dönemlerden birisi Halife Harun Reşit dönemidir. Harun Reşit Aristo, Platon, Hipokrat ve Galen başta olmak üzere dünyanın çeşitli yerlerindeki her alandan en önemli kitapları Arapçaya çevrilmesine öncülük etmiştir. Harun Reşit'ten sonra gelen halifelerde onun izini takip etmişlerdir. Örneğin Halife El Memnun Hindistan'a kültür elçileri göndermiş, Brahmagupta gibi Hindistan'ın en önemli bilim adamlarının yapıtlarını Sanstkrıtçe'den Arapçaya çevirmiştir. İslam dünyasında bu yüzyıllarda matematikten, kimyaya, optik alanından Tıp alanına, Fizikten Mühendisliğe ve felsefeye kadar her alanda çok önemli çalışmalar yapılmıştır. Örneğin Ebu Musa Cabir İbn Hayyan yapmış olduğu kimyasal deneyleri ayrıntılı şekilde anlattığı kitabı ilerleyen yüzyıllarda Latinceye çevrilmiştir. Tıp tarihinde çok önemli bir yeri olan Ebu Bekir Muhammed bin Zekeriya el Razi kimya alanındaki çalışmaların Tıp'ta kullanılmasını savunan ilk hekimlerden birisidir. Bunun yanında kızamık ve çiçek hastalıklarını ilk tanımlayan, deneysel tıp ve pediatri gibi alanların kurucusu olarak bilinen önemli bir bilgin olarak dikkat çekmektedir. Kendisi bir hekim, kimyager, filozof ve müzisyen olarak çok yönlü bir bilim adamıdır. Bu özellik dönemin İslam Bilginlerinin birçoğunda da bulunmaktadır. Öklid'in elementleri, Batlamyus'un Almagesti dahil olmak üzere birçok çalışmanın detaylı şekilde incelendiği bir dönem olarak dünya tarihine damgasını vurmuştur. Harun Reşitten sonra Halife El Memnun kütüphanecisi Harezmi'nin cebir üzerine yazmış olduğu Aritmetik isimli eser Latinceye çevrilerek bütün Avrupa'da günümüzde kullanmış olduğumuz onluk sistemin yayılmasına sebep olmuştur. El Battani tarafından yapılan astronomi hesaplamaları, Batlamyus tarafından verilen değerlerden daha doğrudur. Kopernik astronomi teorilerini temel alırken Battani, Nasreddin Tusi gibi önemli İslam astronomlarının çalışmalarından yararlanmıştır. Çok yönlü bir bilim adamı olan İbni Sina, tıp çalışmalarının yanında astronomi, kimya, jeoloji, psikoloji, mantık, matematik, fizik, şiir ve İslam felsefesi alanlarında önemli eserler vermiştir. Kanun ve Şifa isimli eseri 1650

yılına kadar Avrupa'daki tıp fakültelerinde ders kitabı olarak okutulmuştur. Orta Asya'nın bilim kültür merkezlerinden biri olan Harezmi şehrinde doğan Biruni, doğumunun bininci yılında UNESCO tarafından "1000 yıl önce Orta Asya'da yaşayan evrensel Dahi Biruni, Astronom, Tarihçi, Botanikçi, Eczacılık uzmanı Jeolog, Şair, Mütefekkir, Matematikçi, Coğrafyacı ve Hümanist" olarak tanıtılmıştır. İbni Rüşd, İslamın altın çağı bilginlerinin son temsilcisi olarak görülmektedir. İbn-i Rüşd'ün aklın hayatın her alanında kullanımına yönelik çalışmaları Avrupa'nın akılcı bir yönde gelişmesini tetiklemiştir. Bu aşamadan sonra İslam Coğrafyalarında eğitim yetersizliği, mezhep ayrılıkları ve çıkar çatışmalarının tetiklediği savaşlar nedeniyle bilimsel düşünce geleneğinin gelişmesi zayıflamıştır. Sonrasında İmparator Charlemange ve Frederik II tarafından Avrupa'da kurulan okullar, vasıta ile bilimsel düşünce geleneği Avrupa'ya geçmiştir. Bu süreç Avrupa'da, günümüzde Napoli, Padua, Salerno, Bologna, Oxford, Cambridge ve Paris Üniversitelerinin temelini oluşturmuştur. On üçüncü yüzyılda Avrupa'da aklın dışlayan Hristiyan din adamlarına karşıt olarak kurulan Fransisken ve Domiken tarikatlarının, doğu toplumlarındaki eserleri Avrupa'ya getirme, çevirme, yorumlama ve okullaşma yönündeki çalışmaları bilimsel düşünce geleneğinin Avrupa'ya geçişini hızlandırmıştır. Matematikte fibonacci dizisi olarak bildiğimiz Leonardo Fibonacci bu tarikatların birer üyesi olarak, Mısır, Suriye, Fransa ve İstanbul'a geziler yapmıştır. Burada gördüğü sayı sistemlerini derleyerek yazdığı Liber Abaci (Hesaplama Kitabı) Avrupa'nın Harezmi'nin kurmuş olduğu sayı sisteminin daha kolay olduğunu görmesine yol açmıştır.

TARTIŞMA

Bilim dünyayı, evreni ve kendimizi anlama çabasından ortaya çıkan aklın rehber olarak kullanıldığı bir yolculuktur. Bilimsel düşüncenin gelişimi sürecinde insanlık tarihinde binlerce düşünürün, bilim adamının emekleri olmuştur. Bilimsel olgular insan aklıyla oluşturulan bir sorgulama sürecinin ürünüdür. Aklın kullanılması durumundan çıkarım yaparak bilimsel yargıların sonsuza kadar sürececek kesin gerçeklikler olarak sunulması doğru değildir. Bugüne kadar oluşturulan tüm bilgiler, farklı bir bilimsel paradigma ile değişebilir. Bu yönüyle bilimsel bilgi üretimi dinamik bir süreçtir. Her dinamik süreç gibi durağanlık ve nihayetlik kabul etmez. Bilimsel bilgiye insan aklı tarafından belli bir yöntem dahilinde oluşturulan çıkarımlar olarak bakmak gerekir. Bugüne ilişkin bilimsel çıkarımlara net gerçeklik olarak inanıp, insanın bütün hayat felsefesinin bilimin günümüzdeki gerçekliklerine dayandırılması, bilimin kendi doğasıyla uyumlu değildir. Çünkü insanlık devam ettikçe bilimdeki sorgulama, en güçlü teorileri bile yanıtlamaya yönelik çaba devam edecektir.

Paradigma belli bir düşünce kalıbını ve düşünce geleneğini ifade etmektedir. Bilimsel paradigma ise bilim toplumun geleneğini ve bilim üret-

me alışkanlığını ifade etmektedir. Bilim toplumunun sahip oldukları paradigmlar, bazı dönemlerde büyük değişimler göstermiştir. Milattan önce beşinci yüzyıl, orta çağ dönemi, on ikinci yüzyıl, on yedi ve on sekizinci yüzyıllar paradigmların büyük ölçüde değişime uğradıkları dönemlerdir. Einstein, Rienmann gibi bilim insanları kendi zamanlarındaki mevcut bilimsel paradigmların dışında düşünmüş insanlardır. Gelecekte de bilimsel paradigmda yeni bir devrim yaşanabilir ve şu an ki düşünce kalıplarımız, doğru bildiğimiz bütün bilimsel olgular yeni bir bakış açısıyla yeniden yorumlanabilir. Bütün bu gelişmeler bilimsel paradigmanın tarih içindeki değişimine baktığımızda ihtimal dahilindedir (Koyre, 1998; Koyre, 2000; Kuhn, 2008).

Antik çağ medeniyetlerinde bilim, genellikle gündelik ve toplumsal ihtiyaçlara cevap arama üzerine olmuştur. Ancak Antik Yunan döneminde bu gelenek yerini teoriye yönelişe bırakmıştır. Antik Yunanlıların en önemli özelliği gözlerine ters düşen görüşler atıp bunlar üzerine düşünmeleri olmuştur. Gözlemlerine ters düşen teorilere, dünyanın kendi etrafında dönme durumu örnek gösterilebilir. Çünkü o dönemde insanlar dünyanın döndüğünü değil, gündüzün güneşin hareketini gözlemleyebiliyorlardı. Bu nedenle dünyanın kendi etrafında döndüğünü söyleyen bilim adamları bunun üzerine düşünmekten kaçınmamışlardır. Antik yunan felsefecileri kendi toplumlarının dinsel inançlarına ters düşen teoriler de ortaya atıp bunları yorumluyorlardı. Bunlardan en önemlisi Thales'in doğa ve gök olaylarını mitolojiye başvurmadan açıklamasıdır. Bu dönemde başlayan felsefi akımlar o dönemin toplumsal düzenini şekillendiren inançları da sorgulamışlardır. Bu sorgulama zamanla bilim, toplum ve iktidar arasında çatışmalara yol açmıştır (Yıldırım, 1999; Yıldırım, 2000, Topdemir ve Unat, 2008).

Antik Yunan dönemi sonrasında iktidar Romalıların eline geçmiştir. Roma döneminin yöneticileri için bilimin teori boyutundan daha çok teknoloji boyutu önemlidir. Çünkü teknoloji, savaşlarda diğer toplumlara üstünlük sağlamaktadır. Roma döneminde bilimsel düşünce geleneği toplumsal iktidara ve geleneklere aykırı şeyler üretmeye başlamışsa, tehdit olarak algılanmıştır. Bilim sadece teknik anlamda kalırsa, iktidarların gücünü pekiştirir. Bu yüzden Romalılar, teorik bilgi ve genellemeler yapmak yerine sadece askeri ve teknik açıdan ilerlemelere yönelmişlerdir. Roma imparatorluğunun ve Hristiyan din adamlarının akıllı öteleyen görüşleri nedeniyle Avrupa antik yunanın akılcı felsefi eserlerini dışlamışlardır. Bu durum Avrupa'nın bilimsel anlamda gerilemesine yol açmıştır. Avrupa bu dönemde bilimsel anlamda gerileme dönemindeyken, akılcı geleneğe İslam Bilginleri sahip çıkmıştır. İslam bilginlerinin çeviri çalışmaları ile antik Yunan eserlerini muhafaza altına almaları, dünyanın çeşitli yerlerinde üretilen bilimsel çalışmalara ulaşmaları, bunları yorumlamaları, sonrasında bunları temel alarak yeni eserler üretmeleri doğunun batıya göre daha

akılcı bir yönde ilerlemesine sebep olmuştur. Avrupa’da on ikinci yüzyıla doğru başlayan yeniden akılcı geleneğe dönme çalışmaları batının fakirlik ve güvensizlik içinde yaşamasına karşın doğunun refahından kaynaklanmıştır. Avrupa’nın bilimsel düşünce geleneğine sarılması sosyal, kültürel ve ekonomik gerilemeden bir kurtulma çabası olarak değerlendirilebilir. Bu çabalar Hristiyanlığı akılcı argümanlarla desteklemek için bilim yapma isteği olarak özetlenebilecek skolastik düşünce akımını başlatmıştır. Skolastik düşünce İncili destekleyici bilimsel veriler toplamak olarak özetlenebilir (Tekeli, Kahya ve Diğerleri, 2011). Çünkü bu dönemde Katolik kilisesi tarafından incili destekleyen bilimsel çalışmalara izin verilmiştir. Skolastik düşünceyi Avrupa’nın orta çağ döneminin iktidarlarından bağımsız bir akım olarak görmemek gerekir. Çünkü orta çağ Avrupa’sında yönetim erkanı İncil ve Hristiyanlığı toplumları yönetmek için kullanılan önemli bir güç olarak görmektedir. Bu nedenle kiliseyi desteklemek için yapılan bilim aynı zamanda iktidarın gücünü de perçinlemek anlamını taşımaktadır. Önceleri incili desteklemek için yapılan bilim bir süre sonra Avrupa din-bilim çatışmasını ortaya çıkarmıştır. Kiliselerin güç kaybetmesine yol açan bu durum, kiliselerin ölümlü cezalar dahil birçok şiddeti meşrulaştırmasına yol açmıştır. Kiliselerin bu tutumu yalnızca dinsel bir savunma kaygısından kaynaklanmamıştır. O dönemdeki ortaçağ Katolik inanç düşüncesinin, bilim karşısında zayıflaması aynı zamanda Katolik inancın Avrupa’da iktidarının da zayıflaması anlamını taşımaktadır.

Yüzyıllar süren çatışmaların sonucunda Avrupa’da bilimsel devrimler, sanayi devrimi, Fransız ihtilali gibi süreçler yaşanmıştır. Bu süreçlerin sonunda Avrupa’da kiliselere olan güven zayıflamıştır. Önceleri kilise eksenli olan iktidar bu kez bilim eksenli olmaya başlamıştır. Bu dönemde yaşanan bilimsel gelişmeler Avrupa toplumlarının bilime olan güvenlerini arttırmıştır. Bu güven artışının diğer bir nedeni de bilimsel gelişmelerin makineleşme gibi birçok yeniliği ve kolaylığı gündelik hayata sokmuş olmasıdır. Sanayi alanında erken gelişen ülkeler, savaşlarda diğer ülkeler karşısında güçlü konuma geçmiştir. Katolik lisesi ile bilim çatışması yerini bilim iktidar ve toplum entegrasyonu sürecine bırakmıştır. Avrupa’daki bilimsel gelişmeler tekrar iktidarlara destekleyici bir konuma gelmiştir. Avrupa toplumu sanayileşme döneminde bilimsel bilgiyi toplumu yönetme ve şekillendirmede tek otorite olarak görmüştür. Günümüzde bilimin doğası üzerine ilkelerden bahsedildiğinde, bilimsel bilginin eleştiriye ve yanlışlanabilmeye açık olması, zamanla değişebilir özellikte olması gibi durumları o dönemde tartışmak mümkün olmamıştır. Toplum üzerinde böylesine yönetsel bir güç olan değişmeyen bilimsel bilgi paradigması, Avrupa’da iktidarlar eliyle de desteklenmiştir. Örneğin Newton fiziğinin doğruluğu Avrupa’nın sanayileşme döneminin sonuna kadar tartışılmamıştır. Ancak Einstein’ın genel görelilik kuramı tartışılmaz görülen bilimsel teorilerin

aslında daha genel bir teorenin içinde özel bir durum olabileceğinin anlaşılmasına sebep olmuştur. Bilimsel yöntem paradigmasındaki bu değişimler sonucunda, bilimin değişmeyen kesin yargılar üretme otoritesi sarsılmıştır. Nihayetinde bilimsel bilginin değişmeyen kesin yargılar yerine, zamana, yönetime, bakış açısına ve bilim paradigmalarındaki devrimlere bağlı olarak değişebilen ve yanlışlanabilmeye sorgulanmaya açık bir yapıda olduğu, aksi takdirde dogmatik bir kabulden öteye gidemeyeceği algısı güçlenmiş oldu (Koyre, 1998; Koyre, 2000; Kuhn, 2008).

Bilimsel bilgiler insanların günlük hayatını kolaylaştırmaktadır. Bilimde ilerleyen toplumlar, zamanla diğer toplum ve medeniyetlere karşı üstün gelmektedir. O halde bilimsel bilgi, askeri ve siyasal güç gibi önemli bir güç olarak tanımlanabilir. Antik çağdan günümüze toplumu şekillendiren yapıları baktığımızda, askeri, siyasal, bilimsel, ekonomik ve din adamları sınıflarının dikkat çektiği görülmektedir. Toplumlar belli bir düzende içinde yaşamaları için her zaman bir yönetici sınıfa ihtiyaç duymuştur. Antik Çağ'dan günümüze kadar olan tarihsel süreç incelendiğinde, bilime, çok kültürlü yapılara saygılı, hoşgörü, insan hakları ve ahlaki değerler temelinde akılcılığı merkeze alan medeniyetlerin her alanda ilerlediği görülmektedir. Bu dönemlere örnek olarak Platon'un Akademisi, Aristo'nun kurduğu Lise, Ptolomy'nin kurduğu İskenderiye, Harun Reşit'in Beytül Hikme okulları, Uluğ Bey'in Semerkant Gözlemevi, Fatih Sultan Mehmet'in Ali Kuşçu'ya kurdurmuş olduğu Sahn-ı Seman Medreseleri örnek olarak gösterilebilir. Bu dönemlerin hepsinde bilimin gelişmesi için akılcı prensiplerle birlikte, hoşgörü, çok kültürlülük, insan hakları ve ahlaki değerlerin önemsendiği söylenebilir. Bu ilkelerin göz ardı edildiği, iktidar gücünün insan haklarından, ahlaki değerlerden, hoşgörüden ve akılcılıktan uzaklaştığı toplumlar ise zamanla her alanda gerilemişlerdir.

Bilim üretme geleneğinin yakın çağda dünyamızı yöneten egemen iktidar devletlerin vizyonunu şekillendirmek yerine, onların salt çıkarıcı amaçları için bir araç olması durumu dünyamızın geleceğini tehdit eden önemli bir sorundur. Nazilerin Bilim ve Teknik alandaki gelişmeleri desteklemeleri, ülkede oluşturulan bilgi birikimini kendi amaçları için araç olarak kullanmaları bu durumun trajik örneklerinden birisidir. İnsani ve vicdani değerlerle harmanlanmayan salt çıkar odaklı bu akılcılık anlayışı milyonlarca masum insanın hayatını kaybetmesine yol açmıştır. Amerika'nın ikinci dünya savaşı döneminde dünyanın önde gelen bilim adamlarını toplayarak atom bombası yapımı projelerinin desteklemesi, geliştirilen bombaların Japonya'da kullanılması insani ve ahlaki değeri olmayan iktidarlar elinde bilimin ne kadar tehlikeli bir araç olabileceğini göstermektedir. Amerika'nın keşfi sonrasında Avrupa'dan Amerika'ya yoğun bir göç dalgası yaşanmıştır. Göç edenlerin yerli halka karşı bilim ve teknik açıdan üstün oldukları bilinen bir gerçektir. Amerikan yerlilerine karşı bilim ve

teknik açıdan üstün olan kolonilerin insani, ahlaki ve vicdani değerlerden uzak salt çıkarıcı anlayışları maalesef dünya tarihimizde utançla hatırlayacağımız Amerikan yerlilerinin sistematik olarak katledilmesi hadiselerinin yaşanmasına sebep olmuştur. Dünya tarihinde yaşanan bu dramatik olaylar bizi bilim adamlarının, insan haklarına, hoşgörüye, ahlaki ve vicdani değerlere sahip fikirleri desteklemelerinin kritik öneme sahip olduğu gerçeğiyle yüzleştirmektedir.

Dünyanın en başarılı bilim adamı olmak tek başına yeterli değildir. Gerçek bir bilim adamı üretmiş olduğu bilimsel bilgiyi insanoğlunun yararına adamalıdır. Bununla birlikte iyi-kötü, güzel-çirkin, faydalı-zararlı ve adil olanla olmayan çatışmasında bilgi birikimini her zaman iyinin, güzelin, faydalının ve adil olanın safında kullanmalıdır. Dünya görüşünü salt akılcılığa dayandıran, manevi değerleri yok sayan medeniyetlerin diğer medeniyetleri çıkar amaçlı sömürme davranışları insanlık açısından çok tehlikelidir. İnsani ve ahlaki değerlerle harmanlanmayan salt çıkarıcı bir akılcılık toplumları felakete sürüklemektedir. Bu nedenle eğitimde, bilimde, teknikte, ekonomide, sanatta, kültürde, siyasette, uluslararası ilişkilerde dolayısıyla hayatın her alanında insan aklının insani ve ahlaki değerlerle harmanlanması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Asimov, I. (2019). *Bilim ve Buluşlar Tarihi*. İmge Kitapevi
- Burton, David M. (2017). *Matematik Tarihi*. Nobel Yaşam Yayınevi
- Ifrah, George (2012). *Rakamların Evrensel Tarihi Cilt 1*. Alfa Bilim Yayınevi
- Koyre, A. (1998). *Kapalı Dünyadan Sonsuz Evrene*. İdea Yayınları. İstanbul
- Koyre, A. (2000). *Yeniçağ Bilimin Doğuşu*. Gündoğan Yayınları. Ankara
- Kuhn, Thomas S. (2008). *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*. Kırmızı Yayınları. İstanbul
- Mosley, M. ve Lynch, J. (2012). *Bilimin Öyküsü, Güç, Kanıt ve Tutku*. İş Bankası Kültür Yayınları. İstanbul
- Tekeli, S., Kahya, ve Diğerleri. (2001). *Bilim Tarihine Giriş*. Ankara: Nobel Yayın
- Topdemir, H. G. & Unat, Y. (2008). *Bilim Tarihi*. Ankara: Pegem Akademi
- Yıldırım C. (1999). *Mantık, Doğru Düşünmenin Yöntemi*. Bilgi Yayınevi. İstanbul
- Yıldırım C. (2000). *Bilimsel Felsefenin Doğuşu*. Bilgi Yayınevi. İstanbul
- Yıldırım, C. (2003). *Bilim Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

“

Bölüm 3

**SOSYALİST GERÇEKÇİLİK
BAĞLAMINDA STALİN DÖNEMİ
KAZAKİSTAN SİNEMASI**

Lokman ZOR¹

”

1 Doç. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi İletişim Fakültesi, lokman_zor@hotmail.com, ORCID ID 0000-0001-5352-1254

Giriş

Lenin'in 1924 yılındaki ölümünün ardından yerine Stalin geçmiştir. Stalin, iktidara geldiği andan itibaren ortaya koyduğu icraatlarla devletin yapısında ve işleyişinde ve halkın sosyal yaşantısında bariz şekilde değişiklikler yapmıştır. Baskı ve müdahale üzerine oturtulan bürokratik bir sistem oluşturarak, gündelik hayatın her alanında varlığını ve etkisini hissettirmiştir.

Stalin, Sovyetler Birliği'nin yeni anayasasının kabul edilmesini sağlamış, 1925 yılındaki XIV. Komünist Parti Kongresi'nde sanayileşmeyi öncelikli hedef olarak kararlaştırmıştır. Böylece SSCB'nin makine ve araç üreten bir sanayi ülkesine dönüştürülmesi amaçlanmıştır.

Atılan yeni adımlar çerçevesinde ülkenin ekonomi politikası ile ilgili de bir takım düzenlemeler yapılmıştır. Bu bağlamda 1927'de Tüm Birlik Sovyetleri Beşinci Kongresi toplanmış, Sovyetler Birliği'nin ekonomik gelişimini gerçekleştirmek üzere Birinci Beş Yıllık Plan hazırlanıp kabul edilerek sosyalizm için gerekli kolektif ekonomiye geçiş yapılması kararı alınmıştır. Yapılan Birinci Beş Yıllık Plan'la, sanayide bir an önce önemli ve büyük yatırımlar yapılması, tarım alanında toprakların kolektifleştirilmesinin hızlı şekilde hayata geçirilmesi, enerji yatırımlarının önemsenip gerçekleştirilmesi hedeflenmiştir (Çelebican, 1972:258-262). Bu kararların uygulaması niteliğinde enerji yatırımlarına ağırlık verilerek birçok yerde çok sayıda hidroelektrik santrali kurulmuş, ağır sanayiye önem verilip yatırımlar yapılmış, tarım arazileri kolhoz ve sovhöz şeklinde ikiye ayrılarak modern tarıma geçilmiştir.

Birinci Beş Yıllık Planı, 1933 yılındaki İkinci Beş Yıllık Plan, 1938 yılındaki Üçüncü Beş Yıllık Plan takip etmiştir. Bu kalkınma planları sayesinde Sovyetler Birliği'nin ağır sanayi ve enerji altyapısı kısa sürede dikkat çekici şekilde gelişmiştir. Ayrıca ülkedeki tarım arazileri birleştirilmiş ve modern tarım uygulamalarıyla verimli hale dönüştürülmüştür. Bütün bunların sonucunda 1940 yılında SSCB tarımı 524 bin traktöre, 182 bin biçer-döver ve 250 bin kamyon parkına sahip olmuştur. Yaklaşık 20 milyon civarında tarımsal işletme, kolektivizasyonla 272.000 kolhozda toplanmış, tamir atölyeleriyle birlikte 7000 motor ve traktör istasyonu devreye sokulmuştur (Uludağ ve Serin, 1990:57).

Ülkedeki ekonomi ve kalkınmaya yönelik adımlara ek olarak eş zamanlı bir biçimde Sovyet toplumu oluşturma adına eğitim, kültür ve bilim alanlarında da önemli düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Eğitime yönelik yapılan düzenlemelerle ülkenin tamamında okuma yazma oranı büyük ölçüde arttırılmış, hem eğitim hem de bilim alanında dikkat çekici iyileştirmeler ortaya konulmuştur. Sovyet toplumu olarak tasarlanan sosyalist toplum yapısının temelleri atılmıştır.

Aynı süreçte 1936 yılındaki SSCB Sovyetleri Olağanüstü Kongresi’nde, yeni anayasa kabul edilerek sınıfsız toplumun tesis edildiği gerekçesiyle herkese oy hakkı tanınmıştır. Söz konusu anayasa ile ülke topraklarının, ülkedeki bütün kaynakların, sanayinin ve devlet mülkiyetinin halkın ortak serveti olduğu ifade edilmiştir. Yurttaşların kazançlarıyla edindikleri kişisel mülkler, evler, taşınabilir eşyalar yasayla muhafaza altına alınmıştır. Anayasayla “*Yurttaşların Hakları ve Görevleri*”, bağlamında yer alan yaşam hakkı 4 başlık altında; çalışma hakkı, dinlenme hakkı, eğitim hakkı ve maddi destek hakkı şeklinde belirlenmiştir. Yine aynı kapsamdaki özgürlük hakkı ise; ulus ya da ırk ayrımı gözetmeksizin vicdan özgürlüğü, tapınma, konuşma, basın, toplanma, gösteri yapma ve örgütlenme özgürlükleri ile keyfi tutuklama, ev ve haberleşmenin ihlali gibi konularda tanınan hak ve özgürlükler şeklinde ayrı bir paragrafta sıralanmıştır (Strong, 1988:84).

Bu dönemde SSCB’ndeki dikkate değer toplumsal düzenlemelerinden biri de kadının toplumsal konumuyla ilgilidir. Bu yeni anayasayla kadına erkek karşısında kanuni ve siyasi eşitlik sağlanmıştır. Bununla beraber ülkedeki yoğun sanayileşme hamlesi kapsamında kadınlara erkeklerle eşit ücretin ekonomik temeli oluşturulmuştur (Strong, 1988:73). Ayrıca devrimden hemen sonra kadınlar lehine tanınan bir takım haklar belirgin bir şekilde yeniden değiştirilmiştir. Kadınların verimlilikleri daha önemli görülerek kadına ve aileye araçsal açıdan bakış öne çıkmış, 1930’da kabul edilen aile yasasıyla geleneksel aile anlayışı diriltilmiştir. Bu kapsamda devrimden sonra yasallaştırılan kürtaj hakkı 1936’da kaldırılmış, boşanma zorlaştırılarak masraflı hale getirilmiştir. Sosyalist bir toplum kurmak için aile içindeki geleneksel kadın ve erkek rollerine geri dönülmesi gerektiğini savunan Stalinciler, kadınların çok sayıda çocuk doğurmasını ve koyulan hedeflere ulaşılabilmek için daha fazla çalışmasını istemişlerdir (Sevim, 2005:46-47).

Sosyalist Gerçekçilik

Stalin’in, iktidara geldiği ilk yıllardan itibaren baskı ve müdahale üzerine oturttuğu bürokratik sistem çerçevesinde devletin yapısında ve işleyişinde yapılan değişikliklerin yanı sıra toplumsal yaşamın her alanında da bir takım düzenlemelere gidilmiştir. Proletaryanın kendi kurumlarını oluşturma ve kendine ait sistematik yapıları tesis etme gerekliliği bu süreçte belirgin şekilde kendini göstermiştir. Bu bağlamda proleter sanatı, sanat anlayışı ve sanatla ilgili sistematik yapı gerekliliği Lenin’in “*sanat eseri yaşamı idealize etmek yerine gerçeğe uygun biçimde aktarmalıdır*” düşüncesi çerçevesinde Stalin’in konuya yönelik bakış açısıyla oluşturulmuş ve resmleştirilmiştir. Sovyetler Birliği’nin, 1920’lerin sonu, 1930’ların başında yaşadığı büyük dönüşüm kapsamında “Kültür Devrimi” olarak isimlendirilen kültürel değişimler bağlamında sanatçılar, yeni sisteme uyan ilke ve yöntemlerle üretim yapmaya zorlanmışlardır. Bu doğrultuda sosyalist rejimin sahip olduğu ilke ve değerlerin sanata yansıtılması ama-

cıyla gerçekçilik anlayışı üzerine kurulu “sosyalist gerçekçilik” sanat akımı, SSCB’nin resmi sanat anlayışı olarak ortaya çıkmıştır (Zor, 2020:58).

Sosyalist gerçekçilik kavramı ilk defa, Politbüro’da kurulan özel bir komisyonunun yaptığı çalışmalar neticesinde komisyon üyelerinden İvan Gronskiy’nin *Literaturnaya Gazeta* isimli gazetede 23 Mayıs 1932’de yazdığı bir yazıda, sanatın bütün alanlarında proletaryanın diktatörlüğünün idealize edilmesini tanımlamak üzere kullanılmıştır (Tagızade, 2006:18). Bu tarihten iki yıl sonra, 1934’teki Sovyet Yazarları Birinci Kongresi’nde, Stalin’in sanat komiseri Andrey Jdanov’un yaptığı konuşmada sanatın sahip olduğu güçten ve etkiden siyasette yararlanılması gerektiğini ifade etmesinden sonra sosyalist gerçekçilik, SSCB’nin resmi sanat anlayışı olarak kabul edilmiştir.

Sanatın toplum mücadelesini desteklemesi gerektiğini ve sosyalist ideolojiyi hızlandırmaya katkı sağlama zorunluluğunu savunan sosyalist gerçekçilik anlayışı, sanat eserlerinin ideolojiye hizmet edecek bir biçimde üretilmesi ve sanat vasıtasıyla toplumsal gerçeklerin yansıtılması temel prensibine dayandırılmıştır. Buna göre sanat, sosyalist toplumun egemen sınıfı olan işçi sınıfının ideolojisini yansıtmalı, geleceğin komünist toplumunu şekillendirecek eserler üretmeli, çıplak gerçekliği ortaya koymalı ve ideolojinin ortak değerlerini herhangi bir şüpheye imkân tanımayacak biçimde aktarmalıdır.

Sovyet resmi sanat anlayışı, sanatçıları her şeyden önce birer partizan olma gerekliliğiyle karşı karşıya bırakmış, sosyalist toplumun oluşturulmasında ve sürdürülmesinde sorumluluk sahibi birer memur gibi görmüştür. Buna dayanarak sanat eserlerinin biçim, konu ve içeriklerinin yanı sıra üretilme süreçlerinde uyulması gereken kurallar parti tarafından belirlenmiş, ideoloji veya parti ölçütlerinin dışında hareket eden sanatçılar rejimin cezai yaptırımlarıyla karşı karşıya kalmıştır.

Sosyalist gerçekçilik sanat anlayışının, Marksist-Leninist düşünce ve Rus halkçılık geleneğinden hareketle kuramsal nitelikte oluşturulmuş 4 kuralı söz konusudur. Bunlar; halkçılığa dayalı olarak yaygın bir izleyici kitlesine ulaşabilme ve onların sorunlarını yansıtma (*narodnost*), sınıfsallığa bağlı olarak sınıf çıkarlarını ifade etme (*klassovost*), somut güncel konuları işleme (*ideinost*) ve partililik doğrultusunda her türlü konuda Komünist Parti’nin bakış açısına bağlı kalma (*partiinnost*) şeklinde ifade edilebilir (Clark akt. Zor, 2020:59). Bu bağlamda üretilen eserlerin temalarını devrim, sanayi, işçi ve köylü sınıfı gibi sosyalist ideolojiyle birebir ilişkili konular, ana karakterlerini de işçiler, köylüler, devrim kahramanları ve halk önderleri oluşturmuştur. Eserlerde kahramanların yüceltilmesine, devrime hizmet edenlerin ve emek verenlerin bayraklaştırılmasına, yeni kahramanların ortaya çıkarılmasına bu sayede toplumun sosyalizme olan

inancının güçlendirilmesine çaba harcanmıştır. Örnek teşkil edecek nitelikteki işçi, köylü veya kadın kahramanlar sembolleştirilip toplumun özendirmesi hedeflenmiştir.

Bütün sanat dallarında olduğu gibi sosyalist gerçekçiliğin resmi sanat anlayışı olarak kabul edilmesinin sonucunda sinemada da bu anlayışın uygulanmasına yönelik zorunluluk söz konusu olmuştur. Buna ek olarak Lenin'in 1920'lerin başlarında Lunarçarski'ye söylediği *"Bizim için sinemanın bütün sanatlar içinde en önemlisi olduğunu aklınızdan hiç çıkarmayın"* (Kagan, 2011:149) sözü de sinemaya yönelik özel bir yaklaşımın ortaya çıkmasında etkili olmuştur.

Sovyet iktidarı, sinemayı, ideolojik mesajları halka aktarma adına işlevsel ve etkin bir araç olarak görüp yeni sosyalist insanını ve toplumunu yaratmak için sinemayı fazlaca kullanmayı tercih etmiştir. Bu doğrultuda sinema insanlarından, izleyicinin ilgisini çekecek, siyasi bakımdan da işçileri ve köylüleri etkileyecek niteliklere sahip filmler üretmeleri beklenmiştir. Bunu gerçekleştirmek için bir takım özel politikalar uygulanarak 1930'larda halkın sinemaya ilgisi arttırılmış, sinema ortalama bir vatandaşın gündelik yaşantısının parçası haline getirilmiş ancak film üretim sayıları önceki 10 yıla oranla 4 kat azalmıştır. Bu süreçte Merkez Komitesi, Sovyet gelişimini desteklemeyi hedefleyen bir sanat politikasına yönelerek Sovyet sistemini güçlendirecek nitelikte açık toplumsal mesajlar içeren eserleri desteklemeye başlamıştır (Kenez, 2008:446). Bu durum bütün sanat dallarında olduğu gibi sinemada da özgünlüğü, yaratıcılığı ve kuramsal çeşitliliği ortadan kaldırmıştır. Çünkü bu süreçte, sosyalist gerçekçiliğin gerektirdiği zorunluluklar bağlamında çekilen filmlerle halkın Sosyalist ilkeler doğrultusunda eğitilmesine gayret edilmiş, ideolojik bakış açısının yansıtılması öncelikli hedef olmuştur. Filmlere daha çok sosyalist ütopyanın ele alındığı toplumsal konular hâkim olmuş ve gerçekliğin açıkça yansıtıldığı bir anlatım dili benimsenmiştir. Parti ve hükümetin belirlediği konularda halkın eğitilmesine katkı sağlayacak nitelikte didaktik içerikli filmler çekilmiştir. Bunlarla birlikte iktidarın beklentilerine cevap verecek şekilde propaganda içerikli ürünler ortaya koyulmuştur (Zor, 2020:63).

Filmlerin halk tarafından kolay şekilde anlaşılabilmesi için işlenen konular ve bu konulara dair olay örgüleri kısa sürede kalıplaşarak birbirinin kopyası bir yapıya bürünmüştür. Birçok filmin kahramanı, komünist sınıf bilincine sahip olumlu bir karakterin veya bir parti liderinin vesayeti altında karşısına çıkan bütün engelleri aşarak, yeni sosyalist düzene nefret duyup karşı çıkan kötü niyetli kişi/kişilerin maskesini düşürür. Bunu yaparken kahramanın kendisi de üstün bilince ulaşarak daha iyi ve örnek bir kişi olur (Kenez, 2008:447). Doğal olarak bu durum karakterlerdeki çeşitliliği ve zenginliği de yok etmiş, karakterler zaman içerisinde tip halini almıştır. Bütün bunların sonucunda sinemaya didaktik bir eğilim hâkim olmuştur.

Topraklarının Almanlar tarafından 1941 yılında üç ayrı koldan işgal edilmesiyle II. Dünya Savaşı'na giren Sovyetler Birliği, halka propaganda yapabilmek ve her şeyin yolunda olduğu izlenimini vermek için sanat ve sinema faaliyetlerinin özellikle sürdürmüştür.

Sovyet sinemacıları halkı savaşa karşı cesaretlendirmek ve halk desteğini almak için savaş psikolojisine uygun kahramanlık, özgürlük, cesaret, vatan sevgisi, zafere inanç, fedakârlık gibi duyguları ele alan filmler çekmişlerdir. Bu bağlamda ülkenin tarihsel bakımdan büyük ve üstün olduğu fikri yoğun bir biçimde işlenmiş, önemli tarihi kişilikler, halk kahramanlarının destansı mücadeleleri, halk hikâyeleri ve efsaneleri Sovyet sinemacıların başlıca ideolojik malzemesi halini almıştır. Birliği oluşturan her ulusun, kendi halk ve tarih kahramanları ile ilgili filmler çekmesi özellikle teşvik edilmiştir (Kenez, 2008:453).

II. Dünya Savaşı'ndan sonra Stalin'in tarihi Rus kimliğini merkezde tutan Sovyet insanı ve toplumu yaratma fikri çerçevesinde sinema son derece etkin biçimde kullanılmıştır. Sinemanın kullanılmasıyla Çarlık dönemi kültürel mirası diriltilmeye, hamaset duyguları körüklenmeye, vatanseverlik, sadakat, fedakârlık, savaşıklık, halk, ulus gibi kavramlar yüceltilmeye gayret edilmiştir. Bu doğrultuda özellikle tarihi konuları ele alan filmler öne çıkmış, filmlerde, tarihe ve tarihi sembollere göndermeler yapılarak Sovyet ideolojisinin biçimlendirilmesine katkı sağlanmaya çalışılmıştır. Bunun sonucunda içerik ve biçim açısından belli bir anlayış dayatan yaklaşımla ulus fikri birleşince sinema bu dönemde tamamen propaganda aracı haline dönüşmüştür.

Kazakistan Sinemasında Sosyalist Gerçekçilik

Kazakistan halkının sinemayla tanışması 1910 yılında, para kazanmak için film gösterimleri yapan M. Fabri isimli bir Rus vatandaşın Omsk'tan Almatı'ya gidip gerçekleştirdiği bir film gösterimiyle söz konusu olmuştur (İsmailov, 2001:14). Sonraki yıllarda da Kazakistan coğrafyasında film çekimi, film gösterimi gibi sinema adına ortaya koyulan her türlü etkinlik başta Ruslar olmak üzere yabancılar tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda Kazakistan milli sineması, sosyalist gerçekçiliğin SSCB'nin resmi sanat anlayışı olarak ilan edilmesinden sonra 1939'da Kazak sinema insanlarının görev aldığı "*Amangeldy / Amangeldi*" isimli filmle başlamıştır. Konusunu, 1916 yılında feodal toprak sahiplerinin halka yönelik baskı ve adaletsizliklerine karşı mücadele başlatan Amangeldi İmanov'un gerçek yaşamından alan Amangeldi filmi, Kazakistan sinemasının ilk milli ve sesli filmi olmasının yanı sıra Kazakistan sinemasında sosyalist gerçekçiliğin en başarılı örneklerinden biri olarak da kabul edilir.

Lenfilm stüdyosunda yapılan ve yönetmenliğini Moisei (Zelikovich) Levin'in yaptığı filmin bütün süreçlerinde Kazak sanatçılar görev almış-

tır. Kazak müzik enstrümanlarının kullanıldığı ve çoğunlukla Kazak ezgi-
lerinden oluşan film müziklerini, Akhmet Zhubanov ve Mikhail Gnessin
yapmıştır. Filmde, Kazakistan Dram Tiyatrosu oyuncularından Yeleubai
Umurzakov, Shara Zhiyenkulova, Serke Kozhamkulov, Kurmanbek Dz-
handarbekov, Kanabek Baiseitov, Kalibek Kuanyshbayev, Kapan Badyrov
ve Rakhmetulla Salmenov rol almıştır.

Filmin başlarında resmedilen feodal yapıda toplumsal sınıflar arasın-
daki dengesizlik bütün boyutlarıyla belirgin şekilde ortaya konulmuştur.
Yokluk içindeki perişan köylülerle feodaliteyi temsil eden toprak beyle-
rinin, vali ve askerlerin zenginlik ve bolluk içindeki yaşamları birbiriyle
çelişki oluşturacak şekilde bir arada verilmiştir. Böylece kapitalist feodal
yapı, eşitsizliğin üst düzeyde olduğu bir toplumsal yapı olarak resmedil-
miştir.

Amangeldi karakteri, sosyalist gerçekçi sinemanın ideal kahramanın
genel karakter özelliklerini taşımaktadır. Gerek geleneksel gerekse modern
unsurlar açısından ideal bir karakter olarak komünist sınıf bilincine sahip,
karşılaştığı engelleri alt eden ve yeni düzene karşı olan ideoloji düşman-
larının maskesini düşüren biri şeklinde betimlenmiştir. Bu bağlamda yeni
toplumsal yapıya yönelik düşünceleri ve konuşmalarıyla modern düzenin
ideal insanı olarak resmedilen Amangeldi karakteri, ideolojinin yaratmaya
çalıştığı yeni Sovyet insan tipinin belirgin bir örneği niteliğindedir.

Stalin yönetiminin çıkardığı kararlar çerçevesinde sosyalist gerçekçi
sinemadan temel beklentilerinden biri, filmler aracılığıyla yaşanan çağın
ve oluşturulan sistemin daha mutlu bir yarına giden yol olarak yansıtılma-
sıdır. Bu anlamda Amangeldi filmi yaşanan çağı, daha mutlu bir yarına
giden yol olarak başarılı bir şekilde ortaya koymakta, yolun sonunda ulaşı-
lacak komünizme, geleceğin ideal yaşam biçimi olarak vurgu yapmasıyla
son derece önemli bir yapım niteliğindedir.

Lenfilm stüdyosu, Amangeldi'den sonra 1940 yılında, ünlü Kazak ya-
zar Mukhtar Auezov'un senaryosunu yazdığı, Moisei Levin'in yönetmen-
liğini yaptığı, Kazak oyuncuların rol aldığı "*Raikhan / Reyhan*" isimli bir
film daha çekmiştir. Reyhan, Kazakistan'ın geri kalmış yoksul bir köyünde
yaşayan ortalama bir Kazak kadınının Sovyet iktidarıyla değişen yaşamını
gözler önüne sermektedir. Filmde dinin, kültürün ve törenin oluşturduğu
baskıdan Sovyet yönetimi sayesinde kurtulan kadının, yaşanan sosyal ve
teknik gelişmelerin bir parçası olarak toplumsal hayata katılması oldukça
iddialı bir ifadeyle aktarılmıştır. Sosyalist ideoloji geçmişin aksine kadını
toplumun bir parçası olarak görüp değerlendiren yeni bir yapı yaratmıştır.
Bu toplumsal yapı kadına çalışma hayatında, aile hayatında, siyasi hayatta
ve diğer her alanda erkeğin karşısında eşit haklar tanımış, bir birey olarak
varlığını ortaya koymasına fırsat sunmuştur. Reyhan filmi sosyalist ideolo-

jinin kadına sağladığı bütün bu imkânları öncesi ve sonrasıyla karşılaştırmalı olarak resmetmiştir.

Alman Ordularının II. Dünya Savaşı'nda Sovyet topraklarını işgal etmesinden sonra Sovyetler Birliği'nin önemli film yapım stüdyoları cepheden uzakta olan Orta Asya'daki Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan, Tacikistan gibi cumhuriyetlere taşınmıştır. Bu süreçte Sergei Eisenstein, Dziga Vertov, Vsevolod Pudovkin, Leonid Trauberg, Abram Room, Grigori Kozintsev, Grigori Roshal, Boris Barnet, Vasilyev Kardeşler, Fridrikh Ermler, Vera Stroeva gibi önemli Sovyet sinemacıları Almatı'daki Birleşik Merkezi Film Stüdyosu bünyesinde savaşın psikolojik tahribatını ortadan kaldırmaya yönelik vatan sevgisi, özgürlük, zafere inanç, mertlik, cesaret, fedakarlık duygusu telkin eden filmler çekmişlerdir (Rollberg, 2008:329 ve İsmailov, 2001:24).

Sovyet halkının topyekûn sıkıntı yaşamasına sebep olan savaşın bütün sorumluluğunun Almanlar üzerine yüklenmesi ve halkın gözünde Stalin yönetiminin günahsızlığının vurgulanması için sosyalist gerçekçi yaklaşımla insanların kaderini ön plana çıkarıp savaşın sebep olduğu kötü durumları anlatan savaş temalı filmler çekilmiştir. Bunların dışındaki bazı filmlerde de faşizme karşı Sovyet halkının birlik beraberlik içerisinde kahramanca mücadele vermesi konu edilmiştir. Ivan (Aleksandrovich) Pyryev'in yönettiği *"We Will Come Back / (Geri Geleceğiz) Bölge Komitesi Sekreteri"* (1942), Konstantin Iudin'in yönettiği *"Antosha Rybkin / Antoşa Ribkin"* (1942), Vsevolod Pudovkin ile Yuri Tarich'in yönettikleri *"The Murderers are Coming / Katiller Geliyor"* (1942), Fridrikh Ermler'in yönettiği *"She Defends The Motherland (No Greater Love) / O Vatanını Savundu"* (1943), Konstantin Simonov'un bir oyunundan Vsevolod Pudovkin ile Dmitriy Vasilyev'in beraber uyarlayıp yönettikleri *"In the Name of the Fatherland / Vatan Namına"* (1943), Vasilyev Kardeşlerin yönettiği *"The Front / Cephe"* (1943), Abram Room'un yönettiği *"The Invasion / İstila"* (1944) bu filmlerden bazılarıdır. Ayrıca bu dönemde Rus yönetmenlerin çektiği Kazak sanatçıların görev alıp katkı sağladıkları, bölge halkını savaşta aktif rol almaya teşvik etmek için Kazakistan tarihiyle ilgili konuları işleyen yahut Kazakların savaş esnasında sergiledikleri kahramanlıklardan, fedakârlıklardan ve mücadelelerden bahseden filmler de yapılmıştır. Yefim Aron'un 1942'de yönettiği *"White Rose / Ak Gül"*, Vera Stroeva'nın yönettiği *"Son of a Soldier / Savaşçının Oğlu"* (1942), Grigori Roshal'ın yönettiği *"Song About Hero / Kahraman Üzerine Şarkı"* (1942), Adolf Minkin ve Semen Timoshenko'nun beraber yönettikleri *"To the Sounds of the Dombra / Dombıranın Sesleri Altında"* (1943) bu filmlerden bazılarıdır (Zor, 2020:75).

II. Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra Kazakistan sinemasında Stalin dönemi sosyalist gerçekçilik anlayışıyla ortaya koyulan iki önemli

film vardır; Yefim Aron ile Grigori Roshal'ın 1946'da birlikte yönettikleri *Songs of Abai / Abay'ın Şarkısı*" ve Yefim Dzigan'ın, 1952 yılında çektiği "*Dzhambul/ Jambıl*"dır.

Abay'ın Şarkısı, Kazakistan'ın aydın ve yenilikçi şairi Abay Kunanbayev'in yaşamından bir kesit sunmaktadır. Filmin senaryosunu, Kazakistan'ın ünlü yazarlarından Mukhtar Auezov kendine ait bir romanından Grigori Roshal'la birlikte uyarlamıştır. Kazakistan Tiyatrosunun tanınmış oyuncularları Shaken Aimanov, Amina Umurzakova, Kapan Badyrov gibi oyuncular filmde ortaya koydukları başarılı oyunculuk performansıyla seyircilerin büyük beğenisini toplamışlardır. Abay'ın Şarkısı, II. Dünya Savaşı'ndan sonra Kazakistan'da çekilen ilk konulu kurmaca film olma özelliğine sahiptir. Abay'ın hikâyesi üzerinden toplumsal yaşam biçiminin geleneksel ataerkil yapıdan modern bir yapıya geçiş süreci yansıtılmaktadır.

Abay'ın sürgün edilmiş bir Rus bilim insanıyla tanışmasından sonra düşünce dünyasındaki değişimi, ilkelerinin ve fikirlerinin gelişim sürecini anlatan Abay'ın Şarkısı, konusu itibariyle vatanseverlik, kahramanlık, savaşta gösterilen özveri ve askeri başarıları ele alan aynı döneme ait diğer yapımlardan belirgin şekilde ayrılır. Filmde, Kazak köy yaşamının karakteristik özellikleri dikkat çekici şekilde gözler önüne serilir. Ayrıca geleneksel Kazak enstrümanlarının ve şarkılarının kullanıldığı film müzikleri aracılığıyla ulusal kimliğe atıfta bulunan bir yaklaşım sergilenmiştir (Isaacs, 2018).

Kazakistan sinemasının Stalin dönemi önemli sosyalist gerçekçilik filmlerinden bir diğeri de "*Dzhambul/ Jambıl*"dır. Ünlü Rus yönetmen Yefim Dzigan'ın Almatı Film Stüdyosu bünyesinde 1952 yılında çektiği film, Kazakların büyük destan şairi Jambıl Jabayev'in (1846-1945) hayatını konu almaktadır. Filmin senaryosunu Nikolai Pogodin ve Abdilda Tazhibaev yazmıştır. Jambıl karakterini ünlü Kazak aktör Shaken Aimanov, oldukça başarılı bir oyunculuk sergileyerek canlandırmış, filmde ayrıca Kurmanbek Dzhandarbekov, Kapan Badyrov, Kenenbai Kozhabekov, German Khovanov gibi oyuncular rol almıştır.

Jambıl filminde, yaşamı boyunca toplumsal sorunları dile getirmek için sanatını kullanan, şiirleri, konuşmaları ve yaşamıyla topluma önemli mesajlar veren halkçı bir sanatçının, örnek teşkil eden tarihi bir şahsiyetin tavrı ve çabası resmedilmektedir. Filmde yansıtılan Jambıl kişiliği, rejim tarafından filmlerde gerçekleştirilmesi istenen "tarihi kahramanlar aracılığıyla halkın üzerinde duygusal etki yaratma" hedefine uygun biçimde yaratılmıştır.

Jambıl filmi hem devrim öncesini hem de devrim sonrasını ele almaktadır. Devrim öncesi sekanslarda burjuva anlayışının ve yönetiminin temsili niteliğindeki İmparatorluk rejimine ait her türlü olumsuzluk resme-

dilmekte ve eleştiriye açık bir şekilde sunulmaktadır. Devrimden önceki dönemleri konu alan sekanslarda abartılı bir şekilde mekânlar bakımsız, insanlar umutsuz ve pejmürde, coğrafya kurak ve verimsiz, yöneticiler acımasız, yaşam adaletsiz ve dengesiz olarak yansıtılmıştır. Filmin başından, devrimin gerçekleştiği sahneye kadarki tüm süreç, İmparatorluk rejiminin eleştirildiği yeni rejime duyulan ihtiyacın vurgulandığı bir söylem üzerine kurulmuştur. Devrimden sonra her anlamda kendini gösteren dikkat çekici bir değişim ve gelişim resmedilmiştir. Şöyle ki, halkın yaşam biçiminden fiziksel görüntüsüne, köylerden şehirlere kadar her şey gelişip değişmiştir. Bütün bunlar, sosyalist ideolojinin insanlara sunduğu olanakların, yeni yaşam biçiminin ve toplumsal hayattaki olumlu değişimlerin birer yansıması olarak sunulmaktadır. Bu yolla, sosyalist rejimin; büyük küçük, kadın erkek, zengin yoksul gibi hiçbir ayırım yapmadan bütün halka, insana yaraşır biçimde insanca yaşama olanağı sunduğu ifade edilmektedir. Şöyle ki, ülkede neredeyse her şey tamamen değişmiş, büyük bir ilerleme yaşanmıştır. Kazakistan bozkırında otomobillerin dolaşmaya başladığı yeni asfalt yollar açılmış, çok sayıda traktör ve tarım makinesinin kullanıldığı modern tarıma geçilmiştir. Tarlalarda çalışan köylüler mutludur; erkekler büyük bir şevk ve istekle, kadınlar marşlar söyleyerek coşku ve hevesle çalışmaktadır. Kolhozlar, tarlalar, bağlar, bahçeler keyif içindeki insanlarla doludur. Her taraf yemyeşildir, bağlarda bahçelerde, tarlalarda bolluk bereket vardır. İmparatorluk döneminin verimsiz kurak bozkırı, onlarca sürünün ve binlerce hayvanın yayılıp otladığı yemyeşil bir meraya evrilmiştir. Yaşanan gelişme yalnızca köylerle ve tarımla sınırlı değildir. Ülkenin endüstrisi ve sanayisi de aynı oranda gelişip ilerlemiş, insanlar büyük bir mutluluk ve memnuniyetle fabrikalarda, atölyelerde, sanayi kuruluşlarında coşku ve hevesle çalışmaktadır. Demiryolları ülkenin dört bir yanına yayılmış, üretilen tarım makineleri, kamyonlar, otomobiller trenlerle her yere taşınmaktadır. Filmde seyirciye bir belgesel yaklaşımıyla gösterilen bütün bu gelişmeler atıyla Kazakistan kırsalını gezen Jambıl'ın karşılaştıkları ve gördükleri olarak aktarılmaktadır. Jambıl, bunlardan duyduğu memnuniyeti sözleriyle ifade etmekte, yaşadığı mutluluğu sık sık vurgulamaktadır. Bunu yaparken de sosyalist rejime övgü dolu şiirler söylemektedir.

Jambıl filmi, bahsi geçen yaklaşım dolayısıyla genel anlamda, gerek görüntüleri, gerek diyalogları ve gerekse içerdiği diğer unsurlar itibariyle ideolojik söylem bakımından tam bir propaganda bombardımanı niteliğindedir. Geleneksel kalıplarla sınırlandırılmış fikir dünyasına eleştiri getiren ve düşünsel gelişimi öne çıkaran Abay'ın Şarkısı'ndan farklı olarak Jambıl daha çok, Sovyet rejiminin sağladığı toplumsal değişimin somut göstergelerini yansıtmaktadır. Genel hatlarıyla ele alındığında, Abay'ın Şarkısı ve Jambıl filmlerinin ikisi de ağır didaktik anlatımlar, keskin ve katı karakterizasyonlar, halkla sanatçı iletişiminin ayrılmaz parçası olan zorunlu me-

sajlar içeren, şematik yapıda tipik Stalinist biyografik filmlerdir (Rollberg, 2008:330).

Stalin döneminde Sovyetler Birliği'nin zorunlu sanat anlayışı olan sosyalist gerçekçiliğin Kazakistan sinemasındaki örnekleri Stalin'in ölümünden sonra da çekilmeye devam etmiştir. Çalışmamız, Stalin dönemiyle sınırlandırılmış olduğundan Stalin'in ölümünden sonra çekilen sosyalist gerçekçi filmler ele alınmamıştır. Bu bağlamda, Stalin döneminde Kazakistan sinemasında sosyalist gerçekçi anlayışla çekilen filmler hangi konuyu ele alırsa alsın gerek görüntüler gerekse diyaloglar aracılığıyla belirli kalıpları yansıtmıştır, zaten Sovyet yönetiminin sinema insanlarından beklentisi de bu doğrultudadır. Hatta bu konudaki yaklaşım (daha önce de belirtildiği üzere) beklentinin ötesinde, uyulması zorunlu olan ve ihmal ya da ihlal edilmesi halinde sanatçıların cezalandırıldığı bir emir niteliğindedir.

Sonuç

Stalin iktidarının sinemaya yönelik yaklaşımı genel bir çerçevede ele alındığında, Lenin'in işaret ettiği üzere sinemayı sosyalist ideolojinin mesajlarını halka aktarmada etkili bir araç olarak değerlendirmiş bu yönüyle önemsemiştir. Sosyalist gerçekçiliğin resmi sanat anlayışı olarak ilan edilmesinden sonra çekilen bütün filmler Sovyet sistemine hizmet edip katkı sağlayacak açık ve net mesajlar ileten yapımlar olmuştur. Bu durum filmleri tektipleştiren, kalıplaşmış birbirine benzeyen, propaganda ve didaktik içerikli yapımlara dönüştürmüştür. Kazakistan sineması da Sovyetler Birliği bünyesindeki diğer cumhuriyetlerin sinemalarında olduğu gibi iktidarın belirlediği konuları, yine iktidarın belirlediği sınır ve ilkelere bağlı kalarak ele almıştır.

Stalin dönemi sosyalist gerçekçi Kazakistan sineması en genel biçimiyle devrimden önce Kazakistan coğrafyasına hâkim olan feodal anlayışın halka reva gördüğü olumsuz durumları ve devrimden sonra halkın ulaştığı insani koşulları bir arada sunmayı tercih etmiştir. Bu yolla belgeselci bir anlayış ve didaktik bir havada oluşturulan filmik atmosfer aracılığıyla seyircinin kıyaslama yapmasına olanak sağlamıştır. Hiç şüphesiz, buradaki temel amaç, aksiyonu ilerletmek adına çatışma yaratmaktan/güçlendirmekten ziyade iktidarın propaganda beklentisini karşılamaktır.

Filmlerin anlatımının tamamen didaktik bir anlayışla ideolojik mesaj vermek üzere oluşturulması, ideolojik söylem göstergesi niteliğindeki birçok unsurun, filmlerde yoğun şekilde kullanılması sonucunu doğurmuştur. İdeal toplumsal yaşam biçimini sunan rejimin dışında kalan her türlü anlayış ve yaşam biçimi filmlerde doğrudan ya da dolaylı olarak eleştirilmiştir. Öyle ki, bazen sıradan bir aşk hikâyesi bile toplumsal eşitsizliği, adaletsizliği ve feodal yapıyı çağrıştıran boyutuyla aksettirilip, burjuvaziyi ve feodaliteyi seyirci nazarında acımasız ve olumsuz bir pozisyona sokarak

eleştiriye açmak üzere kullanılabilmıştır.

Sosyalist gerçekçilik bağlamında Stalin döneminin Kazakistan sinemasında büyük önem arz eden konulardan biri de Sovyet toplumunu her anlamda derinden etkileyen II. Dünya Savaşı ve bu savaşın sunum biçimidir. Söz konusu dönemde Kazakistan sinemasında savaşı ele alan sosyalist gerçekçi filmler, tüm vatandaşların üzerine düşen her türlü sorumluluğu yerine getirmesini, bunun kutsal bir vazife olduğunu ve Sovyetler Birliği'nin en zor zamanlarından birinde devletin halktan beklediği genel tavrın bu yönde olduğunu telkin etmiştir. Zira filmler genel olarak II. Dünya Savaşı'nı iki devlet arasındaki bir savaştan ziyade faşizmle sosyalizm arasındaki bir savaş olarak nitelendirmiştir. O yüzden filmlerde anlatılan mücadele, sosyalizmin faşizme karşı mücadelesi, sonuçta kazanılan zafer de sosyalizmin zaferi olarak yansıtılmıştır.

Kazakistan sinemasının Stalin dönemi filmlerinde (iktidarın isteği doğrultusunda) halkın yansıtılması da, Sovyet rejiminin insanlara sunduğu yaşam biçiminin ve sonuçlarının aksettirilmesiyle ilişkilidir. Mutlu insanlar, coşku dolu heyecanlı ve gelecekte umutlu gençler, erkeklerle her alanda eşit olan kadınlar, iyi eğitim alıp iyi yetişen çocuklar, üreten ve mutlu olan köylüler, işlerini keyifle yapan çalışkan işçiler, vatani için her türlü fedakârlığa hazır olan Sovyet vatandaşları devrim sonrasını anlatan neredeyse bütün filmlerin kalıplaşmış kişileridir.

Bütün bu tornadan çıkmışçasına standartlaşmış unsurlar, seyircinin belleğinde kolaylıkla unutulmayacak izler bırakacak şekilde birçok filmde sıklıkla kullanılmıştır.

KAYNAKLAR

- Çelebican, Gürkan (1972). “Sovyet Rusya’da İktisadi Planlamanın Gelişimi”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 29, Sayı 3-4, s. 247-287.
- Isaacs, Rico (2018). *Film and Identity in Kazakhstan, Soviet and Post-Soviet Culture in Central Asia*. I.B. Tauris.
- İsmailov, Tofik (2001), *Türk Cumhuriyetleri Sinema Tarihi* Cilt: 1-2-3, Türk Güzel Sanatlar Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Kagan, Moisci (2011). “Kapitalizm Devrinde Sosyalist Sanatın Oluşum Mantığı”, *Sanatta Sosyalist Gerçekçilik (içinde)*, Çev. Feyyaz Şahin, Parşömen Yayıncılık, İstanbul.
- Kenez, Peter (2008). “Stalin Dönemi Sovyet Sineması”, (Çev: Ahmet Fethi), *Dünya Sinema Tarihi (446-455)*, (Ed. Geoffrey Nowell-Smith), Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Rollberg, Peter (2008). *Historical Dictionary of Russian and Soviet Cinema*, Scarecrow Press Inc., Lanham, Maryland, USA.
- Sevim, Ayşe (2005). *Feminizm, İnsan Yayınları*, İstanbul.
- Strong, Anna Louise (1988). *Stalin Dönemi*, (Çev: Alaattin Bilgi), Onur Yayınları, Ankara.
- Tagızade, Leyla (2006). “Sosyalist Realizm Kökeni Oluşum Süreci ve Kavramı”. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 3, Sayı 4, s. 7-24.
- Uludağ, İlhan ve Serin, Vildan (1990). *SSCB’ndeki Türk Cumhuriyetlerinin Sosyo-Ekonomik Analizleri ve Türkiye ile İlişkileri*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul.
- Zor, Lokman (2020). *SSCB Dönemi ve Bağımsızlık Sonrası Kazakistan Sineması Tarihi ve İdeolojik Söylemi*, Astana Yayınları, Ankara.

“

Bölüm 4

İBN RÜŞD'ÜN İLİM ZİHNİYETİ VE YÖNTEM ANLAYIŞINA FARKLI BAKIŞLAR

Adalet ASLAN¹

”

¹ Araş.Gör.Dr., Bingöl Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü,
Türk-İslam Düşüncesi Tarihi, aaslan@bingol.edu.tr, ORCID NO: 0000-0002-
1278-2164.

1. GİRİŞ

Klasik İslâm düşüncesinin filozoflarından İbn Rüşd (1126-1198), felsefe, fıkıh, astronomi, fizik, tıp, matematik vb. gibi birçok alanda yapmış olduğu özgün katkılarından dolayı etkisi günümüze kadar devam eden Meşşâî ekolünün son büyük temsilcisidir. Onun Aristoteles'e olan hayranlığı, onu hakikate ulaşan tek kişi olarak kabul etmesinden kaynaklanmaktadır. Filozofun, insan aklının en yüksek gelişimine ulaşan Aristoteles'i seleflerinden ve çağdaşlarından daha iyi anladığı, yorumladığı kabul edilir. Dolayısıyla İbn Rüşd, gerek Aristoteles'in en büyük şarihi olması, gerekse Latin Ortaçağ'a en büyük etkisinden ötürü, İslâm felsefesi tarihinde büyük bir öneme sahiptir. Doğu'da "eş-Şarih", Batı'da "Commentator" olarak bilinir. İbn Rüşd'ü tam ve doğru bir şekilde anlayabilmek için hem telif hem de şerhlerine müracaat etmek gerekir. Filozofun eserleri genel olarak, Muhtasarlar (Özetler), Câmiler, Telhîsler, Makaleler, Telifler, Tefsîrler şeklinde sınıflanmaktadır. Eser tasnifi genellikle benzerlik gösterse de eserlerin mahiyeti ve öncelik sırası yorumcular arasında değişmektedir. Ancak filozof selef ve haleflerinin okunup anlaşılmasında da ilke ve kaynak durumuna geldiğinden, sadece onun eserlerini okumak da yetmeyecektir. Bu sebeple filozofun nasıl okuduğu ve okunduğunu anlayabilmek için kapsamlı olmasa da kendisinden öncesine ve sonrasına bakmak gerektiğini belirtmeliyiz.

İbn Rüşd'ün şerhlerine baktığımızda, acaba okuma yaparken ideoloji ile yöntemi ayırmanın mümkün olup olamayacağı sorusu akla gelmektedir. Yani ideoloji ve yöntemi ayrı ayrı ele almak ya da birini alıp diğerini görmezden gelmek mümkün olabilir mi? Ayrıca İbn Rüşd'ün telifleri ile şerhleri arasında ayırım yapıp yapılmayacağı ve bir problem hakkında hangisinin referans alınması gerektiği konusu da tartışmalıdır. Dolayısıyla bu çalışmada, İbn Rüşd'ün zihniyet ve metodolojisine dair Çağdaş yorumcuların nasıl ele aldıklarına bakılacaktır.

2. İBN RÜŞD'ÜN METODOLOJİSİNİN ALGILANMASI

İbn Rüşd'ün zihniyet ve yöntem anlayışını anlamak, onun görüşlerinin orijinal olup olmadığı konusunda büyük önem arz etmektedir. Filozofu özgün görmeyen Rénan, İslâm filozoflarının büyük problemler karşısında yöntem olarak Ortaçağ Avrupa filozoflarından çok daha cesur ve incelikli yaklaşıtlarını vurgular. (Rénan, 1957, 122) Rénan burada söz konusu filozofların daha çok cedeli olarak probleme yaklaşıtlarını ancak İslâm filozoflarının daha kapsamlı yani burhan, cedel ve hatabet yöntemlerini kullandıklarına dikkat çeker.

Kâsım, İbn Rüşd'ün varlık üzerine düşünmede istinbat (çıkarım) yöntemini kullandığını belirtir. Bu yöntem, insanın bilinen şeylerden bilinmeyen şeylere gidebilmesini sağlar. Dolayısıyla mantık ilminin gerekliliği ortaya çıkmış olur. Çünkü mantık, kıyas gerektirir ve bu kıyas ise cedel

ve hatâbi yöntemler ile değil, burhân ile mümkündür. Ona göre filozof, kıyası meşrulaştırmak adına, Aristoteles ile fıkıhta kullanılan kıyas yöntemi arasında benzetme ve ilişki kurmaya çalışır. Yani ona göre nasıl ki, bir kişi Kur'ân'daki âyetlerden dinî hükümler çıkarmak için, fikhî kıyası iyi bilmesi gerekiyorsa; kişi, aklî bilgi için de geçerli olan, mevcudattan hareketle Tanrı'nın varlığına ulaşabilmesi için burhân yöntemini bilmesi gerekmektedir. Kâsım'a göre İbn Rüşd'ün felsefeyi meşrulaştırmak adına felsefe ve fıkıh arasında kurmaya çalıştığı bu ilişki mükemmel bir yöntemdir. (Kâsım, t.y, 52-53) Kâsım, filozofun düşüncesinde insanın Tanrı'nın varlığına sezgisel bir yaklaşımla değil, ancak akılla mümkün olacağına dikkat çeker. İdrak gücü olan akıl, burhân yöntemiyle elde edilir. Bu yöntem ise en mükemmel yöntemdir. Kâsım, İbn Rüşd'ün kullanmış olduğu yöntemin mükemmelliğinin yanında, onun orijinallliğini gösteren bir diğer şeyin, gayb âlemi ile şehâdet âlemini ayırmış olmasında görmektedir. Ancak o, filozofun bu ayrımı ortaya atan ilk kişi olmadığını, âyetlerde ve ondan önceki filozoflarda da olduğunu belirtmektedir. Ne var ki Kâsım, bu ayrımın daha önce detaylı ele alınmadığını, ama bu ayrım İbn Rüşd'ün felsefesinin temelini oluşturduğunu iddia etmektedir. Bu sebeple de bu iki âlem ayrımını kullanan ve icat eden olarak İbn Rüşd'ü görmek gerektiği düşüncesindedir. İbn Rüşd'ün metodolojisinde sezgiye yer olmadığını belirten Kâsım, filozofun yönteminin burhân olduğunu ve her insana açık olduğunu vurgular. (Kâsım, t.y, 46-48) Bir başka eserinde çok açık bir şekilde Kâsım, İbn Rüşd'ün özgünlüğünün de gayb ve şehâdet âlemini ayırmasında olduğuna vurgu yapmaktadır. (Kâsım, ts., 98)

Kâsım, İbn Rüşd'ün kullandığı yöntemi tüm eserlerinde kullandığına dikkat çekmektedir.¹ Fakat Kâsım'a göre filozofun telif eserleri ile şerhleri arasında görüş farklılıkları oluşuyorsa, öncelikle telifleri almak gerekmektedir. Zira ona göre şerh eden ile telifleri yazan filozof farklıdır. (Kâsım, t.y, 61-62) Kâsım, bu görüşlerini bir başka eserinde de ifade etmektedir. Ayrıca insanların buna dikkat etmediğinden yanlışla gittiklerine de vurgu yapmaktadır.² (Kâsım, ts., 21) Yani ona göre şerhler filozofun görüşlerini açık bir şekilde yansıtmamaktadır. Dolayısıyla telif eserleri, şerhlerden farklıdır. Gerçek İbn Rüşd'ü şerhlerden çıkaramayacağımızı söyleyen Kâsım,

1 Kâsım'ın aksine Küken, İbn Rüşd'ün kullandığı metot açısından eserlerini üç grupta değerlendirmektedir. Söz konusu sınıflamayı da diğer araştırmacılardan farklı ele alan Küken, *Faslu'l-makâl ve el-Keşf an menâhici'l-edille* eserinde filozofun sistematik bir yöntem uyguladığını, âlem konusundaki düşüncelerinin daha açık olduğunu belirtir. *Tehafütü*'tü ise daha çok polemik tarzda ele almıştır. Aristoteles'e yaptığı şerhlerde ise dinî görüşleri dikkate almadan âlemin ezeliğini kanıtlamıştır. Gülnihal Küken, **Doğu-Batı Felsefî Etkileşiminde İbn Rüşd ve St. Thomas Aquinas Felsefelerinin Karşılaştırılması**, Alfa Yay., İstanbul, 1996, s. 128-129.

2 Kâsım ayrıca bir konuya dair İbn Rüşd'ün ilk olarak bütün görüşleri ortaya koyduğunu ve bunlara tek tek delil getirmeye çalıştığına dikkat çekerek, Munk gibi araştırmacıların yanlışla giderek nefis, faal akıl ve ittisal teorilerini yanlış anlayıp Yeni Eflâtunculuğa atfettiklerini belirtir. Dolayısıyla filozofu bir bütün olarak almak gerekmektedir. Mahmud Kâsım, **Nazariyyetü'l-ma'rife 'inde İbn Rüşd ve te'vîliha ledâ Tomas el-Ekvînî**, s. 83.

filozofu saf bir şarih olarak belirtmektedir. Bununla birlikte Kâsım, İbn Rüşd'ün dinî inançları temellendirmede Mu'tezile ile Eş'arîlerin metoduna benzer bir metot kullandığına da dikkat çekmektedir. (Kâsım, t.y, 139) Ancak Kâsım'ın bu yorumundan Mu'tezile, Eş'arîler ve İbn Rüşd'ün sadece metodları mı aynı, yoksa ulaşmaya çalıştığı şeylerin aynılığını mı söylemeye çalıştığı açık değildir. Ne var ki gaye İslâm inançlarını delillendirmek olduğundan ve İbn Rüşd'ün burhân, kelâmcıların ise daha çok cedel yöntemini kullandıklarını bildiğimizden, biraz daha netlik kazanmaktadır.

Misbâhî, İbn Rüşd'ün 12. yüzyılda yaşayıp aksiyomatik sağlam bir felsefe metodunu benimsediğini ifade eder. O, filozofun bu metodu benimserken yer yer Aristoteles'ten uzaklaştığına değinmektedir. Misbâhî'ye göre onun bu eleştirel metodu zaman zaman, Skolastik şüpheye kadar gidecektir. (Misbâhî, 1988, 113) Ona göre bu, filozofun özgünlüğünü ortaya koymaktadır. Misbâhî'ye göre İbn Rüşd'ün mukayese ile eleştirme metodları, yanı sıra kullandığı başka bir metod daha vardır. Bu metoda tecrübi (Deneyisel), tekvini (Oluş) metod diyebiliriz. Bu metod, nazarî, hissî ya da maddî akledilenlerin oluşumunu takip etmeyi problem edinir. İlmi kavramın tam bir şekilde anlaşılması için, ve bunun yoluyla nazari marifetinin tabiatının anlaşılması için bu oluşumu adım adım takip eder. (Misbâhî, 1988, 136) O, filozofun felsefesinin ikili felsefe olarak adlandırmanın uygun olacağı düşüncesindedir. Zira ona göre söz konusu ikilik, hem metod hem de içerik olarak İbn Rüşd'ün felsefesinin değişmez özelliklerindendir. (Misbâhî, 1988, 174)

Câbirî'ye göre şarih İbn Rüşd, Aristoteles vasıtasıyla Aristoteles'i okuma ilkesine dayanmıştır. Yani onun görüşlerine dayanarak, oluşturduğu temeller arasından mukayese kurmuş, Yunan düşüncesinin sistematigi çerçevesinde ona itiraz ederek kanıt toplamıştır. Bu sebeple de Yeni Eflâtunculuk dönemlerinde ortaya çıkan çarpıtma ve yanlış yorumlamalardan kurtarmıştır. Bu durum ona göre filozofun Aristoteles'e olan hayranlığının bir göstergesidir. Ancak Câbirî, İbn Rüşd'ün bu hayranlığına ait yargıların dikkatlice ele alınması gerektiğini de vurgular. Zira bu hayranlığın ona göre daima Aristoteles'i onayladığı anlamına gelmemektedir. Aksine sistemin, Aristoteles sistemi içerisinde nasıl temellendirildiğini ortaya çıkarma isteğidir. Çünkü filozof, Aristoteles'in görüşlerinin İslâm'ın vahiyi arasındaki farklılığın farkındadır ve bunu en aza indirmeye çalışır.³ İbn Rüşd, doğru öncüllerin doğru neticelere ulaştıracağını, yani İslâm'ın hakikati ile Aristoteles'in hakikatinin bir olduğunu belirtir. (Câbirî, 2003, 265-266) İbn Rüşd düşüncesinde onlardan her biri haktır. Hak hakka zıt olmaz, aksine biri ötekinin kanıtı olur yargısı ile Câbirî'ye göre filozof orijinal felsefi söylemini ortaya koymaktadır. Bu İbn Rüşd'ün gerçekçi, eleştirel ve ras-

3 Bu görüşün aksini düşünen Uludağ, İbn Rüşd'ün hem dinî hükümleri yerine getirme hem de Aristoteles'e bağlı kalma arasında kaldığını belirtir. Bu ise onun filozofu özgün görmediğinin bir

yonel olduğunun, din ve felsefenin her birinin kimlik ve bağımsızlıklarını muhafaza ettiğinin ve tek bir hakikati aramaya yönelttiğinin göstergesidir. (Câbirî, 2003, 35-36) Körü körüne bir hayranlık olmadığına açıkça dikkat çeker. Buradan anlaşılmaktadır ki Câbirî'ye göre, İbn Rüşd'ün amacı her zaman Aristoteles'i savunmak değil, onu anlamaya çalışmak ve doğruyu bulmaktır. Bu da onun orijinal olduğunu açık kanıtıdır.

Câbirî'ye göre İbn Rüşd'ün, felsefî olarak ilk amacının Aristoteles'in görüşlerinin özetini ortaya koymak olduğunu, ancak Aristoteles'in düşüncelerinin kendi düşüncelerinin ortaya konulmasını gerekli kıldığını söyleyerek, filozofun kendi düşünce çizgisinden yürüdüğünü belirtir. Bu sebeple o, İbn Rüşd'ün salt bir Aristoteles yorumcusu olmadığını, aksine Aristoteles'in boşluklarını dolduran mükemmel bir tamamlayıcısı olduğunu söyler. (Câbirî, 2010, 115) Başka bir çalışmasında da Câbirî, İbn Rüşd'ün orijinalliğinin göstergesi olarak ayrıca Aristoteles'i şerh ettiği eserlerden daha da ileri giderek, onun söylemediği şeyleri de söylemiş olduğunu vurgular. Bununla birlikte o, Aristotelesçiliği aşacak düzeye geldiğini iddia eder. (Câbirî, 2003, 39-40) O, İbn Rüşd'ün Arap ve İslâm kültürünü geri kalmışlıktan ve duraksamadan kurtarabilmek adına gece gündüz çalıştığını, ancak dönemin siyasî ortamının buna izin vermediğini vurgular. Bu sebepten ötürü İbn Rüşd, Doğu'da değil de Batı'da duyulmuştur. Câbirî'ye göre Avrupa İbn Rüşd'e minnet borçludur. (Câbirî, 2010, 115-116) Ona göre filozofun görüşleri değerlendirilirken, yaşadığı dönem de mutlaka dikkate alınmalıdır. (İbn Rüşd, 2020, 83) Zira o dönemdeki cehalet ve yeteri kadar öğrenim imkanlarının bulunmamasını da göz önüne alırsak, filozofun değeri daha da anlaşılır hale gelecektir.

Kâsım'ın aksine Irâkî, İbn Rüşd düşüncesine atıfla ortaya koyduğu yeni yöntemin, filozofun şerhlere geri dönmenin gerekliliğini ortaya koyduğuna işaret eder. Ona göre İbn Rüşd, okuyan-çalışan birinin telîf eserleriyle yetinmemesi gerektiğidir. Bu durum ise bizi filozofun şerhlerine bakmanın gerekliliğine götürmektedir. Çünkü Irâkî'ye göre şerhler, İbn Rüşd'ün en önemli unsurlarını barındırmaktadır. Bu unsurlardan bir tanesi de kelâmcılara olan ağır ve cürretkar eleştirileridir ki, bunları filozofun satır aralarında görmek mümkündür. (Irâkî, 2002, 14-15) Irâkî'nin yorumlarından sonra, ilk akla gelen filozofun yaptığı ya tam şerh değil, ya da ona ait sandığımız görüşler doğru değil. Ancak yazar, şerhlerde İbn Rüşd'ün yorum yapmadığı yerlerde dahi hayranı olduğu Aristoteles'in görüşlerini onayladığı kısımlardan çıkarmayı mümkün görüyor. Yani onun gözünde

göstergesi olarak verilebilir. Ancak o, filozofun bu çabasını da taktir etmektedir. Bkz.: İbn Rüşd, **Felsefe-Din İlişkileri 'Faslu'l-makâl' 'el-Keşf an minhâci'l-edille'**, haz. ve çev. Süleyman Uludağ (Giriş), Dergâh yay., İstanbul, 2017, s. 41, 100. Küken de Uludağ gibi birbirleriyle uzlaştırılması mümkün görünmeyen iki görüşü ortak bir paydada buluşturmaya çalışmak, İbn Rüşd'ün kendi felsefesinde de zaman zaman çelişkilere düştüğü görüşündedir. Gülnihal Küken, **Doğu-Batı Felsefî Etkileşiminde İbn Rüşd ve St. Thomas Aquinas Felsefelerinin Karşılaştırılması**, Alfa Yay., İstanbul, 1996, s. 128.

İbn Rüşd şerh yaparken, hem hayranlığını hem de onayladığını belirtiyor. Irâkî, filozofun şerhleri vasıtasıyla Aristoteles'i esas alarak burhân yöntemi tercih ettiğini ve daha sonra İbn Rüşd'ün bu yöntemi tüm problemlere uyguladığını belirtir. Ancak Irâkî, filozofun yapmış olduğu şerhleri esas almak gerektiğini vurgular. Çünkü ona göre İbn Rüşd'ün şerhlerinde ve telif eserlerinde incelediği problemler arasında bir çelişki mevcut olursa, şerhler esas alınmalıdır telifler değil. (Irâkî, 2002, 20)

Irâkî, İbn Rüşd'ün yönteminde en dikkat çekici olanın, onun yapmış olduğu tümel eleştirel yönü olduğunu belirtir. Zira ona göre kendisinden önce hiçbir filozof veya ekol yoktur ki, onun eleştirisi oklarından nasibini almamış olsun. (Irâkî, 2002, 27) Fakat İbn Rüşd, eğer bir filozofu veya bir ekolü itham ediyorsa, yani onlara bir eleştiriyi yöneltiyorsa, onların gerçek kaynaklarına geri dönmektedir ve bu eleştirisini buna göre temellendirmektedir. Irâkî'ye göre İbn Rüşd bunu ifade ederken özel anlamda İbn Sînâ'yı kastetmektedir. Hikmette bir kusur olduğu zaman, Gazzâlî'nin felsefesindeki kusur Aristoteles'te değil, Aristoteles'e İbn Sînâ aynasından bakmasından kaynaklanmaktadır. (Irâkî, 2002, 44) Aksi durumda filozofa göre bu bir hatadır. Irâkî, İbn Rüşd'ün bu yaklaşımını sadık yani yerinde olan ve doğru olan bir görüş olarak gördüğünü ifade ederken, özellikle Aristoteles felsefesinin Yeni Eflâtunculuk ekolünün bazı görüşleriyle karıştığını veya karıştırılarak Araplara vardığını göz önünde bulundurulursa bunun haklı bir yaklaşım olduğunun görüleceğini belirtir. (Irâkî, 2002, 68) Irâkî, İbn Rüşd'ün tüm eleştirel tavrına rağmen, Aristoteles felsefesinin egemenliği altında kaldığını belirtir. O, filozofun bu tavrının yaptığı eleştiriler içinde de görülebileceğine işaret eder. Bu eleştirel tavrı ve hayranlığı, onun bazı eksiklerinin bulunmasına yol açmıştır. Irâkî, filozofun Aristoteles hayranlığından kurtulabileceğini belirtirken, kurtulması halinde çok daha tutarlı ve titiz bir eleştirel yöntem ortaya koyacağına inandığını ifade eder. Ancak filozofun bunu tercih etmediğini ve bu durumun onun eleştirel yönteminin önemini azaltmadığını da ekler. O, İbn Rüşd'ün eleştirel yönteminin yanında her zaman aklı savunmasının da felsefesi için önem arz ettiğini, dolayısıyla Doğu ve Batı ülkelerinde felsefi hükme sahip olarak en büyük aklî akımın sahibi olduğunu söyler. (Irâkî, 2002, 72-73) Irâkî, filozofun Aristoteles takipçisi olmasının yanında kendisine özgü bir yöntem ve görüşlerinin olduğunu da bize vermektedir. Demek istediği her insanın kendi bağımsızlığı kurmak istediği gibi İbn Rüşd'ün de Aristoteles metnine tabii olmadan, kendine ait bağımsız bir düşünce ortaya koymaya çalışmasıdır. Bu yorum İbn Rüşd gibi biri için ne kadar doğru olabilir tartışmalı bir durum. Fark edilir ki Irâkî, devamlı bir ikilem üzerinden gidiyor, yani İbn Rüşd'ün Aristoteles takipçisi olduğunu vurguluyor, yani onun kitapları çerçevesinden hareket eden biri gibi aktarıyor, sonrasında ise filozofun görüşlerine kendini kaptıran biri olmadığını söylüyor. Ancak genel olarak

baktığımızda, ikincisi Irâkî'nin kendi görüşü gibi, çünkü kitabın başındaki izlenim bize çok daha farklı şeyler sunmuştur.

Sarioğlu, İbn Rüşd'ün insanın sadece bedensel değil, bedenle birlikte akıl sahibi bir varlık olduğuna ve nazarî-amelî işlevi bulunan bu akıl ile insanın varlık alanında ne kadar değerli olduğunu gösterdiğine vurgu yaptığını belirtir. Bu sebeple aklını kullanan insan nazarî ve amelî yetkinliğe ulaşmaya çalışır. Bunun bir 'zihniyet' ve 'yöntem' sorunu olduğunu belirten Sarioğlu, İbn Rüşd'e göre zihniyetin kurucu ilkeleri olduğunu ifade eder. Bu ilkelerin ilki bilgi sahibi olmak isteyen kişinin sadece hakikati amaçlaması; ikincisi, hiçbir şey bu hakikate ulaşma yolunu engellememesidir; üçüncüsü, öncesinde ortaya konulmuş yöntem ve birikim mutlaka değerlendirilmelidir; dördüncüsü, sözkonusu birikim gözden geçirilirken din, mezhep göz ardı edilmelidir; beşincisi, karşılaşılan her düşünceye eleştirel ve seçici yaklaşılmalıdır; altıncısı, metafizikî problemlerde son söz vahye bırakılmalıdır; yedincisi, metazifik meselelere ilişkin her yorum kesin doğru olarak bakmamak, diğer yorumları da değerlendirmek gerektiği; sekizinci ve sonuncusu, bir araştırmada izlenecek yöntem, doğrudan doğruya 'problem'i ele alıp, çözüme yönelik 'tez'i ortaya koymak gereklidir. (Sarioğlu, 2012, 25-26) Böylelikle ilim zihniyetinde tarafsız, her düşünceye saygılı ve ihtiyatlı bir tavır şart koşan İbn Rüşd, hakikate ulaşmasa dahi, uyguladığı yöntem ile tecrübe, bilgi ve görüşlerden yararlanılan herkese şükran duyulması gerektiğini ifade eder. (Sarioğlu, 2012, 26-27) Sarioğlu, filozofun hakikate ulaşmak kadar, bu hakikati paylaşmayı önemli bulduğuna ve bunun da bir yöntem işi olduğuna işaret eder. Ancak İbn Rüşd'e göre bir konuyu paylaşırken karşıdakinin öncelikle zeka, bilgi ve kültür seviyesine bakılmalı, böylelikle doğru bir şekilde aktarılmalıdır. Ona göre bunu özellikle nazarî ilimler söz konusu olduğunda uygulamak gerekir. Dolayısıyla filozofa göre hakikate ulaşmak kadar, yöntem dahilinde hakikati başkasına aktarmak da önem arzeder. (Sarioğlu, 2012, 27) Sarioğlu, filozofun şerhlerinden Telhîs ve Tefsîrde, Aristoteles'in temel ilkelerini belirledikten sonra bu ilkeler çerçevesinde açıkladığını; ancak Cevâmilerde, burhânî olanları alıp kendi görüşünü de ekleyerek yaptığını ifade eder. Sarioğlu, İbn Rüşd'ün *Telhîsu Kitâbi'l-Kıyâs* eserinde Aristoteles'e yapmış olduğu övgü dolu sözlerin, ilk olarak aşırı gelip Aristoteles'i aşılamaz bir otorite olarak gördüğünü düşündürse de filozofun ilm zihniyeti ve yöntem açısından bakıldığında, Aristoteles'e dair 'kadirbilirlik' ve 'hakşinaslık' olarak anlaşılması daha doğru olacağını düşünür. (Sarioğlu, 2012, 27-28)

Karlığa'ya göre İbn Rüşd, hem klasik Aristoteles şarihlerinin hem de Müslüman filozofların mantık ile ilgili görüşlerini eleştirel bir gözle inceledikten sonra bunlardan da yararlanarak yeni ve farklı bir metodoloji geliştirmiştir. Dolayısıyla filozofun eserlerinin hemen hemen hepsinin

-nisbeten şerhlerinde daha az olmak kaydıyla- asıl konusu metodolojidir. (Karlığa, 2014, 87-88) Karlığa, filozofun felsefesinin eklektik olduğunu belirtir. Ona göre bu sebeple İbn Rüşd, bazı temel değişkenler belirleyip, kendi ilkeleriyle yeni bir proje ortaya koymaktadır. (Karlığa, 2014, 31) Karlığa, filozofu Aristoteles'i yineleyen değil de yenileyen olarak görmektedir. Zira Aristoteles'i şerh ederken, uyguladığı yöntem onun metodolojisinin en özgün yanını oluşturmaktadır. Ona göre İbn Rüşd, Aristoteles'in felsefesinin başka hiçbir filozofta görülmeyecek derecede tutarlı ele almıştır. Her ne kadar ayrı noktalardan ve ayrı kaynaklardan hareket etseler de, ikisi de hakikate ulaşmaya çalışır. Müslüman olarak İbn Rüşd, Aristoteles'in görüşlerini kendi inanç sistemine uydurmaya çalışır, uymadığını da ise açıklayıp, filozofun böyle dediğini belirtir. (Karlığa, 2014, 88-89) İbn Rüşd, Aristoteles'i anladığı gibi değil de filozofun kendisi nasıl anlatmışsa öylece yorumlamaya çalışır. Dolayısıyla o, şerhlerinde gerçek bir Aristoteles'i verir. Yani amaç her alanda ve konuda onu savunmak değil, onun sisteminin bütününe anlamaya çalışmak ve aktarmaktır. Karlığa ayrıca İbn Rüşd'ün metodolojisinde te'vîl yönteminin ana unsur olduğuna dikkat çekmektedir. O, filozofun gayb âlemi ile şehâdet âlemi arasında ayırım yaptığını, her iki âlemi incelemek için de ayrı usuller belirttiğini vurgulamaktadır. Onun akıl ile vahiy arasında da benzer bir yol izlediğini açıklar. (Karlığa, 1999, 259)

Arkan ise bir ismin görüşlerini ele alırken, mutlaka ele alınan ismin bulunduğu dönem içerisinde değerlendirilmesi gerektiğini, zira evren algılamasının, düşünce dünyasının ve temel kavramların dönemden döneme farklılaştığını vurgular. (Arkan, 2015, 14) Arkan'a göre İbn Rüşd, mantığı evreni açıklamak için kullanmıştır. Filozofa göre insan ve evren arasında bir ilişki vardır ve bunu sebeplilik ilkesi ile yapmıştır. Ancak İbn Rüşd'e göre bütün varlıkları araştırma hususunda tek bir yöntem gerekli olursa, bu burhân yöntemi olmalıdır. Özellikle Aristoteles'e kıyasla yöntemin ayrıntılarına dikkat çekmektedir. Bununla birlikte Arkan İbn Rüşd'ün, geçmişte ilki, Hipokrat'ın burhân metodu; ikincisi Platon'un bölümlleme metodu ve son olarak Aristoteles'in sentez metodu şeklinde bir sınıflama yaptığını vurgular. (Arkan, 2015, 73-74) Arkan, İbn Rüşd'ün yöntem olarak bilinen-den bilinmeye ulaşmayı kullandığını belirtir. (Arkan, 2015, 75)

Arkan, İbn Rüşd'ün Aristoteles'i olduğu gibi almadığına dair *nefis* örneğini verir. O, İbn Rüşd'ün kendi şerhinde insan, at ve boğa örneğini vermesine karşılık Aristoteles'te Tanrı nefsi örneği kullanıldığını gösterir. Zira bu, filozofun kendi metafiziği ve İslâm'ın Allah inancı ile çatışır. Dolayısıyla ona göre bu durum, İbn Rüşd'ün Aristoteles şerhlerinde nelere dikkat ettiğinin bir kanıtıdır. Fakat Tanrı örnekleminin mütercimler tarafından da çıkarılmış olabileceğini atlamamak gerektiğini vurgular. (Arkan, 2015, 74) Ayrıca Arkan'a göre İbn Rüşd, *Telhis*'lerinde Aristoteles'i yakinen takip

ettiği için dağınık olduğunu, fakat *Muhtâsar* eserinde uzaklaştığı için daha özgün olduğunu söylüyor. (Arkan, 2015, 75) Arkan, burada Irâkî'nin tam tersi bir görüşe sahiptir.

Birgöl, Arkan'ın Aristoteles'in sisteminde de tutarsız ve yetersiz noktaların olabileceği görüşüne katılmadığını belirtir. Bununla birlikte o Arkan'ın, filozofun sadık rüya, nübüvvet, ittisal ve hayûlânî aklın tabiatı konusunda Aristoteles'ten farklılaştığı, bu sebeple dolaylı da olsa Aristoteles'i aştığı iddiasının gerçeği yansıtmadığını düşünmektedir. Birgöl'e göre bu ne tutarsızlığın ne de Aristoteles'i aştığının göstergesidir. (Birgöl, 2013, 53-54) Arkan'ın aksine Câbirî'yi onayan Birgöl, filozofun Aristoteles hayranlığına ve tüm felsefesini onu temele alarak ortaya koymasına rağmen, Aristoteles'ten farklı bir bütün ortaya koyduğunu ve orijinal bir filozof olduğuna dikkat çekmektedir. (Birgöl, 2013, 55-56) Birgöl, Karlığa'nın filozofa dair yaptığı yöntem eleştirilerini de belirtmektedir. O, Karlığa'nın Cevâmiler'de filozofun ne Aristoteles'in görüşlerine yer verdiğini ne de tam anlamıyla özetlediğini belirten düşüncesinin gerçeği yansıtmadığını, zira Helenistik dönemden günümüze Cevâmiler'in özet şeklinde ele alındığını iddia etmektedir. Bu sebeple ona göre İbn Rüşd'ün Aristoteles'in görüşlerini özetlemek yerine bağımsız biri gibi yazmış olduğu görüş hatalıdır. Oysaki Birgöl, İbn Rüşd'ün Cevâmilerde sadece Aristoteles'i alacağını belirttiğine vurgu yapmaktadır. (Birgöl, 2013, 63-64) Karlığa'yı, Tefsîrlerin mucidi olarak İbn Rüşd'ü işaret etmesi konusunda da eleştiren Birgöl, gerek Tefsîr gerek Telhîs gerekse Cevâmilerin Helenistik çağdan gelen bir metot olduğuna değinmektedir. Bununla birlikte Birgöl, filozofun yeni bir telif metodu icat etmek gibi bir kaygısının olmadığını ve kendisinin metot olarak öncekileri izlediğini bizzat ifade ettiğini söyler. (Birgöl, 2013, 68-70)

Birgöl, gerçek İbn Rüşd'ü sadece Aristoteles şerhlerinde bulunduğu görüşündedir. Hatta ona göre *Tehâfüt*, *el-Keşf* ve *Faslü'l-makâl* eserlerinde söyledikleri ile Aristoteles şerhleri arasında bir farklılık veya çelişki olduğu zaman, kesinlikle şerhleri tercih etmek zorundayız. (Birgöl, 2013, 60-61) Ona göre Tefsîrler, İbn Rüşd felsefesi için anahtar konumundadır. (Birgöl, 2013, 73) Bununla birlikte Birgöl, araştırmacıların İbn Rüşd'ün çalışmalarına bütüncül bakması gerektiğini söyler. Zira ona göre filozofun fizik, metafizik hatta epistemolojisi için sadece *Tehâfüt* eserine bakarak, yani şerhleri göz ardı ederek veya üstün körü inceleyerek, filozofu anlamın imkansız olduğuna değinmektedir. (Birgöl, 2013, 63) Bu konuda Birgöl, İbn Rüşd'ün özgün görüşlerinin Cevâmilerde olduğu iddiasında, Sarioğlu'nun, filozofun Telhîs ve Tefsîrlerde Aristoteles'in öğretilerinin temel ilkelerini belirlediğini ve bu ilkeler çerçevesinde açıkladığını, Cevâmilerde ise burhânî bulduklarını aldığını ve kendi yorumlarını kattığını belirttiğine dikkat çekmektedir. Bu konuda Câbirî'nin de aynı görüşte olduğunu ifade eden Birgöl, bu yorumun acele verilmiş hükümler olduğunu

öne sürmektedir. Zira ona göre sırf Aristoteles'in cümlelerinin olmaması, Cevâmilerin İbn Rüşd'ü anlamakta öncelik olarak görülmesi ciddi hatalara sebebiyet vermektedir. Ona göre özgün İbn Rüşd'ü bulmak için filozofun tüm felsefesini inlemek gerekmektedir. Birgül'e göre Cevâmiler, ilk değil son sırada gelirler. Bunun en önemli nedeni ise tarihseldir. Çünkü Cevâmiler, külliyyatın ilk eserleridir ve İbn Rüşd'ün değiştirdiği görüşleri de içerir. (Birgül, 2013, 64-65) Ne var ki, İbn Rüşd eserlerinde tarih belirtmediğinden kronolojik bir sıralama yapmak kolay olmamaktadır. Ancak bazı delillerden önce yani gençlik döneminde Cevâmileri, daha sonra yani orta yaşlarda Telhîsleri en son olarak yani yaşlılık döneminde Tefsîrleri kaleme almıştır. Ayrıca Birgül, Arkan'ın eserleri incelerken hangisinin önce yazıldığı konusunda, eserin içindeki atfa dayanarak sıralama yapmasının yanlış olduğunu, çünkü bu atıfların sonradan gerçekleşen düzeltmeleri işaret ettiğini düşünmektedir. (Birgül, 2013, 66)

Az, İbn Rüşd'ün küçük şerhlerde bazen Aristoteles'in görüşlerini ele almak yerine farklı şârihlerin görüşlerine referansta bulunarak, kendi görüşlerini ön plana çıkardığını iddia eder. Dolayısıyla şerhler ve telifler arasında asıl görüşünün hangi eserlerde olduğu konusunda araştırmacıların farklı düşündüklerini iddia eder. Az'a göre filozof şerhlerinde Aristoteles'in görüşünü olduğu gibi vermektense kendi felsefi ve metafizik sistemi içinde değerlendirmesi, hem Aristoteles'in görüşlerinin farklılaşacak şekilde açıklamasına hem de telif eserlerindeki gibi şahsi düşüncelerini verdiğini öne sürmektedir. Bununla birlikte İbn Rüşd'ün eserlerini daha sonra gözden geçirip değişiklik yaptığını da vurgular. (Az, 2019, 11,17-19) Bu da bize yenileyen bir İbn Rüşd imajı vermektedir.

Uludağ, İbn Rüşd'ün Aristoteles'i fazlaca takdir ettiğini ve hayran olduğunu belirtir. Dolayısıyla ona göre Aristoteles'e bu kadar sadık olan birinin orijinal bir felsefeye sahip olmasının mantiken mümkün olmadığına dikkat çeker. Kısacası o filozofu, Aristoteles'in sadık bir takipçisi, iyi bir şarihi ve yorumcusu olarak niteler. (İbn Rüşd, 2017, 21-23) İbn Rüşd'ün yöntemi konusunda Uludağ'ın yorumunu göz ardı etmemek gerekir. Uludağ, filozofun daima iki tür konuştuğunu, yani iki ayrı sınıf belirlediğini -halk ve âlim- ve bunların anlayabileceği bir şekilde ifade etmeyi tercih ettiğini vurgular. Dolayısıyla onun gerçek düşüncesinin hangisi olduğunu anlamak da zorlaşmaktadır. İbn Rüşd halka karşı, imanı; âlimlere karşı ise aklı merkeze almaktadır. Ayrıca o, filozofun da bu durumdan şikayetçi olmadığına dikkat çeker. (İbn Rüşd, 2017, 28) Farklı bir değerlendirmeyi ele alan Uludağ'ın bu konuda haklılığı mevcut. Zira İbn Rüşd, tüm gerçeklerin halka aktarılmasında gerektiği düşüncesindedir. Ancak Uludağ, iki farklı konuşma şeklinde değerlendirdiği yorumuna katılmak mümkün değildir. Çünkü iki ayrı konuşmadan ziyade bazı gerçeklerin halka aktarılmasında görüşü hakimdir.

3. SONUÇ

İbn Rüşd'ün ilim zihniyeti ve yöntem anlayışa dair yapmış olduğumuz bu çalışma, filozofu doğru anlayabilmek ve orijinal olup olmadığını belirleyebilmek için felsefesinin tümüne bakmak gerektiğini göstermiştir. Lakin filozofun yaşadığı dönemi de mutlaka dikkate almalıyız. Zira bir düşünceenin oluşumunda ilmi, siyasi, ticari, dini vb. birçok etken mevcuttur. Genel olarak İbn Rüşd'ün eleştirel metodu takip ettiğini söylemek mümkündür. Telif eserlerinde de bu eleştiri metodu kendini göstermektedir. Söz konusu eleştirel metot, İbn Rüşd'ün özgünlüğünün bir kanıtıdır. İbn Rüşd'ün Aristoteles'i merkeze alması, görüşlerini kendi fikirlerine temel olarak görmesindeki gaye, filozofun seleflerinde Aristoteles'te gördüğü tutarlılığı görememesidir. Aristoteles yorumcusu olan İbn Rüşd, onunla aynı metodolojiyi kullansa da, Aristoteles'e körü körüne bağlıdır diyemeyiz. Zira Aristoteles'in görüşlerine katılmadığı ya da farklı neticelere ulaştığı görüşleri de mevcuttur. Dolayısıyla bu İbn Rüşd'ün özgünlüğünün bir başka kanıtı olarak görülebilir.

İbn Rüşd'ün eserler tasnifini genel olarak tüm yorumcular tarafından aynı şekilde ele alınsa da, eserlerin mahiyeti ve öncelik sırası konusunda farklılık göstermektedir. Bunun dışında yorumcular arasında şerhlerin veya telif eserlerin mahiyeti de farklıdır. İbn Rüşd'ün eserleri arasında görüş farklılığı var ise; Kâsım, Arkan ve Az telif eserlerinin; Câbirî, Irâkî, Karlığa ve Birgül şerhlerin dikkate alınması gerektiğini düşünür. Kâsım, İbn Rüşd'ün metodolojisinde sezgi ve hisse yer vermezken, Misbâhî filozofun hissi de içine alan metodolojisinden söz etmektedir. Genel olarak İbn Rüşd, Aristoteles'i yineleyen değil, yenileyen hatta aşan olarak görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Âtîf el-İrâkî, **İbn Rüşd Feylosofen Arabiyyen bi-Ruhi Garbiyyen**, Kahire, 2002.
- Atilla Arkan, **İbn Rüşd Psikolojisi: Fizikten Metafiziğe İbn Rüşd'ün İnsan Tasavvuru**, İz. Yay., İstanbul, 2015.
- Bekir Karlığa, **Batı'yı Aydınlatan İslam Düşünürü İbn Rüşd**, Mahya Yay., İstanbul, 2014.
- Bekir Karlığa, "İbn Rüşd" mad., **DİA**, C. 20, İstanbul, 1999, s: 257-288.
- Ernest Rénan, **İbn Rüşd ve'r-Rüşdiyye**, çev. Adil Zuaytir, Kahire, 1957.
- Gülnihal Küken, **Doğu-Batı Felsefi Etkileşiminde İbn Rüşd ve St. Thomas Aquinas Felsefelerinin Karşılaştırılması**, Alfa Yay., İstanbul, 1996.
- Hüseyin Sarioğlu, **İbn Rüşd Felsefesi**, Klasik Yay., İstanbul, 2012.
- İbn Rüşd, **Faslü'l-Makâl: Din ve Felsefe İlişkisi**, Giriş: Muhammed Âbid el-Câbirî, çev. Serkan Çetin, Endülüs Yay., İstanbul, 2020.
- İbn Rüşd, **Felsefe-Din İlişkileri 'Faslu'l-makâl' 'el-Keşf an minhâci'l-edille'**, haz. ve çev. Süleyman Uludağ (Giriş), Dergâh yay., İstanbul, 2017.
- Mahmud Kâsım, **el-Feylosofî'l Müftera Aleyhi İbn Rüşd**, Mektebetü'l-Enclû el-Mısıriyye, Kahire, (t. y.).
- Mahmud Kâsım, **Nazariyyetü'l-ma'rife 'inde İbn Rüşd ve te'vîliha ledâ Tomas el-Ekvînî**, Kahire, ts.
- Mehmet Ata Az, **İbn Rüşd ve Thomas Aquinas'ta Akılların Birliği**, Eski Yeni Yay., Ankara, 2019.
- Mehmet Fatih Birgül, **İbn Rüşd'de Burhân**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2013.
- Muhammed Âbid el-Câbirî, **Arap-İslam Medeniyetinde Entelektüeller -İbn Hanbel Mihnesi& İbn Rüşd'ün Çilesi-**, çev. Numan Konaklı, Mana Yay., İstanbul, 2019.
- Muhammed Âbid el-Câbirî, **Felsefî Mirasımız ve Biz**, çev. A. Said Aykut, Kitabevi Yay., İstanbul, 2003.
- Muhammed Âbid el-Câbirî, **"İbn-i Rüşd'ün Değişim ve Islah Projeleri"**, çev. Galip Yavuz, Eskiye, sayı 17, 2010.
- Muhammed Misbâhî, **İşkaliyyetü'l-akl inde İbn Rüşd**, Merkezû's-Sekafiy-yü'l-Arabi, Beyrut, 1988.

“

Bölüm 5

**İATROJENİK HASTALIKLAR,
(TOPLUMSAL) BEDEN VE SAĞLIK
ENDÜSTRİSİ ÜZERİNE**

Hatice ÖZER¹

”

¹ Arş.Gör.Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Bölümü, hatice.ozer@msgsu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8052-6982

Giriş

Inglis (1991) şöyle diyor: “Aday hastalıklar içerisinde çağımızın hastalığının seçilmesi istenseydi, herhalde, geçmişte adı konacak kadar bile önem verilmediği halde zamanımızda en çok aşına olduğumuz “iatrojenik” hastalık seçilirdi” (s. 47). Klasik Yunanca’da “hekim” anlamına gelen *iatros* ve “köken” anlamına gelen *genesis* sözcüklerinden oluşan bu terim genellikle hekim kökenli/kaynaklı hastalıkları imlemektedir. Daha sonraları çok daha genel biçimde tıbbi müdahaleyle ilişkili riskler ya da tıbbi müdahaleden türeyen yan etkilerin tümünü içeren güncel bir anlam da kazanmıştır. Bu bağlamda iatrojenik hastalıkların birer patojen veya hastalık yapıcı ajan olarak ilkin doktorlardan daha sonra da ilaçlardan, tıbbi tanı ve teşhislerden, hastanelerden ve diğer medikal kurumlardan kaynaklandığı vurgusuna sahiptir (Peer & Shabir, 2018, s. 309). Böylece çağımızın hastalığı olarak iatrojenez, tüm modern tıbbi pratikleri ve bunlarla ilişkili kurumlar üzerindeki gizemli havayı dağıtan bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır.

İatrojenez, tıpla aynı yaşıttır denilebilir. Esasında bu düşünceyi temellendirebileceğimiz önemli kaynaklardan biri bugün modern tıbbın babası kabul ettiğimiz Hipokrat’ın yazmalarında, hekimlere yöneltilen “önce zarar verme” (*primum non nocere*) öğüsünde karşımıza çıkmaktadır. Bu öğüt, iatrojeninin varlığının tıbbın erken evrelerinden itibaren kabul edildiğini göstermektedir. Ancak tarihin uzunca bir döneminde özellikle hekimlerin cerrahi uygulamalarındaki kötü sonuçlar ile tavsiye ettikleri çeşitli türde ilaçların hafif kırıklıktan ölüme dek uzanan yan etkileri genellikle klinik bir değer taşımamışlardır. Dolayısıyla iatrojenik etkinin bu erken tarihsel dönemlerde tartışmaya açılmadığı söylenebilir (Inglis, 1991, s. 47-48). İatrojenik etkilerin tartışılmaya başlanması sağlığın endüstriyle güçlü bağlar kurduğu ve hekimlerin bu ağlarda yer almaya başladığı tarihlerden itibaren görünürlük kazanmaktadır.

İatrojeni teriminin tıp çevrelerinde 1950’li yıllardan sonra sıkça anılmaya başlandığı gözlenmektedir. Terimin çok daha güçlü biçimde tartışılmasıysa Ivan Illich tarafından yazılan *Sağlığın Gaspsı* isimli eserin yarattığı etkiyle birlikte gerçekleşmiştir. Yine terimin güncel anlamlar kazanması ve güncel tartışmalarda dile gelmesinde Illich’in bu eserinin önemli bir payı bulunmaktadır. Illich bu kitabın giriş bölümüne tıp üzerindeki mesleki kontrolün yarattığı “iatrojenik pandemi”den söz ederek başlamaktadır. Buna göre, tıp kurumunun sağlık için büyük bir tehdit haline geldiğini, profesyonel ve doktor odaklı bir sağlık sisteminin hasta edici olduğunu, tüm bilimsel başarıların insanı değil ancak endüstriyi güçlendirecek biçimde yanlış biçimlerde kullanıldığını iddia etmektedir (Illich, 2014, s. 11-16). Hiç kuşkusuz Illich’in modern tıba karşı ve özellikle yıkıcı/kalkışmacı tutumu başka bir bağlamda tartışılması gereken bir konudur. Bunun dışında tedavi devriminin gerçekleştiği ve modern tıba ve profesyonellere

duyulan güvenin zirveye ulaştığı bu tarihlerde tıbbi sömürüye neden olan aktörlere karşı takındığı bu oldukça cesur eleştirel tutum özellikle sağlığın sosyal bileşenleri üzerine yeniden düşünmeye sevkettiği için önemli bir düşünce olarak takip edilmiştir.

Illich bu eserinde, her şeyden evvel güncel iatrojeni tartışmalarına da ışık tutan önemli bir eleştirel aks oluşturmaktadır. 1950’li yılların güçlü sosyal devlet anlayışının ve devletçi tıbbın sivil alandaki müdahaleleri temiz içme suyundan birtakım epidemik tedbirlere varan üst düzey sosyal organizasyonla güçlü bir iyileşme sağlamıştır. Örneğin bebek ölüm oranları düşürülmüş, sıçanlarla savaş vebayı etkisizleştirmiş, çeşitli hastalıklar basit yöntemlerle tespit edilip iyileştirilir hale gelmiştir. Ancak araçlar basitleştikçe tıbbi otorite ve kontrol arzusu da artmıştır. Toplum başta hekimlere olmak üzere, sağlıkla ilişkilenen diğer tüm aktörlere bağımlı hale gelmiştir (Illich, 2015, s. 13-14). Buna göre genellikle tıbbı atfedilen verimlilik dolaylı olarak endüstrileşmeyi beslemiş ve de büyötmüştür. Endüstri yeni türde talepler yaratmıştır. Endüstrinin verdiği zararlara karşışya genel bakış açısı büyük faydaların makul bir bedel yaratacağı düşüncesiyle şekillenmiştir. Dolayısıyla iatrojenik etkiler sermaye sahiplerini koruyacak, sorumluluğı daha sonra zamanla bireylerin omuzlarına yükleyecek yeni türde ilişkiselliklerin kurulmasına yardımcı olmuştur.

Esasında bugün de iatrojenik etkiler ilaçlardan sağlık politikalarına bir dizi alanda bireysel eylemleri sorumlulaştıran (zaman zaman da sınırlandıran) ya da fayda zarar veya feda edilebilirlik ekseninde meşrulaştırmalara sahne olan özel bir alan yaratmaktadır. Örneğin ilaçların yerli ve kamusal üretimi yerine özel şirketlere bırakılması veya neoliberal sağlık politikalarının hız, verimlilik, etkinlik gibi gerekçelerle kamusal çıkarlardansa kişisel veya sınıfsal çıkarlara terk edilmesi iatrojenik etkiyi çoğaltmaktadır. Bu çalışmada iatrojenik hastalıklara odaklanılmasının nedeni, sadece biyolojik değil sosyal, kültürel ve sembolik iatrojenezin etkilerini anlamaya ve günümüzdeki sağlık anlayışı ekseninde sorgulamaya çalışılmasıdır. İatrojeni bu anlamda hâlâ güncelliğini koruyan bir olgu olarak yeniden ele alınıp değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Sağlık Endüstrisinin Bel Kemiğı Olarak “Klinik İatrojenez”

Son yüzyılda hastalığa, sağlığa ve ölüme ilişkin yaklaşımlarımız hızla değişmiştir. Birçok hastalık ilaçlar ya da aşılar gibi yardımcı unsurlar sayesinde yeryüzünden silinmiştir. Bu değişim ise genellikle hastalıksız, sağlıklı ve ölümlü öteleyen bir yaşam idealini güçlendirmiştir. Üstelik bu ideal neredeyse tamamen tıp endüstrisine mâl edilmiştir. Bu bağlamda politikaların çoğı birbirine benzeyen ve yerel toplumsal unsurları dışlayan, sağlık hizmetlerinin finansmanına ya da düzenlenmesine odaklanan politik örgütlenmeler yaratmıştır. Böylesi bir örgütlenme, sağlığın bozulması sü-

recini korku, belirsizlik ve kontrolsüzlükle örmüş ve “risk” egemen bir deneyim alanı haline getirmiştir. Geçmişteki ağrı, işlev kaybı ve diğer somut belirtilerin yerini riskler almıştır. Belirtileri tedavi eden ve hastalığı iyileştiren müdahalelerin yerine riski azaltmaya yönelik ve risk kontrolüne yönelik uygulamalar geçmiştir. Bunun ikinci bir evresi de tıbbi müdahalelerle birlikte tüketim ürünlerinin giderek artış göstermesidir (Aronowitz, 2019, s. 9-10). Dolayısıyla bazı hastalıklar yeryüzünden silinirken toplumda “modern hastalıklar” olarak nitelendirilebilecek pek çok hastalık ortaya çıkmış, bu hastalıklar için eş zamanlı ilaçlar üretilmiştir.

Bu bağlamda Moynihan ve Cassels (2020) *Satılık Hastalıklar* isimli kitaplarında genel şikayetlerin korkutucu hastalıklara ve gittikçe sağlıklı insanları hedef alan biçimdeki evrimini bir dizi hastalık üzerinden takip etmektedir. Yeni hastalıklar üretmeninse en çok ilaç şirketlerine yaradığını göstermektedirler. Üstelik endüstrinin başta doktorlar olmak üzere güçlü işbirlikleri yarattıkları, normal ve anormal sınırını çizdikleri anlaşılmakta ve neticede yapay ayrımları olan ve uzmanlar arasında bile çatışmalara neden olan bilgi kümelenmeleri ortaya çıkmıştır. Bu hastalıkların sınır testlerinin de genellikle şirketler tarafından belirlendiği düşünülmektedir (s. 9-17). Geçmişte uzunca bir süre sağlık, insanın bütünsel varlığını esas alan ve içinde bulunduğu kültürle, toplumsal çevre ve koşullarla ilişkili bir konu olarak değerlendirilmiştir (Açıkgöz, 2021, s. 29). Bu da özellikle çevreyi sağlık düzeyiyle ilişkili düşünmenin gerekliliğini öne çıkarmaktadır. Bugün halen bu tartışma önemlidir ama unutulmaya da yüz tutmuştur. Sağlık, endüstrinin yarattığı iatrojenik etkiler nedeniyle ilaçların güçlü bir pozisyona evrildiği ve sağlıklı olmanın ilaç tüketmekle eşitlendiği bir görünüm kazanmıştır.

Klinik iatrojenez kavramı tam da bu bağlamda her tür tedavi edici ilaç, hekim ya da hastane gibi klinik koşulların “hasta edici” bir etkene dönüştüğünü savunmaktadır. Modern tıp bazı hastalıkları yok ederken yerine yenilerini getirmekte, potansiyel yararlarıyla birlikte zarar da vermektedir. Bu bağlamda ilaçlar ve tüketim seyri, klinik iatrojenezin en belirgin sonucudur. 1980’li yıllara doğru giderek kapsamı genişleyen ve özellikle kronik hastalıklar için yoğunlaşan ilaç istilasıyla karşılaşmaktadır. Üstelik bu ilaçlar neredeyse hiçbir biçimde yan etkileri düşünülmezsizin kullanılmaktadır. Illich, klinik iatrojenez ele aldığı kısımda ilaçların hep potansiyel bir zehir olageldiğinden söz etmektedir. Bu bağlamda ilaçların bazılarının alışkanlık yapıcı, bazılarının sakat bırakıcı ve bazılarının da mutajenik olabileceğine dikkat çekmektedir. Örneğin antibiyotikler bazı hastalarda bağırsak florasını değiştirmekte ve daha dirençli organizmaların çoğalmasını ve konakta yerleşmesini sağlayarak süperenfeksiyonlara yol açmasına neden olmaktadır. Bu gelecekte ilaca dirençli bakterileri soylarının üremesiyle hastalıklar için güçlü ilaçların üretilmesini kökten engelleyecek

önemli bir problem teşkil etmektedir (Illich, 2014, s. 28).

Bakıldığında tarihsel olarak iatrojenik etkileri ilk hissedenler Batılı toplumlar olmuştur. Örneğin 1937 yılında yüzden fazla kişi hayli toksik olduğu anlaşılan sulfa grubu bir ilaç nedeniyle ölmüştür. Hemen akabinde Gıda ve İlaç İdaresi (FDA) kurulmuştur. FDA yeni ilaçların pazarlanmadan önce test edilmesini ve kontrol edilmesini yüklenen idari bir oluşum olarak karşımıza çıkmaktadır. Sonrasındaysa ilaçların yan etkileri öylesine doğal kabul edilmeye başlanmıştır ki FDA sırf bazı yan etkileri var diye ilacın satışının kısıtlanamayacağını söyleyecektir. Bununla birlikte bazı ilaç faciaları da yaşanmıştır. Mesela Avrupa’da 1960’ların başında özellikle gebelikte kullanılan yatıştırıcı bir ilaç olan Talidomid’in gebelerde kullanımı sonucu Avrupa’da yaklaşık 10.000 çocuk kolsuz ve bacaksız doğmuştur. Buna benzer bir örnek Vioxx skandalı olarak bilinmektedir. Antiromatizmal-ağrı kesici olarak alınan bu ilaca, henüz ruhsat aşamasında bile FDA tarafından yan etkisi bilinmektedir. Yaklaşık 85 milyon kutu ilacın satılması ve kalp krizine neden olan yan etkilerin oldukça yaygın biçimde ortaya çıkması sonucunda ilaç piyasadan çekilmiştir (Üçer, 2012). İlaçların yan etkilerine dair bunlar gibi sayısız örnek bulunmaktadır. Bugün de yeni geliştirilen ilaç ve diğer medikal ürünler yan etkilerinin çok düşük olduğu propagandası ile piyasaya sürülebilmektedirler. Ancak en az bunun kadar önemli bir konu, ilaçların bir doktor reçetesi dahilinde kullanılsa bile aşırı ve gereksiz kullanımından kaynaklanan yan etkileri hakkındadır. Çok sıradan hale gelen ve hemen hemen herkesin artık çantasında taşıyabildiği akut grup ilaçlar bu anlamda dikkat çekicidir. Akut grup ilaçlar içindeyse ilk sırada sürekli tüketilen ağrı kesiciler gelmektedir.

Burada Illich’in klinik iatrojenez içinde tanımladığı önemli sorunlardan bir diğeri yanlış cerrahi uygulamardan da söz edilmesi gerekmektedir. Günümüzde özellikle “gereksiz cerrahi işlemler” hakkında önemli tartışmalar bulunmaktadır. Bugün bir dizi röntgen-MR ve türevi tarama testleri klinik iatrojenin kaynağını oluşturmaktadır. (Welch, Schwartz, & Woloshin, 2013). Sağlıklı olmak adına sürekli evham ve kaygı pompalayan sektörü canlandıran bir eyleme dönüşmektedir. Görüntüleme yöntemlerine başvuran hastalar hiç gereği yokken uygulanan (Direkt Grafler, Ultrasonografi, Bilgisayarlı Tomografi(BT), Manyetik Rezonans Görüntüleme(MRG), Pozitron Emisyon Tomografisi vb) ve “tesadüfen” rastlanan “bozukluklar” ekseninde tedaviye sevk edilmektedirler. Çoğu zaman bozukluk mutlaka tedavi gerektirmeyen bir anlam taşısa da, bu hastalara genellikle gereksiz cerrahiler uygulandığı bilinmektedir (Kılıçaslan & Kılıçaslan, 2013, s. 182). Üstelik bu cerrahi uygulamaların ilaçlarda olduğu gibi piyasaya çıkmadan önce klinik denemelere fırsat veren bir imkana da sahip olmaması, yıllardır pekçok ameliyatın yalnızca hekim otoritesini gözetken hastalar üzerinde uygulanmasına neden olmuştur.

Bu bağlamda yıllar içinde gözden düşen pekçok cerrahi uygulama da bulunmaktadır. Bunlar arasında en meşhur olan uygulamalardan biri, gözden düşünceye dek yüz binlerce hastaya yapılmış olan “bağırsak ya da ağızdan enfeksiyon odağının çıkarılması” ameliyatıdır. Öyle ki bu uğurda sapasağlam bir ağızdaki tüm dişlerin sökülmesi uygulaması yıllarca devam etmiştir. Bir başka örnek bel ağrıları nedeniyle yapılan “disk kayması ameliyatları”dır. 1949’larda ortalama bir ortopedi ders kitabı bu uygulamayı tek gerçekçi tedavi yolu olarak işaret ederken, 1970’lerin ortalarında bu ameliyat artık “diğer hiçbir metod fayda etmediği zaman ve ağrının sebebi bulunamadığı takdirde ciddi komplikasyonlar olma riski karşısında” bir son çare olarak bu cerrahi müdahalenin gerekliliğini dile getirmektedir. Aslında bu tür cerrahi müdahalelerin nasıl moda olduğu veya nasıl gözden düştüğü tıbbın ilerisinde bir tartışmanın da önemini göstermektedir. (Ingilis, 1991, s. 66-67). Günümüzde de özellikle ortopedi alanı cerrahi müdahalelerin yoğun biçimde gerçekleştiği klinik iatrojenik alanlardan bir tanesi haline gelmiştir.

Klinik iatrojenenez kavramıyla bugüne bakıldığında tedaviye yönelen iki uygulamanın özellikle sorgulanması gerektiği anlaşılmaktadır: İlki hastalıklar için ilaçların reçetelenmesinde veya herhangi bir cerrahi müdahaleye karar vermede sınırların nerede başladığı ve nerede bittiği sorusudur. İkincisi bu tür uygulamalar yalnızca tıbbi birer uygulama olarak düşünülebilir mi? sorusunu sordurmaktadır. Gelecek bölümde iatrojenenezin bir başka tanımı olan “sosyal iatrojenenez” kavramıyla bu sorulara cevap bulmaya ve aralarındaki ilişkileri okumaya gayret göstereceğiz.

“Sosyal İatrojenenez”, Sağlık Politikaları ve Tıbbi Tekel

Illich’e (2014) göre sosyal iatrojenenez terimi, “tıp bürokrasisinin baskıyı çoğaltarak, kişiyi aciz duruma düşüren bağımlılığı artırarak, yeni ıstıraplı gereksinimler yaratarak, rahatsızlık ya da ağrıya karşı tolerans eşliğini düşürerek, herhangi bir dertle karşılaşan insanların başka birine sığınma aralığını daraltarak ve hatta kendi kendini iyileştirme hakkını ortadan kaldırarak yarattığı sağlıklı durumlar”dır (s. 36). Sosyal iatrojenenez sağlık hizmetinin sosyo-ekonomik dönüşümlerin etkisi altında kalmasıyla sağlık üzerinde ortaya çıkan her türlü bozulmayı ifade etmektedir. Tıpkı klinik iatrojenenezde olduğu gibi sosyal iatrojenenez de insanların kendi çevreleriyle başa çıkma kabiliyetlerini törpüler, bunun yerine tıp örgütlenmesini/tıbbi tekeli devreye sokar.

Sosyal iatrojenenez insanların kendi bedenlerini anlayabilecekleri dili bürokratik bir olguya dönüştürmüştür. Bu bağlamda yalnızca hasta rolü vardır. Böylece yalnızca kısa süreliğine mutat rol beklentileri askıya alınabilmektedir. Bunlar dışında uzmanlar Parsons’ın da belirttiği gibi birer sosyal kontrol memurudur. Bedenleri hakkında oldukça bilgisiz olan has-

talar artık “hastanelik” olmuştur. Sosyal iatrojenez bu teslimiyette başlar.

Artık tamamen endüstriyel hegemonyanın sınırlarında varolan tıp, yalnızca sağaltımla uğraşmamaktadır. Bireylerin sosyal yaşamını denetleyici ve düzenleyici bir konuma geçmiştir. Kendisine bağımlı kılan, insanları belli başlı eylem yapıları etrafında örgütleyen tıp, Illich’in ifadesiyle sömüren bir yapıya dönüşmüştür. Hastalar, görelî çaresizlikleri nedeniyle incinebilir konumdadırlar. Doktorlarınsa hastalar üzerinde, teknik bilgi ve beceri asimetrisinden kaynaklı hükümlerlikleri vardır. Daha önce de belirttiğimiz gibi bu özellikleri nedeniyle sosyal denetim memuru gibi hareket etmektedirler. Dolayısıyla hastalar, toplumda potansiyel olarak sömürülmeye açık gruplar olarak varolmaktadırlar (Demirci, 2000, s. 25). Illich tam da böyle bir noktada ilaç tüketimiyle ilgili olarak da üreticinin satış çabasının hemen her zaman doktora yöneldiğini dolayısıyla tüm sorumluluğun tıbbi tekeli elinde bulunduran doktora ait olduğunu düşünmektedir.

Esasında bir toplum, tıbbın henüz doğmamış, yeni doğan, menopoz döneminde olan ya da başka herhangi bir risk yaşında olduklarından ötürü insanları hastalara çevirecek şekilde örütlenmişse, halk, iyileştiricilere karşı özerkliğini kaçınılmaz olarak yitirecektir. Yaşam basamakları son yüz yılda büyük ölçüde tıplaştırılmıştır. Tıp hastalıkların nedenlerini ararken yeni hastalıklar keşfetmiş ve bu hastalıkları da tek tek bireylere yüklemiştir.

Doktorun rolü günümüzde netliğini kaybetmiştir. Doktorlar sağlık kuruluşlarıyla olan her etkileşiminde kendisine çeşitli roller verilen müşterilerle de uğraşmak zorundadır. Modern tıp sınırsız bir pazara açılmıştır. Hasta olmayan insanlar bile gelecekteki sağlıklarının uğruna, profesyonelliğe bağımlı hale gelmişlerdir. Sosyal iatrojenezin özü de genelde bu ilişkiler ve tekelleşmede yatmaktadır. Artık sosyal ortamlar bireylere ve topluma kendi içsel durumları ve denetimlerini olanaklı kılacak koşulları sağlayamamaktadır. Böylesi bir durumda sağlık da gasp edilmiştir. Zira otonom yeteneklerini kaybeden ve çevresel, toplumsal, simgesel sistemler içinde teknik olarak sürdürülen metaforik anlamda bir hastane koşuundaki yaşamdan farkı olmayan, uyuşturulmuş ve güçsüz bir yaşamı simgelemektedir. Tıbbi tekno yapı ancak sağlık adına sağlıksızlık yaratan endüstrilerin güçlendirilmesini hedef almaktadır.

“Kültürel İatrojenez” ve Sağlık Kültürü

Kültürel iatrojenez tıbbın sağlık üzerinde yarattığı olumsuz etkinin üçüncü boyutunu oluşturmaktadır. Bu durum tıp kurumunun, kültürel bir durum olarak acıya, hastalığa, sakatlığa veya ölüme karşı geleneksel ve işbirlikçi davranma iradesini baltalayan bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira profesyonelce örgütlenmiş tıp, endüstriyel gelişimin tüm acılara karşı bir savaş olduğunu savunan buyurgan bir ahlaki kurum işle-

vi taşıdığından tüm bu toplumsal değerleri ve savunma mekanizmalarını dışlamıştır. Öyle ki, bireylerin kendi gerçekleriyle yüz yüze gelme, kendi değerlerini açığa çıkarma ve genellikle çaresiz ağrıyı, sakatlığı, çöküşü ve ölümü kabullenme yeteneğini sekteye uğratmaktadır (Illich, 2014, s. 86).

Çağdaş tıp kurumu, eski kültürel uygulamaların tamamen dışlandığı bir dünya yaratmaktadır. Kültürün tıplaştırılması olarak da nitelendirilebilecek bu olgu geleneksel çerçeveyi mekanikleştirecek ve bireylerin ağrıyı, hastalığı ve ölümü göğüsleyebilme imkanını yadsıyan bürokratik sistemle, oluşan boşluğu tamamlamaya çalışacaktır. Tıbbi uygarlık ağrıyı dindirmek, hastalığı yok etmek ve ölme sanatına gereksinimi ortadan kaldırmak üzere planlanlanmış ve örgütlenmiştir. Kültürün insana öğrettiği her türden öznesiz etkinlikler olarak acı çekme, iyileşme ve ölme artık politika yapma alanları olarak görülmekte ve insanların kurumsal yollar aracılığıyla kurtulması gereken “sağıksız” işlevler olarak tedavi edilmeye çalışılmaktadır (Illich, 2014, s. 87-88). Kültürün ürettiği anlam ve ilişkiler böylelikle teknik bir surette karşımıza çıkmaktadır.

Tıp kurumunun el koyduğu bazı kavramlar geçmişten günümüze hayatın doğal birer parçası olmuşlardır. Örneğin sağlıkla ilgili kurumların gelişmediği pre-kapitalist toplumlarda ölen kişi doğal çevresi içinde dünyadan ayrılmıştır. Bireyin ölüm öncesi mekanı evi olmuş, henüz ölüm evden hastane odasına taşınmamıştır. Mezarlıklar toplumsal hayatın ve mekanın bir parçası kabul edilmişlerdir. Tıbbın kurumsallaşmasıyla birlikte insiyatif aileden hastaneye geçmiş, ölüm sadece tıbbi terim ve göstergelerle açıklanan bir olguya dönüşerek zamanla hayatın içinden kopmuştur. Hastane ortamı içinde ölmek birey için aynı zamanda bir tüketim düzeyi ve statü göstergesi haline de gelmiştir (Çabuklu, 2014, s. 34). Kısacası “ölme sanatı” denilen olguya yabancılaşmıştır.

Bununla birlikte ölümün hastane mekanına taşınması, ölümle kurulan yakınlığı ve ölüme karşı kurulan “yatıştırıcı ritüeller”in kaybı anlamına gelmektedir (Aries, 2015, s. 46,51). Ölüm için hazırlanma, ölümün topluma getirdiği bir hediye ve getirdiği ahlaki zorunluluk olarak düşünülmüştür. Bu anlamda ölüm hazırlıkları, uğurlama seremonileri toplumun yas süreçlerini hafifleten bir olgu olmuştur. Ve de henüz ölüm insanlar için kaçınılası, tedavi edilmesi gereken yeni bir hastalık olarak düşünülmemektedir (Kellehear, 2012, s. 18-19).

Bu bağlamda acı da insanın ölümle birlikte en güçlü biçimde paylaştığı deneyimlerden biri olmuştur. İnsanların bazı acıları üstlenme ya da bunlarla mücadele etme biçimleri kozmosa, Tanrıya ve tanrılara dek uzanan bir anlam evreni inşa edebilmiştir (Breton, 2010, s. 73). Geleneksel kültürlerin neredeyse tamamında ağrılara dayanmak için bazı uygulamalar; psikoterapi, inanç sistemleri, geleneksel çareler vs. günlük yaşamın

içinde yer almışlardır. Bunlar ölümün kaçınılmaz, acınınsa gerçek olduğunu yansıtmışlardır. Ancak kültür tıplaştıkça acı ve ağrının toplumsal belirleyicileri de bozulmuştur. Zira tıp ağrıyla başedilmesi gereken acil bir durum muamelesi yapmaya başlamıştır (Illich, 2014, s. 91). Hastalık da aynı şekilde hekimin hakemliği ile ortadan kaldırılabilir bir olguya dönüşmüştür. Böylece geleneksel kavram ve yaklaşımlar, baş etme stratejileri endüstrinin bürokratik ritüellerine teslim olmuştur.

Kültürel iatrojenez neticede bir sosyal dayanışma evrenin dağılması ve endüstriye teslim oluşunu temsil etmektedir. Bu yıkıcı egemenlik en küçük toplumsal hücrelere sızarak bağımsız ve özgün eyleme pratiklerini de zarara uğratmaktadır. Profesyonel müdahale arttıkça sağlık konusundaki sahte beklentiler toplumu yozlaştırma eğilimini güçlendirmektedir. Sağlıklı çevrelere, sağlıklı yaşama biçimlerine ve kişiler arasındaki dayanışmaya olan ilginin azalmasını teşvik etmektedir (Illich, 2015, s. 99). Dolayısıyla iatrojenik etkinin toplumsal hayatı en çok zedeleyen boyutlarından biri bireyler arasında güçlü bağlar kuran sosyal unsurların kırılma hale gelmesidir.

Sonuç

Sağlık alanında endüstrinin giderek genişlemesine bağlı olarak verdiği zararlar da artmaktadır. Bu zarar elinizdeki çalışmada iatrojenez kavramı üzerinden ele alınmaya çalışıldı. Illich'in iatrojenez kavramsallaştırmasından yola çıkılarak; “klinik iatrojenezi” tıbbi hizmetin neden olduğu ağrı, hastalık ve ölüm üzerinden, “sosyal iatrojenezi” sağlık politikaları ile sağlıksızlık yaratan endüstriyle organizasyon ilişkisine odaklanılarak, “kültürel iatrojenezi” ise tıpça desteklenen davranış ve kuruntuların insan eylemlerine verdiği tahribata odaklanılarak; insanların gelişme, birbirlerine bakma ve yaşlanma yeteneklerinin altını oyan, yaşamsal otonomilerini kısıtlayan ya da tıbbi müdahalelerin insanların ağrı, çaresizlik, hastalık ve ölüme karşı kişisel tepkilerini sakatlayan bir bağlamdaki tartışma üzerinden ele alınmaya çalışıldı (Illich, 2014, s. 180). İatrojeni yukarıda da belirtildiği gibi tıp tarihi kadar eskidir ancak özellikle tıbbın endüstriyellemesi, bağlamını çeşitli örnekler üzerinden inceleyebileceğimiz yoğun bir alan oluşturmıştır. Üstelik bu durum iatrojeniyi konuşabileceğimiz sağlık evrenimizin ileride daha da genişleyeceğine işaret etmektedir. Endüstri iatrojeniyi yenden ve farklı türde üreten en büyük problemlerden biridir.

Her şeyden önce iatrojeni kavramı, sağlıklı olmanın tek ve belirli bir ölçütünün olmadığını göstermektedir. Sağlık düzeyini artırma iddiasındaki tüm özel hizmet kanalları mütemadiyen “tüketici bir kitle” yaratmak üzere işlemektedir. Bu evrende sağlıklı insanların sağlıklı evlerle, iyi beslenme rutinleriyle, yaşamın doğumdan ölüme varan tüm evreleriyle barışık bir yaşayış kültürünü benimsemesiyle de pek karşılaşmamaktadır. Esasında tıbbi nitelik giderek zayıflamaktadır. Bununla birlikte sağlık için en ağır

tahribat yaşamın tıbbileşmesine eşlik eder biçimde sosyal bağların zayıflaması ve sosyal kodların çözülmesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu çalışmada iatrojeni, günümüz koşullarında hepten ticarileşen sağlık hizmetlerine ve bireysel ya da toplumsal bedenin sağlığı üzerindeki etkilerine vurgu yapılarak ele alınırken güncel temel sorunların da bu bağlamda öne çıkarılması hedeflendi. Sözü edilen sosyal kodların, tedavi edici sağlık hizmetlerindeki genişleme eğilimiyle dolaşıma soktuğu sağlık kültürünün iskaladığı değerlere bakmanın önemli olduğu dile getirildi. Tam da bu noktada ortak refaha odaklanan, piyasanın insafına ve rekabetin kural tanımayan gücüne terk edilmemiş, koruma altına alınmış toplumsal alanlar oluşturmak bugün kaçınılmaz bir zaruret olarak karşımızda durmaktadır. Hekimler birer iş insanı gibi hesaplar yapıyor, sağlık kuruluşları da kârlarına odaklanıyorlarsa bu sağlık politikalarında ve de bir sonuç olarak toplum sağlığında sorun olduğunu göstermektedir. Bu da iatrojenik etkilerin azaltılmasının ancak toplumun temelini oluşturan insani ve toplumsal değerlerin çökmesini engelleyecek, özelleştirilmeyecek ya da ticarileştirilmeyecek, dayanışmanın ticarileştirilmediği, hizmetlerin birer metaya dönüştürülmediği alanlar oluşturup bunları savunmak gerekliliğini göstermektedir (Deppe, 2011, s. 51). Böylece çocuklardan yetişkinlere uzanan bir yelpazede belli başlı ilkeleri harekete geçirmek üzere verimli bir kamusallaşma süreci için mücadeleleri gerektirmektedir.

Vurgulanması gereken bir diğer önemli konu ise dayanışmanın sınıfsal ve ülkeler arasındaki dengesizlikleri ve eşitsizlikleri yok edecek bir panzehir olarak geniş toplumsal kesimlere yayılmasıdır. Bugün tüm dünyada yaygınlaşan sağlık hizmeti modeli neoliberal ilkelere dayalı örgütlenmektedir. 1980'li yıllar sonrasında bu örgütlenme Batılı ülkelerden başlayarak dünyanın pekçok kesimine dalga dalga yayılmıştır. Genellikle ulusal servet miktarı düşük olan ülkeleri iskalayan bu örgütlenme kültürü, sınıflar ve ülkeler arasında ciddi eşitsizlikler yaratmaktadır (Coburn, 2011, s. 61). Sosyal kurumların sarsıldığı bir sistemde bu anlamda ciddi eşitsizlikler ortaya çıkmaktadır.

Son olarak belirtmek gerekir ki, iatrojeni sağlık hizmetlerinin neoliberal ilkelere göre örgütlenme biçimiyle ilişkili olarak çeşitlenmeye ve etki alanını geliştirmeye devam edecek gibi görünmektedir. Sağlık politikalarının öncü ismi Navarro, bu durumu işaret ederek sağlık hizmetlerine daima sınıflar arasındaki güç dengelerinin bir ürünü olarak bakmak gerektiğini söylemektedir (Navarro, 1989). Dolayısıyla sağlık hizmetlerinde her şeyi tıbbın belirlediği yönündeki düşünceden uzun zamandır zaten çok uzağa taşınmıştır. Böylece dayanışmacı ve eşitlikçi ilkelerin inşa edilmesi, sağlık kültürünün de bu ilkeler etrafında kurulması oldukça önemlidir. Toplum sağlığının yakalayacağı fırsatlar, bu eşitlikçi ve dayanışmacı yapının güçlendirilmesiyle ve daha fazla kamusallığın talebiyle ayakları yere basan bir duruş sergileyebilecektir.

Kaynakça

- Açıkgöz, R. (2021). *Hastalık, Sağlık ve Toplum: Bir Sağlık Sosyolojisi İncelemesi*. İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları.
- Aries, P. (2015). *Batı'da Ölümün Tarihi*. (I. Gürbüz, Çev.) İstanbul: Everest Yayınları.
- Aronowitz, R. (2019). *Risk Tıbbı: Korkuyu ve Belirsizliği Tedavi Etme Arayışımız*. (Z. Alpar, Çev.) İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Breton, D. (2010). *Acının Antropolojisi* (2. b.). (İ. Yerguz, Çev.) İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Coburn, D. (2011). Eşitsizli ve Sağlık. L. Panitch, & C. Leys içinde, *Kapitalizmde Sağlık Sağlıksızlık Semptomları* (U. Haskan, Çev., s. 54-73). İstanbul: Yordam Kitap.
- Çabuklu, Y. (2014). *Kovulanın İzi* (2. b.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Demirci, S. (2000). *Modern Tıbbın Ötesi* (2. b.). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Deppe, H.-U. (2011). Sağlık Hizmetlerinin Doğası: Metalaştırmaya Karşı Dayanışma. L. Panitch, & C. Leys içinde, *Kapitalizmde Sağlık Sağlıksızlık Semptomları* (U. Haskan, Çev., s. 43-53). İstanbul: Yordam Kitap.
- Illich, I. (2014). *Sağlığın Gaspsı* (3. b.). (S. Sertabiboğlu, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Illich, I. (2015). *Şenlikli Toplum* (4. b.). (A. Kot, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Inglis, B. (1991). *Tıbbın Hastalığı: Çağın Hastalıklarına ve Modern Tıba Bir Bakış*. İstanbul: İnkılab Yayınevi.
- Kellehear, A. (2012). *Ölümün Toplumsal Tarihi*. (T. Kılınç, Çev.) Ankara: Phoenix.
- Kılıçaslan, A., & Kılıçaslan, Z. (2013). Aşırı Tanı ve Tedavi. O. Elbek içinde, *Kapitalizm Sağlığa Zararlıdır* (s. 177-192). İstanbul: Hayy Kitap.
- Moynihan, R., & Cassels, A. (2020). *Satılık Hastalıklar* (5. b.). (G. Tamer, & E. Yıldırım, Çev.) İstanbul: Hayy Kitap.
- Navarro, V. (1989). Why some countries have national health insurance, others have national health services, and the US has netiher. *Social Science and Medicine*, 28(9), 887-98.
- Peer, R., & Shabir, N. (2018). Iatrogenesis: A review on nature, extent, and distribution of healthcare hazards. *Journal of Family Medicine and Primary Care*, 7(2), 309-314.
- Üçer, A. (2012). Big-Pharma Dünyayı Denetliyor. İ. Arslanoğlu içinde, *Tıp Bu Değil* (s. 66-94). İstanbul: İthaki Yayınları.
- Welch, G., Schwartz, L., & Woloshin, S. (2013). *Aşırı Teşhis: Sağlık Adına Hasta Etmek*. (A. Akalın, Çev.) İstanbul: İnsev Yayınları.

“

Bölüm 6

**İNSAN KAYNAKLARI YÖNETİMİNE
MODERN STRATEJİ YANSIMALARI:
KARİYER YÖNETİMİ AÇISINDAN
KAVRAMSAL BİR DEĞERLENDİRME**

Yeliz BULUT¹, Sibel ÖZDEMİR²

”

1 Öğr. Gör., Yozgat Bozok Üniversitesi, Sorgun MYO, yeliz.bulut@yobu.edu.tr, ORCID 0000-0002-9132-1576

2 Öğr. Gör. Dr., Yozgat Bozok Üniversitesi, Sorgun MYO, sibel.canik@yobu.edu.tr ORCID 0000-0003-0700-0823

GİRİŞ

1990’lar itibariyle küreselleşme ve teknolojiye yaşanan zorunlu ve hızlı dönüşüm süreciyle insan kaynakları yönetiminde başlayan yeni yönelim ve arayışlar literatürde yerini almıştır. Günümüzün rekabetçi dünyasında rakiplere karşı sürdürülebilir üstünlük elde etmenin yolunun nitelikli işgörenlere sahip olmaktan geçtiğinin farkına varılmıştır. Ayrıca insan unsurunun, toplamda örgütsel performansa olan etkisinin anlaşılması ile örgütler tarafından insan kaynakları yönetimine gösterilen ilgi ve verilen önem artmıştır. Böylelikle, insan kaynakları yönetimi organizasyonel yapı içinde eskisine nazaran daha fonksiyonel hale gelmiştir. İnsan kaynakları yönetimi örgütler için stratejik bir iç paydaş haline gelmiştir. Bu rolü gereği örgütün misyon-vizyon-stratejilerine uygun işgören bulma, seçme, işe yerleştirme ve elde tutma faaliyetlerine odaklanmıştır. (Alayoğlu, 2010;74-76)

Küreselleşmenin ve çok hızlı değişen teknolojik yenilikler örgütleri rekabet ortamında daha farkındalığı yüksek rol oynamaya itmektedir. Adepta yok edici bir yarış haline gelen örgütsel rekabette sürdürülebilir başarıyı yakalamak her geçen gün zorlaşmaktadır. Sınırları aşan rekabet şartlarında örgütlerin hayatta tutunabilmesi ve rekabet üstünlüğü sağlamaları yönetim alanında yeni uygulamaları ve işgücü piyasasında değişimleri iyi takip etmeye bağlıdır. Bu acımasız rekabette kritik unsurun “insan” kaynağı olduğu gerçeğinin farkına varan örgütler yönetim uygulamalarında insan kaynağı faktörünü merkezi bir konuma yerleştirme gereği hissetmektedirler. Bu nedenle firma yöneticileri artık, insan faktörüne işletme performansını ve karlılığını artıran bir araç olarak değil, işgören açısından da durumun değerlendirildiği çift yönlü bir yönetim sürecinin temel taşı olarak bakmaktadır. Örgüt yönetimi, örgütün hedeflerine ulaşmasını sağlamaya çalışırken işgörenin hedeflerini de göz önünde bulundurması ve örgüt ile işgören hedeflerinin uzlaştırılması – uyumlaştırması yaklaşımı içerisinde olmalıdır. İşgören odaklı yaklaşımın, motivasyon ve iş tatmini artırıcı etki yaparak örgütü başarıya taşıyacağını söylemek mümkündür. Günümüz işgören profili örgütten talepte bulunma ve örgütü kendi açısından değerlendirme noktasına gelmiştir. Bu nedenle artık örgütlerin, ne istediğini bilen işgören profiline karşı eylem planları oluşturması gerekmektedir. Yeni işgören profili, örgütten, şeffaf yönetim anlayışı, çalışma şartlarının iyileştirilmesi, adil ve tatminkar ücret, yönetime katılma, hesap verilebilirlik, inisiyatif kullanabilme, yaratıcı işlerde çalışma, gelişimine destekte bulunulması gibi çok çeşitli taleplerde bulunabilmektedir. Bu taleplerden en önemlisi ve örgütü de sürdürülebilir başarıda avantajlı hale getirecek olan örgütte iyi bir kariyer yönetimi sisteminin olması, kariyer planlarının yapılması ve kariyer gelişim süreçlerinin belirlenmiş olmasıdır. (Deniz ve Ünal,2007:102)

Günümüzde, iş dünyasında rekabet edebilen ve rakiplerine karşı avantajlı noktaya gelmek isteyen pazarda liderliği kovalayan örgütler “Kariyer

Yönetimi Yaklaşımı” kavramını ön planda tutarak işletmelerinde yer verdikleri insan kaynağına gerekli önemi vermektedirler. İyi bir kariyer yönetimi yaklaşımı sergilenmesi, çok ağır rekabet koşulları taşıyan piyasalarda başarıyı yakalamak için zorunlu görülmektedir.

Kariyer Yönetimi kavramı 1990’li yıllarla birlikte literatüre girmiş ve önemi örgütler tarafından günümüzde daha çok hissedilir olmuş stratejik öneme haiz bir konudur

Bu nedenle örgütler için kritik öneme sahip insan kaynakları yönetimi alanına katkıda bulunmak amacı ile bu çalışmada Kariyer Yönetimi yaklaşımı, modern bir insan kaynakları yönetim uygulaması olarak kavramsal olarak ele alınmış ve sadece temel noktalardan bahsedilmiştir.

PERSONEL YÖNETİMİ ANLAYIŞINDAN MODERN İNSAN KAYNAĞI UYGULAMALARINA GEÇİŞ

Yönetim üzerine düşünsel birikimin başlangıcının ilkçağlara kadar dayandığını söyleyebiliriz. Sun Tzu Savaş Sanatı adlı eserini M.Ö. 6. Yüzyılda, Platon ise Devlet’i M.Ö. 400 de kaleme almışlardır. Bu yapıtlarda yöneticilere kılavuzluk eden güçlü kavramsal çerçeveler çizilmiştir. Daha sonraki dönemlerde de hem felsefi hem de bilimsel alanda yönetim nedir? İdeal yönetim nasıl olmalıdır? Sorusunun cevabı aranmıştır. Temel yönetimin kavramsal çerçevesi varlığını korusa da, gelişen ve hızla değişen dünya düzeni kendi döneminin ruhuna uygun en iyi yönetim yapısının arayışı içerisinde olmuştur. Yönetim uygulamalarının evriminde devletten-örgütten bireye doğru bir seyir izlendiğini söyleyebiliriz. Çok değil bundan bir asır önce maliyet unsuru olarak görülen işgören, artık örgütlerin en değerli varlıkları haline gelmiştir. Günümüzde ise her çalışan örgüte katma değer yaratan birer varlık olarak değerlendirilmeye başlanmış ve personel yönetimi anlayışı modern insan kaynakları yönetimi anlayışına bırakmıştır. Artık yazın hayatında ve uygulamada kamu kurumlarının hepsinde olmasa bile çoğunluğunda ve diğer örgütlerde insan kaynağı deyimi kullanılmaktadır. (Bayraktar ve Alayoğlu, 2018;90-91)

Toplumsal yapı değişen bir varlık ve toplumsal yapı içindeki üretim faaliyetlerinin de toplumsal yapı ile birlikte zaman içinde farklılaştığını söyleyebiliriz. Üretim faaliyetlerinde işgücü piyasasının da bu değişimden pay aldığı muhakkaktır. Avcı-Toplayıcı topluluklar, toplumsal yaşamın ilk örneklerini oluşturmakla birlikte kadın-erkek-çocuk beraber iş görme faaliyeti ile üretim sürecine katılıyorlardı. Tarım toplumlarında ise belirgin özellik bilgi-tecrübe aktarımı ile usta – çırak ilişkisinin olmasıydı. İlerleyen süreçte nüfus artışı-yeni üretim şekilleri-farklı iş sahalarının ortaya çıkışı gibi köklü toplumsal değişimlerle beraber işgücü piyasası dinamikleri de büyük oranda farklılaştı diyebiliriz. Özellikle sanayi toplumunda temel karakteristik özellikler olarak Pazar ekonomisi, işbölümü, kitle üre-

timi, fabrikalaşma, makineleşme ve hızlı üretim-hızlı tüketim dinamikleri ortaya çıkmıştır. Sanayi toplumunun oluşumunda ilk başlarda, üretim sürecinde makineler insan ögesinden daha ön planda tutulmuştur. Hızlı bir gelişim ve değişim sergilenen bu dönemde, olduğu gibi kalmamış temel dinamiklerde çok farklı olgular ortaya çıkmıştır. Makineyi insandan ön planda tutan üretimsel ve yönetsel süreçler gözden geçirilerek insan kaynağı temelli modern uygulamalara geçiş yaşanmıştır. Günümüzde ise küreselleşme, sınır ötesi rekabet kavramını piyasalara armağan etmiş ve bilgi, sermaye ve emek için artık dolaşımda herhangi bir engelin önemi kalmamıştır. Özellikle doksanlı yıllar mihenk taşı olmuş bu dönemde modern insan kaynakları yönetimi uygulamalarına daha fazla rastlanır olmuştur. Bu yeni durumda işgücü algısı maliyet unsuru olarak görülmekten, örgütlerin yönetim süreçlerinin en önemli konusu olma yönünde değişmiştir. (Yumurtacı, 2017; 189-190)

İnsan Kaynakları Yönetimi anlayışı yönetim alanında ve işgücü piyasasında geniş yankı uyandırmıştır. İnsan kaynakları yönetimi anlayışının “Bilimsel Yönetim Yaklaşımı” ile bağlantılı “Personel Yönetimi” anlayışı yolculuğunun İnsan Kaynakları Yönetimi anlayışına dönüştüğü açıktır. İnsan kaynakları yönetimi anlayışındaki bu farklılaşma yolculuğunun bugünkü halini alabilmesi uzun bir dönem ve çeşitli aşamalardan geçmeyi gerektirmiştir. Başlangıçta personel yönetimi anlayışı işgören hakkında muhasebe kayıtlarının ve izinli gün sayısı, işe giriş-çıkış tarihleri gibi bilgi kayıtlarını tutma fonksiyonunu üstlenmişken, işgöreni bir maliyet unsuru olarak değerlendirmekten ileri gidememiştir. Fakat zaman içinde modern insan kaynakları yönetimi anlayışı günümüz örgütlerince kabul görmeye başlanmış ve işgören, örgüt için en dinamik faktör olarak algılanmaya başlanmıştır. Personel yönetimi işletmedeki çalışan odaklı iken ve insan kaynakları yönetimi sadece mevcutta çalışan işgöreni değil dış paydaş olarak işgöreni de süreçlerine dâhil etmiştir. Personel yönetimi ile insan kaynakları yönetimi arasındaki herkesçe kabul görmüş temel farklar şöyle sıralanabilir;

- Personel yönetimi, daha çok örgüt stratejilerinin doğrudan uygulanması ile insan kaynakları yönetimi ise örgütteki insan kaynağının tüm olarak istihdamı ile ilgilenmektedir.
- Personel yönetimi kuralcı ve değişime uygun hareket eden bir çizgidedir. İnsan kaynakları yönetiminin kılavuzluk etme ve inovasyon ile ilgilenmektedir.
- İnsan kaynakları yönetimi işgöreni iç paydaş olarak gören ve işbirliği süreçleri oluşturan bir anlayışa sahiptir. Buna karşılık personel yönetimi örgüte bağlılık ile ilgilenmez önceliğini kurallara uyulmasına vermektedir.
- Personel yönetiminin yaklaşımı kısa dönemli iken, insan kaynakları yönetimi yönetsel süreçleri bir bütün olarak değerlendirerek işgörene

yönelik uzun dönemli stratejiler geliştiren bir yaklaşıma sahiptir.

Örgütlerde personel kayıtlarının tutulmasından öte gidemeyen personel yönetimi anlayışının günümüz ihtiyaçlarına cevap veremeyeceği ve değişime uğraması gerektiği aşikârdır. Nitekim öyle de olmuş ve artık sınırları aşan küresel boyuta ulaşan piyasalarda işgücüne yönelik yenilikçi, rekabete ayak uydurabilen ve modern yönetim uygulamaları stratejileri geliştirme yoluna gidilmiştir. Modern insan kaynakları yönetiminden anlaşılması gereken ise; örgütün insan kaynakları ihtiyaçlarının belirlendiği, işe alım süreçlerinin yürütüldüğü, işe alınan işgörenin işe uyumu ve en etkin –verimli şekilde çalışması için gerekli önlemlerin alındığı, işgörenin gelişiminin desteklendiği ve aynı zamanda örgütün diğer üretim, pazarlama gibi yönetsel fonksiyonlarına destek veren bir ayrı bir fonksiyon olarak tanımlanabilir. İnsan kaynakları yönetimi, personel yönetim anlayışını da kapsayıcı oradaki kayıt tutma süreçlerini de içeren ve aynı zamanda örgütte işleri düzenleme, kariyerleri planlama ve geliştirme süreçlerini yürüten, lider yetiştirme görevlerini üstlenen kritik bir konuma gelmiştir. (Doğan ve Demiral, 2008; 147-148)

Yönetim kavramının ilkçağlardan beri var olup üzerinde düşünsel bir temellendirme oluşturulduğu bilinmektedir. Avcı toplumlarda bile yönetimin ilkel haline rastlanmaktadır çünkü yönetimin olmadığı en küçük toplulukta bile düzenin olması en küçük toplumsal yapının bile sağlıklı şekilde varlığını devam ettirmesi mümkün gözükmemektedir. Yönetim alanındaki gelişmelerle birlikte bu alandaki yazım hayatının da çeşitlendiğine şahit olmaktayız. Dönemsel olarak değişen ihtiyaçlara cevap veren yönetsel sistemler ortaya çıkmış bunlar da literatürde yerini almıştır. Zamanla işlevini yitiren yönetim anlayışları yerini dönemsel ihtiyaçlara cevap veren yenilerine bırakmıştır. Yönetim alanında bilimsel yazımlar Taylor’la başlamıştır diyebiliriz. Sanayi devriminin ortaya çıkardığı teknik gelişmeler çalışanın örgütte hiçbir yetkisi olmadığı bürokratik bir anlayış ortaya çıkarmış ve bu dönem Yönetimde Klasik Dönem olarak tanımlanmıştır. İnsan faktörünün örgüt içinde hak ettiği değeri bulmaya başladığı ve sadece işgören değil örgüt içinde psikolojik ve sosyal bir varlık olarak ele alınması gerektiğini vurgulayan Neoklasik (Davranışsal) Yönetim Yaklaşımı, Klasik Dönemin eleştirisi ile şekillenmeye başlamıştır. Her iki yaklaşımı güncelleyen Sistem Yaklaşımı ve Durumsallık Yaklaşımının toplamından ise Modern Yönetim Yaklaşım doğmuştur. Bu yaklaşım; örgütleri, canlı, iç ve dış paydaşlar ile etkileşimde bulunan bir sistem olarak tanımlamıştır. (Altıntuğ, 2009; 446-447)

Artık Modern İnsan Kaynakları Yönetimi anlayışında rekabetçi küresel piyasalarda rekabet üstünlüğü sağlamada insan faktörünün önemi keşfedilmiş ve bu anlayışta yönetime farklı işlevler eklenmiştir. Evans (2003:28)’a göre; günümüz insan kaynakları yönetiminin ilgi alanlarına aşağıdaki konular eklenmiştir;

- Örgüte bağlılık
- Örgütsel değer, misyon, vizyona adapte olunmasını sağlamak
- İşgörenin kendini güvende hissetmesi,
- Esnek bir organizasyon yapısı,
- İşgörene inisiyatif kullanabilecekleri iş süreçleri sunmak

İnsan kaynakları yönetiminde örgütleri değişime zorlayan küreselleşme ve ekonomik rekabetin zorlaşmasıdır. Bu nedenle örgütlerin hedeflerini gerçekleştirebilmek için insan kaynağına önem vermesi gerekmektedir. Rekabet üstünlüğü sağlamak isteyen örgütlerin artık insan kaynakları stratejileri oluşturması gerektiği de önem kazanmıştır. (Deniz ve Ünal,2007:103)

TEMEL KAVRAMLAR

Kariyer Yönetiminin içeriğini ele alırken incelenmesi gereken ilk kavramlar “kariyer” ve “kariyer yönetimi” kelimeleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kariyer Kavramı

Dünya gündemine bile 1990 lı yıllar ile giren kavram Ülkemizde de bu dönemlerde kullanılmaya başlanmış ve literatüre girmiştir. Türkçeye Fransızca “carriere” sözcüğünden devşirilen kelime, bireyin bir meslekteki ilerlemesini gösteren aşması gereken aşamalar ve izlenmesi gereken yollar olarak tanımlanabilir. Kariyer kavramına daha geniş bir çerçeveden bakacak olursak, bireyin iş ortamına yönelik tutum ve davranışlarını, kariyer hedef ve planlamalarını, örgütün sunduğu kariyer imkânları ile işgörenin hedef ve planlarının uyumunu kapsadığını da söyleyebiliriz. (Gümüştekin ve Gültekin,2009:148)

İlk bakıldığında meslek, statü gibi kavramların akla geldiği kariyer üzerine pek çok tanım yapılmıştır. Farklı kariyer tanımlarından birkaçını verecek olursak (Özdemir ve Aras, 2015:108-109);

- Kariyer, bireyin iş hayatı boyunca herhangi bir iş alanında ilerlemesi, deneyim ve tecrübe kazanması,
- Bireyin sadece iş ortamıyla değil hayatla ilişkili tecrübe ve faaliyetler sonucu edinilmiş davranışlar ve tavırlar toplamı
- Kariyer, bir insanın aktif iş yaşamı boyunca adım adım ilerlemesi, tecrübe ve beceri kazanması
- Kariyer, bireyin ilerleme sağlayacağı bir başarı elde etmek amacıyla izlediği ve çalıştığı alandır gibi çok farklı yönlerden tanımlanabilir.

Kariyer sistemi

Kariyer sisteminin ona bakış açısı ile iki şekilde işletildiği gözlemlenmektedir. İlki işin ön planda tutulduğu kariyer sistemi ve ikincisi de bireyin potansiyeline göre meslekte ilerleyebilmesine olanak sağlayan kişiye yönelik kariyer sistemi olmak ele alınabilir. Bireye yönelik kariyer sistemi ele alındığında işe uygun işgören seçildikten ve işe yerleştirildikten sonra süreç başlamaktadır. Bu noktadan sonra işgören yetenek, ilgi, ihtiyaç, beklenti ve performansı ile kariyer planlaması yapabilmektedir. Tabi ki bu süreç sadece işgörenin yetenek, performans ve ihtiyaçlarına bağlı değildir. Aynı zamanda örgütün de işgörenin kariyer planlama yaparak koymuş olduğu hedefleri gerçekleştirmesine yardımcı olması beklenmektedir. İşgörenin kendini tanıması, ihtiyaç analizi yapması ve mesleğine yönelik hedefler koyması kariyer planlamasının ilk aşamasıdır. Bu aşamayı, ardından örgüt yönetiminin kariyer planlarını desteklemesi aşaması takip etmektedir. Yönetimin işgörenle ile bütünleşmesi, ancak örgüt yönetiminin işgörene kariyer planlama konusunda verdiği destek ile mümkün olmaktadır. (Gümüştekin ve Gültekin,2009:148)

Kariyer Patikası Ve Kariyer Platosu

Kariyer patikası, işgörenin kariyer hedeflerine ulaşması için izlemesi gereken yolu tarif eden bir kavramdır. Genellikle kariyer gelişim aşamaları ile tanımlanmaya çalışılan bu kavram, başarılı bir kariyer planı çizilmesi için işgören ve yönetimin sıkı işbirliğini gerektirir. Kariyer patikaları ne kadar iyi tanımlanırsa başarı o kadar kolay yakalanacaktır. Kariyer platosu, kariyer düzleşmesi ile de anılmaktadır. Kariyer platosu ya da düzleşmesi diye tanımlanan kavram olumsuz çağrışım içerir ve hedeflerden ne kadar uzaklaşıldığını, kariyer fırsatları yakalama veya kariyer yolunda ilerlemede fırsatların azaldığını göstermektedir. Kariyer platosunda karşılaşılan sorunları çözmek ve iyi bir kariyer yolu oluşturmak için kariyer danışmanlığı hizmetinin yürütülmesini örgütlerin önemsemesi gerekmektedir. (Gümüştekin ve Gültekin,2009:148)

Kariyer Yönetimi Araçları

Kariyer yönetiminin başarılı bir şekilde yürütülmesi için öncelikle bazı kariyer yönetimi araçlarına ihtiyaç duyulmaktadır. Bunlar aşağıda açıklanmıştır (Deniz ve Ünal,2007:105-107);

- ***Kariyer Rehberliği:*** Örgütün, çalışanlarına yönelik olarak hem çalışanın kariyer hedeflerini desteklemek hem de örgütün ihtiyaç ve hedefleri ile işgörenin ihtiyaç ve kariyer planlarını uyumlaştırmak için insan kaynakları departmanınca sunduğu hizmettir. Gerekli yetenek havuzlarının oluşturulması ve profesyonel yetkinliklerin kazandırılmasını hedef alan bir çalışmadır. Kariyer rehberliğinde pek çok parametre birlikte değerlendirilir.

dirilerek bireylerin performansları arttırılmaya kısa ve uzun vadeli amaçlar arasında uyum yakalamaya çalışılır. Kariyer rehberliği işgörenin kariyerini nasıl şekillendireceği ve ona nasıl yön vereceği hususunda deneyimlerini paylaştığı profesyonel destek hizmetidir.

• **Kişisel Kariyer Planlama Uzmanı:** Örgütlerde kariyer rehberliği hizmetini yürüten kişidir. Diğer adı sık bilinen tabiri ile Koç'tur. Kariyeri tüm yönleri ile ele alarak geliştirme yönünde fikirler geliştirir. Örgütün genel kariyer hedefleri ile işgörenin hedeflerini uyumlaştırmaya çalışan kişidir. Aynı zamanda işgöreni iyi tanıyan; performansını ve imajını geliştirici çalışmalar yapan kişidir. Başarılı bir kişisel kariyer planlama uzmanı yetenekleri keşfeder, işgörenin kendi yeteneklerini görmesini sağlar performansını arttırmasına yardımcı olur

• **Akıl Hocası - Mentor:** Akıl Hocasının Kişisel Kariyer Planlama Uzmanından farkı kurum dışından kariyer süreçlerine destek veren kişi olmasıdır. Akıl hocası, örgütten daha bağımsız kişiliği ile kariyer planlamasına objektif göz ile bakılmasını sağlayabilecek danışman kişidir.

• **İş Zenginleştirme:** F. Herzberg'in örgüt fonksiyonları üzerine yaptığı çalışmalar sonucu geliştirilen bir kavramdır. Örgütün faaliyet alanının analiz edilerek iş alanına eklenmesi, işlevsiz alanların iş akışından çıkarılmaları ve faaliyetlerin geliştirilmesini kapsamaktadır. Faaliyet geliştirme, iş alanının ve fonksiyonların dikey yönde genişletilmesi olarak tanımlanır. İşgörenin yaptığı işin tüm aşamaları iş planları yapma, problemi çözme ve amaç belirleme teknikleri ile değerlendirilerek, işi ile ilgili tüm aşamalar-daki rolü, faaliyeti, sorumluluğu ve iletişim tarzı en küçük ayrıntıya kadar düzenlenmektedir.

• **İş Rotasyonu:** Bu daha çok bir yöntemi ifade eden kavramdır. Amaç işgörenin genelde aynı örgütsel kademde farklı iş kollarında deneyimini arttırmaktır. Genellikle alt kademe yöneticilerin gelişimini sağlamak üzere kullanılır. Ancak bir diğer hedef de işgörenin farklı iş süreçlerinde yetkinliği arttırılarak ihtiyaç halinde aynı örgüt içinde birim/iş kolu değiştirme gibi durumların rahatça gerçekleştirilebilmesidir. İş Rotasyonu, genellikle, aynı örgütsel kademede bulunan işler arasında yapılır. Bu işler, eğitim amacıyla oluşturulmuş işler olabileceği gibi, işgörenin atanacağı yönetsel pozisyonlar hakkında bilgi ve tecrübesini arttırmaktır.

• **Kariyer Planlama Grupları:** Son dönem karşımıza çıkan bir kavramdır. Bazı öğrenme tekniklerinin kariyer geliştirme alanında kullanılmasını içermektedir. Kariyer planlama grupları, öncelikle işgörenin kendisine uygun kariyer hedefi çizmesini sonrasında da bu yönde kendisini geliştirmesi için bir dizi eğitimsel faaliyetlerin uygulanmasını kapsamaktadır.

İnsan Kaynakları Eğitim Yöntemleri: İş başında, iş dışında ve bilgi-

sayar başında eğitim olmak üzere üç yöntem sayılabilir. Bunlar;

- **İşbaşında uygulanan eğitim:** İşgören işini yaparken aynı zamanda da deneyimli bir diğer işgören tarafından da eğitilmektedir. Eğitimi veren genelde, örgüt içinden, yönetici veya tecrübeli bir diğer çalışandır.

- **İş dışı eğitim:** İşgörenin işletme içi veya dışında eğitim süreçlerine dâhil edilmesi amaçlanmaktadır. Özellikle örgüt dışı eğitimin maliyetinin yüksek olması dezavantaj olarak görülmektedir.

- **Bilgisayar temelli eğitim (BTE):** Çağın vazgeçilmezi en önemli iletişim aracı bilgisayarın eğitim süreçlerine dâhil edilmesi ile daha etkileşimli ve kalıcı eğitim gerçekleştirildiği tespit edilmiştir. Bu nedenle eğitimin pek çok aşmasında bilgisayar temelli eğitime yer verilmektedir.

Kariyer Evreleri: İşgören, kariyerine başladığı iş basamağı ile ulaşmayı hedeflediği kariyer basamağı arasında iş yolculuğunu sürdürür. İşgörenin kariyer basamağı tırmanışında sürekli bir yükseliş ivmesi gözlenmez Kariyer patikasında iniş-çıkılar mevcuttur. Bu ivmeler, yaşam dönemleri ile yakından ilişkilidir. Yani, bütün işgörenler açısından işe belli bir noktadan başlama ve belli bir süre sonunda da inişe geçme aşamaları söz konusudur. Kariyer evreleri, Çiftçi (2007, 143)'nin tanımlaması ile aşağıdaki gibi sıralanabilir (Tunçer,2012);

- **Kesfetme-Arama (0–25 yaş):** Bu dönemde iş arayışları ön plandadır. Kişi, yetenek, eğitim, karakter ve hayallerine uygun mesleğe sahip olma arayışındadır. Bu dönem kritik bir anlam taşır. Kişinin kendi için doğru işi bulması karar vermesi kolay bir süreç değildir ve kişi bu dönemde aile, okul, arkadaş, medya, öğretmen gibi çeşitli kişi ve kurumların etkisi altındadır. Kişi hangi iş kendine uygun, hangi işte başarılı olabilirim, yeteneklerim, hangi alanlarda yeterli hangi alanlarda yetersizim gibi soruların cevabını kendi deneyimleri ile tespit etmeye çalışmaktadır.

- **Kurma (26–35 yaş):** Kişi, işini bulmuştur. Artık bir işgören olarak örgütte kariyer basamaklarını tırmanmak için fırsat kollamaya başlar. Bu evrede, ilk işi bulma, işe yerleşme, yetenek kazanma, işi öğrenme ve çevresi tarafından kabul edilme süreçleri vardır.

- **Kariyer Ortası (36–50 yaş):** Bu evrede işgören, tecrübeli ve sorumlulukları artmış, kariyerinde belli bir noktaya ulaşmış noktadadır. İşgören, bireysel kariyer sürçlerini ve örgütün kariyer açısından sunduklarını bu dönemde gözden geçirerek, kendine yeni bir rota hem örgüt içi hem örgüt dışında çizebilir. Kariyer hedeflerini gerçekleştirmek için örgüt dışına yönelenebilir, iş değiştirebilir.

- **Geç-Kariyer Düzeyi -Kariyer Sonu (51–65 yaş):** Bu evrede işgörenin ayakları daha sağlam yere basamaktadır. Örgütte çok tecrübeli bir

çalışandır ancak kariyerini geliştirme ve dönüştürmede radikal kararlar almayacak kadar gerçekçidir.

• **Çözülme Aşaması -Azalma** / Emeklilik (65–75 yaş): Bu evrede kişi çalışıp çalışmama hususunda ikilemde kalabilir. Yeni hedefler ve yeni roller edinilebilir.

KARİYER YÖNETİMİ SÜREÇLERİ

Kariyer planlama ve kariyer geliştirme ve kariyer yönetimi kavramlarının yazım alanında bazen birbiri yerine kullanıldığı da görülmektedir. Ancak genel itibariyle kariyer yönetimi, kariyer planlama ve kariyer geliştirme uygulamalarının bir bütünü ve bu kavramların kariyer yönetiminin bir alt süreçleri olarak tanımlandığı yazımlar esas alınarak konu aşağıdaki gibi özetlenebilir (Kılıç ve Öztürk, 2009:46-47);

Kariyer Planlaması

1980’li yıllar ile başlayan insan kaynakları yönetiminde modern stratejilerin uygulanması örgütlere küresel piyasalarda başarılı bir şekilde hayatta kalma fırsatı sunmuştur. Kariyer Yönetimi süreci olarak kariyer planlaması, işgören ile örgüt arasında köprü vazifesi görerek örgüt-işgören amaçlarını uyumlaştırmaktadır. Kariyer planlaması, örgütte kendisine bir kariyer yolu seçen işgörenin amaçlarına ulaşmak için kullanacağı araçları belirleme sürecidir. Hızlı değişen piyasa şartları, örgütün başarılı şekilde ayakta kalmasını zorlaştırırken kariyer planlaması insan kaynağını doğru kullanmayı sağlayarak örgütsel başarıya katkı sunmaktadır. Kariyer planlama, işgörenin iş tatminin sağlanması, örgüte bağlılığının artırılması, daha yüksek performans sergilemesinin sağlanması ve örgüt hedeflerini gerçekleştirmeye daha fazla odaklanmasını gerçekleştirmekte çok faydalı bir iş süreçleri dizisidir. (Taşlıyan, vd., 2011,234-235)

• Kariyer Planlaması Oluşturma Aşamaları

Genel Bakış: İlk iş, hedef belirleme ve hedefe ulaşma yollarının belirlenmesidir. Hedeften uzaklaştıracak engellere karşı eylem planlarının yapılmış olması gerekmektedir.

Sektör Belirleme: Yetenek ve eğitime uygun iş alanının seçilmesi aşamasıdır.

Pazarlama Planı: İşe başladıktan sonra işgörenin, mesleği ile ilgili bilgi, beceri, yetenek ve tecrübelerini sergileyebileceği iş pozisyonlarına ulaşması beklenmektedir.

Güçlü ve Zayıf Yön Belirleme: İşgörenin gerçekçi bir şekilde kendini değerlendirmesi ve kariyer planlamasını yaparken hedeflediği ile yetenek, bilgi beceri ve potansiyelinin ne kadar uyumlu olduğunu tespit etmesi gerekmektedir.

Hareket Planı: Yapılan kariyer planının uygulamaya geçirilme aşamasıdır. Karar verici kararı uygularken uzmanlardan, daha deneyimli kişilerden, örgüt içi insan kaynağı süreci tasarlayıcılarından destek alabilir.

Finans Planı: Kariyer yolculuğunda alınacak kararların bireyin ekonomik durumunu nasıl etkileyeceği düşünülmelidir.

• **Kariyer Planlamasının Amaçları;** İnsan kaynakları yönetiminin en önemli araçlarından biri olan Kariyer planlamada öncelikli hedef etkinlik ve verimliliğin artırılmasıdır. Kişiye özgü kariyer basamaklarını tanımlayarak çalışanın iş doyumunu yükseltmek ve örgüte bağımlılığını sağlamak en önemli işlevi olarak görülmektedir. Ayrıca işgören hedefleri ile örgütte oluşacak açık pozisyonlar, kariyer fırsatlarını eşleştirmeye çalışma ve işgörenin bu yönde gelişimini destekleme kariyer planlamanın faaliyet alanıdır. Kariyer planlamasının amaçlarını ; Bireylerin kendi kariyer basamaklarını belirlemesine fırsat vermek, insan kaynaklarının etkili kullanımını sağlamak , işgörenin yetenek ve potansiyelinin geliştirilmesini sağlamak, iyi bir eğitim ve kariyer olanakları sunmak ile iş güvenliğini sağlamak olarak özetleyebiliriz. (Taşlıyan vd., 2011,234-235)

Kariyer Geliştirme

Diğer adı ile mesleki ilerleme olan kariyer geliştirme, örgütte bireylerin kariyer amaçlarına ulaşmak için örgüt tarafından çalışanlarına yönelik gerçekleştirilen her türlü faaliyet ve programdır. Kariyer geliştirmede amaç örgütte işgücü kaybını önlemek, işgörenin gelişimini desteklemek ve işgörenle beraber örgütün performansını yükseltmektir. Kariyer geliştirme, yeteneklerin geliştirilmesi, performans değerlendirme ve geliştirme, iş rotasyonlarının planlanması, iş değerlendirmeleri ve eğitim programları gibi kariyer planlama sonucu tespit edilen örgütsel faaliyetleri uygulamakla alakalıdır. Örgütte şeffaflık kariyer planlama için de gereklidir. İşgörenin gerçekçi olmayan beklentilere girmesi ve/veya örgütün yanlış kariyer yönlendirmesi yapmaması gerekir. Kariyer geliştirme işgörenin ihtiyacına, yeteneğine uygun kariyer beklentisi ile örgütün doğru yönlendirmesinin kesiştiği noktada başarılı olabilir. Kariyer geliştirmede en önemli iş basamağı, kariyer planlamalarına uygun işgörenin sürekli eğitime tabi tutulmasıdır. Kariyer yolu sadece yukarı doğru hareketliliği ifade etmemektedir. Aynı zamanda pozisyon ve iş değiştirmeden de kariyer geliştirme sayesinde işgörenin kendini yenilemesi sağlanabilir ve iş tatmini yükseltilebilir. Böylelikle örgüte artı katma değer sunabilir. (İrmiş ve Bayrak, 2000;182-183)

İş Tatmini

İşgörenin, kariyer planlaması yolunda başarısını etkileyen faktörlerden biri iş tatminidir. İş tatmini yüksek kişinin örgüte bağlılığı artacağından örgütü işgörenin işi bırakması maliyetinden kurtarmış olur. Herkes

tarafından bilindiği düşünülen iş tatmini kavramını açıklayan üzerinde mutabakat sağlanmış tek bir tanım bulunmamaktadır. Bununla birlikte en sık yapılan tanımlardan biri iş tatminini, işgörenlerin iş rollerine yönelik geliştirdikleri duygusal bağ olarak nitelendiren tanımdır. Bir diğeri ise iş tatmininin işgörenlerin işlerine olumlu etkileri şeklinde tanımlanmasıdır. Tanımlardaki ortak nokta iş tatminin duygusal boyutunun olmasıdır. İş tatmini kavramı motivasyon kavramı ile karıştırılan bir kavram olarak da karşımıza çıkmaktadır. Ancak aynı şeyi ifade etmemektedir. İş tatmini, motivasyonu destekleyen bir unsurdur. (Akgemci vd., 2020; 171-172)

Motivasyon

Motivasyon, insanı hareket geçiren güç olarak belirmektedir. Kişilerin amaçlarına ulaşması yönünde istek duyması ve çaba göstermesi için yönelmesidir. Motivasyonla ilgili ilk araştırmaları yapan F. Taylor ve H. Fayol insanı sadece üretim faktörü olarak görmüş, psikolojik boyutunu göz ardı etmişlerdir. Ardından Mayo, fiziki çevrenin motivasyona etkisini araştırmış ve dış etkenlerin motivasyon üzerinde etkisi olduğunu ispatlamaya çalışmışlardır. Motivasyonun kariyer e etkisi ise kişiyi ve örgütü amaçlarına ulaştırmada yönlendirici olması açısından önemlidir. (Akgemci vd., 2020; 171-172)

ÖRGÜTLER İÇİN KARIYER YÖNETİMİNİN ÖNEMİ

Varlığı devam ettirebilme günümüz piyasalarında çok zor bir hal almıştır. Hem rekabetin küresel boyuta taşınması hem de daha karmaşık iş dünyası ile karşı karşıya kalmak örgütler için sürdürülebilir başarıyı korumakta zorlanmalarına sebep olmaktadır. Hızlı değişim ve rekabet örgütleri ayakta kalmak için modern stratejileri takip etmeye itmiştir. Modern yönetim anlayışının odağında hayatta kalmak isteyen örgütler için artık insan kaynağı vardır. İnsan kaynağına yapılan yatırım örgütler için geleceğe sağlam bir adım teşkil etmektedir. İşe uygun işgören seçme, işe yerleştirme ve işte tutabilme için insana değer veren kurum kültürünün varlığı, işgörenin kendini şeffaf bir yönetim süreci içerisinde hissetmesi, kariyer olanaklarında kısıtlama olmadığını fark etmesi çok önemlidir. İyi bir kariyer yönetim sistemine sahip örgütlerin istikrarlı büyüme ve piyasada avantaj üstünlüğü elde etmede iyi bir araçtır. Yapılan bilimsel çalışmalar modern insan kaynakları stratejilerini benimseyip uygulayan örgütlerin diğerlerine göre daha başarılı olduklarını ortaya koymuştur. Üstelik dünya demografik yapısı, insan kaynağı örgütler için bu kadar kritik hale gelmişken, değişime uğramıştır. Artık işgörenler ne istediğini bilen, yeteneklerine uygun iş alanı arayışında olan, motive edici, kendini geliştirici ve sosyal hayat-ış hayatı dengesini kurabilen örgütlerde çalışma beklentisi içerisindeyler. Ayrıca işindeki kariyer gelişimini belli bir sistematik içerisinde ele alabilme arzusu diğer önemli bir beklentidir. Üstelik kariyer planlarını tek

bir örgüte bağlamayan işgücü profili, eğer örgüt bağlılığı için gerekli iş süreçleri sağlanmazsa kolayca başka bir firmaya geçiş yapabilmektedir. Bu durum örgüt için işgücü kaybı anlamına geleceğinden bir maliyet ortaya çıkaracaktır. Hızlı ve yoğun rekabetin yaşandığı küresel piyasalarda bu tür maliyetlerin ağır sonuçlar doğurması kuvvetle muhtemeldir. Yapılan araştırmaların maddi varlık yatırımı getirisinin örgüt imajı, marka değeri gibi maddi olmayan varlık getirisinden daha geride kaldığı bilgisini vermektedir. Buradan da anlaşılacağı üzere insan kaynağı ve onun kariyer yolculuğunu iyi yöneten örgütler ayaklarını daha sağlam yere basacaktır. Bunun farkında olan örgütlerin kariyer süreçlerini içselleştirip, şeffaf yönetim anlayışı ile işgörenin kariyerini, gelişimini destekleyici iş ortamı oluşturması kaçınılmazdır. (Çırpan ve Şen, 2009;111-112)

STRATEJİK İNSAN KAYNAKLARI YÖNETİMİNDE KARIYER YÖNETİMİNİN YERİ

Stratejik İnsan Kaynakları Yönetiminde kritik amaç, işgörenin kariyer beklentilerinin karşılanması, kendilerini geliştirmelerinin sağlanması, işgören niteliklerinin artırılması yoluyla işgören ve örgütün performansının yükseltilmesidir. Stratejik İnsan Kaynakları Yönetiminde yedi stratejik uygulama vardır. Bunlar; kariyer basamaklarının iyi belirlenmiş olması, işgörenin gelişimini destekleyici eğitim sistemlerinin oluşturulmuş olması, iyi bir değerlendirme sisteminin varlığı, performansa dayalı ücret ve ödül sistemlerinin, iş güvenliği, çalışan sesi ve işin açık şeffaf bir şekilde geniş tanımlanmasıdır. Stratejik İnsan Kaynakları Yönetimi Uygulamalarında bu stratejik yedi süreç bazı kariyer planlama süreçlerinin oluşturulmuş olmasını gerektirir. Örneğin; çalışanın yeteneklerini doğru belirleme, işgören motivasyonunun artırılması, işgören verimliliğini arttırmaya dönük faaliyetler ve işgörenin gelişimini destekleyici uygun eğitim programı geliştirilmesi, performans bağlantılı ödül sistemlerinin geliştirilmesi bahsedilen Stratejik İnsan Kaynakları Yönetimi kariyer eylem planlarından öne çıkanlardır. Tüm bunlar göz önüne alındığında örgütler için performans ve kariyer kavramlarının Stratejik İnsan Kaynakları Yönetimi'nde öncelikli konu olduğu ve öneminin yadsınamaz olduğunu ortaya koymaktadır. Bu kritik önem haiz kavramlardan performans ve bunun kariyer yönetimi bağlantısını aşağıdaki gibi özetleyebiliriz (Soysal ve Kılınç, 2006:328-340);

Performans

Performans, bir işi yapan bireyin, bir grubun ya da bir örgütün, amaca ne kadar yaklaştığını ortaya koyan nitel ve nicel göstergedir. Yapılan araştırmaların ortaya koyduğu sonuç bize göstermektedir ki; Stratejik İnsan Kaynakları uygulamalarının olumlu yansımaları, işgören performansı ve örgüt performansını artırmaktadır.

Performans Değerlendirme Yönetimi

Performans Değerlendirme Yönetimi, örgütü geleceğe taşıyacak uzun vadeli hedefler ve planları ile paralel performans amaçlarının ve hedeflerinin belirlenmesi; örgüt yönetiminin şeffaf olarak performans değerlendirme kriterlerini işgörenler ile paylaşması, performanslarını izlenmesi, ölçülmesi ve değerlendirilmesi; işgören bilgi ve becerilerinin geliştirilmesi; ücret yönetimi, kariyer yönetimi, motivasyon ve örgüt içi kurallara ilgili çeşitli süreç ve uygulama yöntemlerini içeren bir kavram olarak tanımlanabilir. Performans yönetimi işgören ile örgüt üst yönetimi arasında karşılıklı beklentileri idare eden bir süreçtir. Örgüt yönetimine, işgörene karşı liyakat kurallarına uygun ve daha yansız davranmaları ve bunun sonucu olarak da güvenilir bir kariyer planı çizmeleri ve bunu işgörenle paylaşmaları yönünde performans yönetimi katkı sunar. Ayrıca performans yönetimi çift yönlü tavrı ile işgörene de rasyonel kariyer planları yapmalarında yardımcı olur. Performans yönetiminin bir diğer yönü ise örgüt hedefleri ile işgören hedeflerinin bütünleşmesini sağlamasıdır. Performans değerlendirme; işgörenin kişisel ve mesleki performansını izleyen ve gelişimi için onu destekleyen yapı içermektedir. Bu nedenle sosyal bir süreç olarak da nitelendirilen performans değerlendirme, kariyer yönetimi sistemi ile doğrudan bağlantılı ve işbirliği içindedir. Performans değerlendirme sürecinde ortaya çıkan performans verileri dikkate alınarak her işgören için kariyer planlaması yapılmaktadır. Kariyer yönetimi açısından performans değerlendirme, personelin eğitimi, gelişimi, terfisi ve transferi gibi durumlar için gerekli ihtiyaçların planlaması olarak sıralanabilir. (Soysal ve Kılınç, 2006:328-340)

SONUÇ

Klasik insan kaynakları yönetimi değişime uğramış ve işgöreni maliyet unsuru olarak görmekten uzaklaşarak insan odaklı çağdaş yönetim anlayışına kavuşmuştur. Bu bir gereklilik olarak ortaya çıksa da zaman içerisinde hem örgütün hem de işgörenin hedeflerine ulaşmasında ve verimliliğin artmasında olumlu katkıları olmuştur.

İnsan kaynakları yönetimi, günümüz iş ortamında örgütler için hayati önem taşıyan noktaya gelmiştir. Bunun nedeni sert rekabet ortamı ve rekabetin aynı zamanda artık sınırları aşarak küresel boyuta taşınmasıdır. Bu rekabet ortamında ayakta kalmayı amaçlayan örgütler insan kaynağına önem vermenin gerekliliğini fark etmişler ve insan kaynağına yatırım yapmayı önemsemişlerdir. İşe alınacak insan kaynağını seçmek, işe yerleştirmek ve örgüte bağımlılığını geliştirerek örgütte tutmaya çalışmak iyi bir kariyer planlaması süreci tasarımı gerektirmektedir. Küreselleşme rekabeti işgücü piyasasında da zorlaştırmış insan kaynağını kolay örgüt değiştirir hale getirmiştir. Aynı zamanda da örgütün, yetenekli, potansiyeli yüksek

işgöreni kaybetmemek için onların taleplerine karşılık verme yükümlülüğü ortaya çıkmıştır. Örgüt, bu süreçleri iyi yönetemezse işgücü kaybı maliyeti ile karşı karşıya kalacaktır. Kariyer yönetimi bu süreçleri planlayan ve geliştiren bir misyon üstlenmiştir. Örgütün verimliliği insan kaynaklarının verimliliğine bağlıdır. İnsan kaynağına ne kadar yatırım yapılırsa işgörenin etkinlik ve performansı artacaktır. İşgörenin beklentilerinin karşılanması verimliliği artırıcı unsurdur. İşgörenin en temel beklentilerinden biri kariyer yapmaktır. Bu beklenti iyi tahlil edilir ve uygun kariyer politikaları belirlenirse, işgören ve örgüt hedefleri birleşmiş olacağından çift yönlü memnuniyet sağlanacak karlılık artacaktır. Yani kariyer yönetimi örgütsel hedefleri gerçekleştirme de önemli bir teknik olarak kullanılabilir. Eğer örgüt kariyer yönetimi süreçlerine gereken önemi vermez ise işgören örgüte yönelik olumsuz duygular geliştirecek ve motivasyonunu kaybederek iş bağlılığını yitirecektir. Bu durumda işgörenin farklı örgütlerde kariyer arayışı içine girmesi kaçınılmaz olacaktır. İşgören kayıpları, örgüt kültürünün zedelenmesine, imaj kaybına, iletişim ve güvenliğin bozulmasına yol açacaktır. Bu da örgüt performans ve verimliliğinin düşmesi demektir. (Tunçer,2012)

Örgütlerde iyi bir kariyer yönetimi, hem işgörenin hem örgütün karlı çıktığı bir sonuç sunmaktadır.

KAYNAKÇA

- Akgemci, T., Canpolat, M.A., Kalfaoğlu, S. (2020), *Yalın Yönetim Anlayışıyla Yönetilen Mavi Yakalıların Motivasyon, İş Tatmini Ve Yetenek Yönetimi Algılarının Belirlenmesine Yönelik İmalat Sektöründe Bir Araştırma*, BAİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2020, Cilt: 20, Sayı: 1/Bahar: 169-187
- Alayoğlu, N. (2010), İnsan Kaynakları Yönetiminde Yeni Dönem: Yetenek Yönetimi, *Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı: 1, s.69
- Altuntuğ, N. (2009), Rekabet Üstünlüğünün Sürdürülmesinde Yeteneklerin Rolü: Yetenek Yönetim Yaklaşımı, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Y.2009, C.14, S.3 s.445-460
- Bayraktar, O. ve Alayoğlu N.(2018), *Günümüz Örgütleri İçin Yetenek Yönetimi Modeli Önerisi: Devşirme Sistemi*, Amme İdaresi Dergisi, Cilt 51, Sayı 3, Eylül 2018, s.89-119
- Çırpan, H. ve Şen, A.(2009), İşletmelerde Yenilikçiliği Geliştirmede Etkili Bir Araç: Yetenek Yönetimi, *Çerçeve Dergisi*, MÜSİAD, Sayı. Eylül, s.110-116
- Deniz, M. Ve Ünal, A. (2007), *İnsan Kaynaklarının Bir Fonksiyonu Olarak Örgütsel Kariyer Yönetimi Ve Bir Uygulama*, ISSN:1306-3111 e-Journal of New World Sciences Academy 2007, Volume: 2, Number: 2 Article Number: C0007
- Doğan, S. ve Demiral, Ö.(2008), İnsan Kaynakları Yönetiminde Çalışanların Kendilerine Doğru Yolculuk Yöntemi: Yetenek Yönetimi, *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 17, Sayı 3, s.145-166
- Gümüştekin, G. ve Gültekin, F. (2009), Stres Kaynaklarının Kariyer Yönetimine Etkileri, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Nisan 2009, S.23,s.147-158
- İrmik, A. Ve Bayrak, S. (2000), İnsan Kaynakları Yönetimi Açısından Kariyer Yönetimi, *SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*
- Kılıç, G. ve Öztürk, Y., (2009) , *Kariyer Yönetimi: Beş Yıldızlı Otellerde Bir Uygulama*, Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi, Cilt 20, Sayı 1, Bahar: 45-60, 2009. ISSN: 1300-4220 (1990-2009)
- Soysal, A. Ve Kılınç, E., (2016), İşletmelerde Stratejik İnsan Kaynakları Yönetimi Sürecinde Performans Değerlendirme Ve Kariyer Yönetimi Uygulamaları Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi, ISSN: 2148 – 3043 / Nisan 2016 / Yıl: 16 / Sayı: 31
- Taşlıyan, M., Arı, N.Ü, Duzman, B.(2011), İnsan Kaynakları Yönetiminde Kariyer Planlama Ve Kariyer Yönetimi: İibf Öğrencileri Üzerinde Bir Alan Araştırması, *Organizasyon Ve Yönetim Bilimleri Dergisi* Cilt 3, Sayı 2, 2011 ISSN: 1309 -8039 (Online) 231

- Türk Dil Kurumu (2022). “Yetenek” <https://sozluk.gov.tr/> (E.T.: 11.12.2022)
- Tunçer, P. (2012), *Değişen İnsan Kaynakları Yönetimi Anlayışında Kariyer Yönetimi*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi 2012, 31(1), 203-233
- Yumurtacı, A.,(2014), Küreselleşen Emek Piyasalarında Yeni Bir Olgı: Yetenek Yönetimi, Yalova Sosyal Bilimler Dergisi,Y.5, S. Nisan-Ekim, s.187-212

“

Bölüm 7

**HAKİKATİN BİRLİĞİ VE BİRLİĞİN İKİ
UNSURU: FÂRÂBÎ’DE DİN VE FELSEFE**

Enes DAĞ¹

”

¹ Dr. Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Felsefe Bölümü, Türk İslam Düşüncesi Tarihi Anabilim Dalı. [Orcid.org/0000-0003-3339-2242](https://orcid.org/0000-0003-3339-2242).

Giriş

İslam dünyasına çeviriler aracılığıyla aktarılan felsefe, kendisinden önceki kültürlerden beslenen ve sistematik olarak insana ve aleme dair problem ve kavramlarını ortaya koyan Yunan tarzı bir felsefedir. Elbette felsefe, bir Yunan mucizesi değil, ondan ziyade önceki kültürlerin düşünsel birikimlerinden beslenen kümülatif bir bilgi ya da insanlığın ortak mirasıdır. Felsefe, bir hakikat iddiasında olan İslam'ın şekillendirdiği bir kültüre aktarılınca, doğal olarak bir kritiğe tabi tutulmuş ve alternatif bir ikinci hakikat iddiası olup olmadığı sınıanmıştır.

Söz konusu kritik ve sınama neticesinde özellikle ilk İslam filozofları tarafından ortaya konulan felsefenin İslam dini karşısındaki konumu tayin edilmeye ve bu amaçla felsefe için kabul edilebilir bir zemin oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu sebeple Kindî, Fârâbî, İbn Sina ve İbn Rüşd felsefenin de din gibi aynı hakikati ifade ettiğini ya da en azından felsefi önermelerin iman ilkeleriyle ters düşmediğini ispat etmeye çalışmışlardır. Klasik dönem İslam filozoflarının bu ilk girişimleri “din-felsefe münasebeti” ya da “akıl-vahiy ilişkisi” olarak kavramsallaştırılmış ve bu konu bir problem olarak İslam felsefesinin ana gündemlerinden birini oluşturmuştur.¹

İslam filozofları tarafından ortaya konulan din ve felsefe ilişkisi, bir çatışmadan ziyade bir uzlaşma olarak ortaya konulmuştur. Ancak bu uzlaşma, daha çok dinin lehine sonuçlanacak bir çabayı ifade etmektedir. Zira klasik dönem İslam filozofları derin bir felsefi faaliyet ortaya koymalarının yanı sıra, mevcut ya da olası bir felsefe karşıtlığını gidermek amacıyla daha çok felsefeyi dini noktadan tanımlamaya çalışmışlardır. Ancak felsefenin dini noktadan tanımlanması, bir yandan felsefenin ana problemleri açısından bir sorun teşkil ederken diğer yandan da dinin Kur'an, sünnet ve bunlara dayanan İslami ilimler üzerinden ortaya koyduğu ana ilkeleri açısından bir problem oluşturmuştur. Dolayısıyla din ile felsefenin anlaşılma noktasında yeniden tanımlanması veya tam anlamıyla idrak edilmesi, çözülmesi beklenen bir problem olarak ortaya çıkmıştır. Bu ise dini noktadan felsefe eleştirilerinin olması kadar dinin bir felsefesinin veya bir din felsefesinin olanağını da doğurmuştur. Bir din felsefesinin olabilmesi için dini düşüncenin de felsefi faaliyetlerin de belli bir yetkinlik aşamasına ulaşması gerekir. Zira Yunan dünyasında felsefe dikkate değer bir aşamaya ulaşmasına rağmen, İslam ve Hristiyanlık gibi semavi bir dinin yokluğu dinle ilgili düşünsel çabalarda aynı ilerlemenin kaydedilememesine yol açmıştır. Dolayısıyla Platon'un bazen Tanrı, bazen tanrılar kelimesini kullanması, Aristoteles'in Tanrı'yla birlikte maddeye de ezelilik atfetmesi bir problem

¹ Benzer okumalar için bk. Mübahat Türker Küyel, *Üç Tehafüt Bakımından Felsefe ve Din Münasebeti* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1956), 5; İlhan Kutluer, *İslam'ın Klasik Çağında Felsefe Tasavvuru* (İstanbul: İz, 2013), 22.

teşkil etmemiştir. Ancak böyle bir durum Fârâbî ve İbn Sina ya da Aquino-lu Thomas ve Augustinus için mümkün olamamıştır.²

Dolayısıyla din ile felsefenin kritik edileceği ve bu kritiğin bir uzlaşısı olarak ortaya konulacağı bir zeminde, öncelikle felsefenin ve dinin nelerden ibaret olduğunun açıklanması gerekir.³ Mesela dinin akli olandan uzak, tamamen bir inançlar zinciri gibi telakki edilmemesi gerektiği kadar, felsefenin de iman unsurlarından kurtulmuş, sırf akli ilkeler bütünü olarak kabul edilmemesi gerekir. Zira dinde akli unsurlar olduğu gibi felsefede de imanî unsurlar bulunur. İki iman arasındaki fark, birisinde iman konusunun sabit kalması, diğesinde iman sabit kalsa bile, iman konusunun değişmesidir.⁴

Bu doğrultuda, İslam filozoflarının din ile felsefeyi ya da akıl ile vahyi birbiriyle uzlaştıırken yukarıda ifade edilen hassasiyete ve her iki unsurun kavramsal teçhizatına sahip oldukları görülür. Kindî'nin müstesna bir yeri olmakla birlikte, İslam düşüncesinin kurucu filozofu olan Fârâbî, ilk olarak söz konusu ilişkiyi sistematik bir biçimde ortaya koyan filozof olmuştur. Fârâbî, bu anlamda öncelikle felsefenin ve dinin nelerden ibaret olduğunu ortaya koymakta, ikisinin kaynağının aynı yerden (ilahi) olduğunu ifade etmekte ve din ile felsefenin ne suretle aynı hakikatin birer veçhesi olduğunu gerekçelendirmektedir. Özgün ve orijinal halinin Fârâbî ile başladığı din ve felsefenin bir çatışmanın aksine bir uzlaşısı sağladığı düşüncesi, Fârâbî'nin aksine dini terminolojiyi daha çok kullandığı görülen İbn Sina ile birlikte devam etmiş ve İbn Rüşd ile birlikte “felsefe dinin dostu ve süt kardeşidir [...] ikisi tabiatları itibariyle iki dost, cevher ve özleri itibariyle iki sevgilidir”⁵ şeklinde özlü ve meşhur bir anlatıma kavuşmuştur.

İslam felsefesinde birbiriyle uzlaşan iki alan olarak görülen felsefe ve din, Fârâbî felsefesinin de temel karakteristiğini oluşturur. Fârâbî'nin bir uzlaştırma zemini üzerinde yeni bir felsefe inşa ettiğini söylemek mümkündür. Fârâbî'nin felsefesini, öncekilerle kıyaslandığında, özgün ve biricik kılan da bu tarz bir girişimin sistematik bir biçimde ortaya konulmasıdır.

Fârâbî'de uzlaşan iki alan olarak din ve felsefe entelektüel kaygılarla bir araya getirilen iki alan değildir. Ondan ziyade Fârâbî'nin bu çabasında, onun içinde bulunduğu kültürel ve sosyal ortam, daha doğrusu hayatın her alanına sirayet eden İslam dini etkili olmuştur. Bu doğrultuda Fârâbî'nin vahyi ve peygamberliği rasyonel bir biçimde izaha çalışarak

2 Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi* (İzmir: İlahiyat Fakültesi, 2012), 1.

3 Aydın, *Din Felsefesi*, 3.

4 Küyel, *Üç Tehafüt Bakımından Felsefe ve Din Münasebeti*, 3.

5 İbn Rüşd, *Fasl'ul Makâl fi Takrîr mâ Beyne's-Şeria ve'l-Hikme Mine'l İttisâl – Felsefe, Din ve Te'vil* (Arapça-Türkçe Metin Bir Arada)-, Neşr. Terc. ve İnc. Mahmut Kaya, (İstanbul: Klasik, 2020), 56.

İslam'ın felsefî bir savunusunu yaptığı görülmektedir. Aşağıda görüleceği üzere, Fârâbî bunun için öncelikle felsefenin birliğini ve tutarlılığını ortaya koymakta, daha sonra felsefe ile dinin birliğini ve ortaklığını inşa etmeye çalışmaktadır.

Bu doğrultuda bu çalışma üç kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda Fârâbî'nin ortaya koyduğu şekliyle felsefenin doğası çözümlenmekte ve onun bir hakikat iddiası olduğu ortaya konulmaktadır. İkinci kısımda Fârâbî'nin anladığı şekliyle dinin (el-Mille) ne olduğu, kaynaklarının neler olduğu ele alınmaktadır. Birinci kısımda ortaya konulan felsefenin kullandığı akli ilkelere dayanan bilgi ile ikinci kısımda ortaya konulan dinin dayandığı vahyi bilgi üçüncü kısımda bir senteze kavuşturulmakta ve din ile felsefenin, akıl ile vahyin birliği ve uzlaşısı açık kılınmaktadır. Fârâbî'nin din ve felsefe ilişkisine dair özellikle Türkçede oluşmuş ciddi bir literatür mevcuttur.⁶ Bununla birlikte Fârâbî'nin ortaya koyduğu şekliyle din ve felsefe ilişkisine dair yeni bir şey söylemek pek de kolay gözükmemektedir. O nedenle bu çalışma kendi bakış açımından söz konusu meselenin nasıl anlaşıldığını, ikincil eserlerden ziyade Fârâbî'nin temel eserlerine müracaat ederek ortaya koyma çabasıdır.

1. Felsefenin Hakikat İddiası

Gerçek felsefe ile onun temsilcisi olan filozoflar arasında temel görüş ayrılıklarının olamayacağı ve felsefenin bir ve tutarlı olduğu düşüncesi bir yandan Fârâbî'nin genel felsefî düşüncelerinin ana zeminini oluştururken diğer yandan da onun felsefe ve din uzlaştırmasının önemli bir veçhesini teşkil etmiştir.⁷ Zira felsefe ile dinin uzlaşmasından söz ediliyorsa veya her ikisinin de aynı hakikati ifade ettiği belirtiliyorsa, farklı görüşleri içinde barındıran felsefenin öncelikle tutarlı bir bütün olduğu gerekçelendirilmelidir. Felsefe ile dini uzlaştırma çabasında öncelikle felsefenin bir olduğu ispatına girilmesi, hem felsefenin daha sonra İslam dünyasına girmesi hem de din gibi genel geçer bir hakikat iddiasında bulunan bir başka faaliyetin öncelikle kendi içinde genel geçer bir ifadeye sahip olması gerekliliğini ifade eder. Kısacası felsefenin kabul edilebilmesi ve din ile uzlaşabilmesi için her şeyden önce onun doğru, tutarlı ve evrensel olması gerekir.

Fârâbî'nin yaşadığı dönemde, toplumun önemli bir kesiminde Platon

6 Fârâbî'nin genel felsefesi üzerine yapılan her çalışmanın doğrudan ya da dolaylı olarak Fârâbî'nin din ve felsefe ilişkisini ele alış biçimine odaklanması kaçınılmazdır. Bununla birlikte yukarıda anılan literatürü oluşturan çalışmalardan bazıları şunlardır: Ömer Mahir Alper, *İslam Felsefesi'nde Akıl-Vahiy Felsefe-Din İlişkisi*, (İstanbul: Kitapevi, 2008); Yaşar Aydın, *Fârâbî'de Tanrı-İnsan İlişkisi*, (İstanbul: İz, 2014); Şenol Korkut, "Meşşâî Geleneğin Kurucu Filozofu: Fârâbî", *İslam Felsefesi Tarihi I*, Ed. Bayram Ali Çetinkaya, (Ankara: Grafiker, 2012); Ali Tekin, *Fârâbî'de Felsefenin Serüveni*, (Ankara: Araştırma, 2009).

7 Necip Taylan, *İslam Düşüncesinde Din Felsefeleri* (İstanbul: M. Ü. İ. F. Vakfı, 2013), 168.

ile Aristoteles'in fikirlerinin birbiriyle çatıştığı, metafizikten siyasete felsefenin neredeyse bütün alanlarında bu iki filozofun görüşlerinin birbiriyle uyuşmadığına dair ortak bir görüş söz konusuydu. Bu görüş toplumda, bir bütün olarak felsefenin kendi içerisinde tutarsız olduğu, felsefe ile hakikatin ve mutluluğun elde edilemeyeceği şeklinde anlam bulmaktaydı. Fârâbî, bu yaygın görüşü bertaraf etmek ve felsefenin İslam dünyasında hakkettiği itibarı görmesi için Platon ve Aristoteles'i uzlaştırmaya çalışmış ve bu çabasını içeren müstakil bir eser kaleme almıştır.⁸ Bu anlamda Fârâbî, Platon'la Aristoteles arasında esasen bir fark bulunmadığını, farklılığın basit ve yüzeysel olduğunu ispata çalışarak bu iki filozofun görüşlerinin bir ve aynı olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır. Fârâbî'nin böyle bir uzlaştırma teşebbüsünde bulunuşunun asıl nedeni, onun "hakikatin birliği" ilkesine bağlı olmasıdır. Dolayısıyla hakikatin birliğini savunan filozofun netice itibarıyla felsefe ile dini de uzlaştırması olağan bir şey olarak anlaşılmalıdır.⁹

Fârâbî'de felsefe ile dinin birliği konu ve amaç bakımından ve aynı hakikatin birer vechesi olmak bakımından temellendirilir. Felsefenin ve dinin ortaya çıkış tarzı bakımından bir farklılık arz ettiğinin bilincinde olan Fârâbî'ye göre, bu farklılık temel bir farklılık değildir. Fârâbî, felsefe ile dinin hakikate yönelmek noktasında konu ve amaç bakımından özdeş olduğu fikrini kendi felsefi birikimi ile kültürel yaşantısını, İslami esasları da göz önünde bulundurarak tesis etmeye çalışmıştır. Söz konusu uzlaş, felsefe ile dinin bir yandan insanlara kazandırmak istediği bilgiyi tayin ederken, diğer yandan da insanın yeryüzündeki varoluş gayesine ortak ve değişmeyen bir anlam atfetme çabasını ifade eder. Her iki alan da Fârâbî'ye göre bu cevapları kendisine özgü yöntemlerle ortaya koyar.

Fârâbî'ye göre felsefe bir anda ortaya çıkmış bir faaliyet değildir. Ona göre felsefe, insanlık tarihi boyunca belli bir birikim kaydederek olgunlaşma ve gelişim süreci sonunda, insanların hatabî, cedelî ve burhanî metoda ulaşmasıyla mümkün olmuştur.¹⁰ Fârâbî'ye göre burhânî-yakinî metoda dayalı olarak görünmeye başlayan felsefe Kaideliler'de ortaya çıkmış, oradan Mısırlılara, sonra Yunanlılara, sonra Süryanilere ve Araplara kadar ulaşmıştır.¹¹

Felsefeyi kesin bilgiye (burhân-yakin) dayalı bir ilim gören Fârâbî, onun aynı zamanda "ilimlerin ilmi", "ilimlerin anası", "hikmetlerin hikme-

8 Bk. Fârâbî, "Kitabu'l Cem' beyne Re'yeyi'l Hakîmeyn Eflâtun el-İlâhî ve Aristûtâlis - Eflatun ile Aristoteles'in Görüşlerinin Uzlaştırılması-", *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri* Çev. Mahmut Kaya, (İstanbul: Klasik, 2010).

9 Mahmut Kaya, "Fârâbî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (21 Ağustos 2022).

10 Fârâbî, *Kitâbu'l-Hurûf -Harfler Kitabı-* Çev. Ömer Türker (İstanbul: Litera, 2008), 88.

11 Fârâbî, *Tahsilü's-Sa'ada -Mutluluğun Kazanılması-* Çev. Ahmet Arslan (Ankara: Divan, 2013), 91.

ti” ve “sanatların sanatı” diye adlandırıldığını da ifade etmektedir.¹² Felsefeyi cedel, hitabet, şiir ve safsata gibi kıyasî sanatlar içinde kesin bilgiye ulaştıran “burhan” sanatı ile ilişkilendiren Fârâbî, ilimler ya da sanatları konularına göre külli ve cüz’i olarak sınıflandırmaktadır.¹³ Fârâbî külli olan sanatlardan ilk felsefeyi (metafizik) hikmet ile özdeş kılmakta ve onun ayırt edici özelliklerini ortaya koymaktadır.¹⁴ Felsefeyi zihnin bilimsel bir gücü olarak da ifade eden Fârâbî, teorik ilimleri elde edip de bu ilimleri başka alanlarda kullanma gücüne sahip bulunmayan bir kişinin ancak eksik bir felsefeye sahip olduğunu söyler.¹⁵ Bu doğrultuda felsefeyi bir ilim ve zihin durumu olarak gören Fârâbî, filozofu da bu ilmin teorik içeriğine sahip ve onu insanların yararına kullanan kişi olarak ifade eder.¹⁶

Yukarıda bağlamda ayrıca Fârâbî’nin din ve felsefenin uyumu açısından önemli olan bir başka vurgusu da ilimlerin tasnifine dairdir. Fârâbî, *İhsâu’l Ulum* eserinde fıkıh ve kelam gibi şer’î ilimleri felsefî ilimlere karşıt olabilecek şekilde ele almaz. Zira Fârâbî’nin ilimler tasnifinde felsefî ilimler ve dini ilimler gibi ikili bir ayırım bulunmamaktadır. Şer’î ilimler de (fıkıh, kelam gibi) felsefî ilimlerin bir alt disiplini olarak ele alınmaktadır.¹⁷

Felsefe, kendi önermelerini akli ispatlar aracılığıyla ortaya koyduğu için, Fârâbî’nin “akıl”dan ne anladığının özellikle “insan aklı”nı ne şekilde ortaya koyduğunun açıklığa kavuşturulması gerekir. “Akıl” kavramı Fârâbî’de çok geniş bir kapsamda ele alınır. Burada insanın akletmesi bakımından meseleye yaklaşıldığında, daha net bir kavrayış elde edilebilir. Ancak bunun için öncelikle Fârâbî’nin insan nefsinin ya da insanın ontolojik doğasını nasıl ele aldığının izah edilmesi gerekir. Fârâbî’ye göre, insan varlığa geldiğinde onda ilk ortaya çıkan kuvvet, “besleyici” kuvvettir; daha sonra insanda duyu organları meydana gelir ve duyularla birlikte insanda “isteme” ve “kaçınma” arzusu uyandıran bir kuvvet (niza’) doğar. Bu kuvvetten sonra, mevcut olarak bulunmayan duysal şeylerin izlenimlerinin ruhta saklanması sağlayan kuvvet olan “muhayyile” meydana gelir. En sonda ise insanda “akıl” kuvveti ortaya çıkar ve onunla insan akılsal nesneleri bilme, güzeli, çirkini birbirinden ayırma ve sanatlar ile ilimleri oluşturma imkânı elde eder.¹⁸ İnsanda meydana gelen akıl, doğuştan gelen

12 Fârâbî, *Tahsilu’s-Sa’ada*, 92.

13 Fârâbî, *Kitâbu’l Burhân*, Çev. Ömer Türker – Ömer Mahir Alper (İstanbul: Klasik, 2012), 5, 7.

14 Fârâbî, *Kitâbu’l Burhân*, 7.

15 Fârâbî, *Tahsilu’s-Sa’ada*, 91, 92.

16 Fârâbî, *Tahsilu’s-Sa’ada*, 92. Farabi’nin “gerçek filozof” tanımına dair ayrıntılı açıklamalar için Bk. Müfid S. Saruhan, *İslam Meşşai Felsefesinde Filozof* (İstanbul: Divan, 2017).

17 Fârâbî, *İhsâu’l - Ulûm -İlimlerin Sayımı*- Çev. Ahmet Arslan (Ankara: Divan, 2014), 106-111.

18 Fârâbî, *El-Medinetü’l Fâzıla -İdeal Devlet*- Çev. Ahmet Arslan (Ankara: Divan, 2013), 73.

maddi bir istidat ve bilkuvv ve bir yetidir.¹⁹ İnsanın bilkuvv ve aklını bilfiil akla dönüştüren şey, ontolojik akıllar silsilesinin en sonunda yer alan “Faal Akıl”dır.²⁰ İnsan kendi aklını Faal Aklın rehberliğine soktukça, daha fazla bilfiil bir konuma erişir ve böylece kendisinde “düşünen”, “düşünülen” ve “düşünüldür olan” bir ve aynı şey olur. İnsanın gerçek mutluluğu onun bu dereceye ulaşmasına bağlıdır.²¹

2. Dinin Hakikat İddiası

Fârâbî insanın bu dünyadaki asıl amacının mutluluk olduğunu söyler. Ona göre asıl amacı mutluluk olan insanın gerçek mutluluğa ulaşması için, onu söz konusu amaca ulaştıracak birtakım fiilleri yerine getirmesi gerekir. İnsanların fitratlarının, kabiliyet ve istidatlarının farklı olduğunun altını çizen Fârâbî’ye göre, söz konusu farklılıktan dolayı insanların kendiliğinden gerçek saadete ulaşmaları ve bunu elde edecek davranışlar ortaya koymaları zor gözükmemektedir. Bu nedenle insanların bir rehber ya da yol göstericiye ihtiyaçları vardır. Ancak bu yol göstericiliği yerine getirmeye herkes vakıf ya da ehliyet sahibi değildir. Bunun için belli kabiliyet ve istidata sahip olmanın gerekliliğini ifade eden Fârâbî, söz konusu kabiliyet ve yeteneklere sahip kimsenin aynı zamanda yönetici yani “ilk başkan” olması gerektiğini de söyler. Fârâbî “ilk başkan”ı, reisü’l evvel, şeriat koyucu, imam, önder gibi sıfatlarla da nitelemektedir.²² Dolayısıyla insanları saadete yani gerçek mutluluğa erdiren ilkeleri, davranış kurallarını belirleyen, onlara öncülük veya kılavuzluk eden ilk başkandır. İlk başkanın ortaya koyduğu söz konusu ilke ve prensipler ise “din”in (el-mille) kapsamını ifade etmektedir. Fârâbî “din”i şu şekilde ifade etmektedir.

Din/mille, birtakım şartlarla belirlenip sınırlandırılmış birtakım görüşler ve fiillerdir ki, onları, toplum için onların ilk yöneticisi [ilk başkan] tasarlar. O, onların onları uygulamasıyla, onlarda veya onlar vasıtasıyla, öngördüğü belli bir amaca ulaşmak ister.²³

Fârâbî bu şekilde tanımladığı “mille”nin, “din”, “şeriat” ve “sünnet” ile özdeş olduğunu ifade eder:

“Din” ve “mille” hemen hemen eşanlamlı isimlerdir; “şeriat” ve “sünnet” de böyledir. Bu [son] ikisi, çoğunlukla *dinin* iki parçasından sadece belirlenmiş fiillere delalet eder ve onları gösterir. Belirlenmiş görüşlerin de “şeriat” olarak isimlendirilmesi mümkündür ve bu durumda “şeriat”, “din” ve “mille” eşanlamlı isimler olur.²⁴

¹⁹ Fârâbî, *El-Medinetü’l Fâzıla*, 85

²⁰ Fârâbî, *El-Medinetü’l Fâzıla*, 85, 86; Fârâbî, *Es-Siyâsetü’l-Medeniyye veya Mebâdi’ül-Mevcûdât*, Çev. Mehmet S. Aydın vd. (İstanbul: Büyüyenay, 2012), 39, 40.

²¹ Fârâbî, *Es-Siyâsetü’l-Medeniyye*, 36, 39, 40.

²² Fârâbî, *Tahsilü’s-Sa’ada*, 95-96.

²³ Fârâbî, *Kitâbü’l-Mille – Din Üzerine* (Arapça-Türkçe Metin Bir Arada)-, Çev. Yaşar Aydın, (İstanbul: Litera, 2019), 16.

²⁴ Fârâbî, *Kitâbü’l-Mille*, 24.

Bu anlamda Fârâbî, “din”in biri “görüşler”/“fikirler” (ahkamlar, nazari yön), diğeri “fiiller” (ibadetler, ameli yön) olmak üzere iki yönünden bahseder. Nazari fikirler; Allah’ın sıfatları, ruhani varlıkların sıfatları, kendi aralarındaki hiyerarşi, Allah’a göre konumları ve her birinin fiilleri; alemin oluşumu, alem ve cüzlerinin nitelikleri ve mertebeleri, ilk cisimlerin nasıl oluştuğu, onlardan diğerlerinin nasıl meydana geldiği ve mertebeleri, alem içerisinde bulunan şeylerin birbirleriyle ilişkisi ve düzeni orada haksızlık ile değil adaletle her şeyin gerçekleştiği ve her olayın Allah ve ruhanilerle ilişkisinin türü; insanın oluşumu, nefsin insanda meydana gelişi, akıl ve bunun alemdeki yeri ile Allah ve ruhaniler karşısındaki konumu; nübüvvetin mahiyeti, vahyin meydana gelişi; ölüm, ahiret hayatında erdemlilerin ulaştığı mutluluk ve kötülerin ulaştığı ceza ile bunların nitelikleri; geçmişte yaşamış peygamberler, erdemli hükümdarlar ve yöneticiler, hak ve hidayet önderlerinin vasıfları, onların hepsinde bulunan fiiller, her birinin kendisine özgü hayırlı davranışı, onların ve onlara uyanların ahiretteki durumu, kötüler ve onlara uyanların fiilleri ile ahiretteki durumlarının kısa olarak anlatılması ve bunlarla ilgili şimdiye ait örneklerin verilmesi gibi hususlardır.²⁵

Fârâbî tarafından zikredilen dinin fiillerle ilgili yani iradi veya ameli konuları ise şu şekildedir: Allah’ı yücelten ve öven sözler, sonra ruhanilerin ve meleklerin yüceltildiği, sonra da geçmişte yaşamış peygamberleri, erdemli yöneticileri, iyi başkanları ve hidayet önderlerini yücelten ve öven söz ve davranışlar; geçmişte yaşamış alçak hükümdarları, sefih başkanları ve sapkın önderleri alçaltıcı ve yaptıklarını kınayan söz ve davranışlar; sonra da zamanımızda yaşayan, mevcut bulunan erdemli hükümdarları, iyi başkanları ve hidayet önderlerini yücelten, bunların karşısında yer alanları ise eleştiren söz ve davranışlar; toplumsal ilişkileri tayin eden fiillerin belirlenmesi ve her birinin adalet üzere olmasıdır.²⁶ Fârâbî’nin saydığı bu nazari ve ameli unsurlar “erdemli din”in (el-milletü’l-fâzıla) ihtiva ettiği şeylerin tamamıdır.

Fârâbî’ye göre felsefenin akli ispatları kullandığı yerde din de vahyi bilginin ortaya koyduğu ilkelerle kendi iddiasını ortaya koyar. Bu doğrultuda Fârâbî, dinin bilgi kaynağı olan “vahiy”i şu şekilde gerekçelendirir: Muhayyile kuvveti, duyu kuvveti ile akıl kuvveti arasında bulunur. Faal Akıl, bilmükve akılsalları bilfiil akılsallara, bilmükve akli bilfiil akıl haline getirir. İnsanın muhayyile kuvveti aklın hem nazari hem de ameli kısmıyla ilişki içindedir. Akılsal kuvvetin Faal Akıldan aldığı şey, bazen Faal Akıldan insanın muhayyile gücüne akar. Dolayısıyla Faal Akıl doğrudan akla etki ettiği gibi, nazari ve ameli akıl üzerinden muhayyile gücüne de etki eder. Böylece muhayyile gücü, birleştirmiş olduğu duyusallarla taklit et-

25 Fârâbî, *Kitâbü’l-Mille*, 21-22.

26 Fârâbî, *Kitâbü’l-Mille*, 24.

mek suretiyle akılsalları kabul eder. Dolayısıyla akıl tarafından düşünülüp taşınmış ve bir kısmı şimdiye, bir kısmı geleceğe ait tikeller, düşünüp taşınmaya gerek kalmaksızın doğrudan muhayyile gücünde meydana gelir. Muhayyile gücünün kendileriyle söz konusu şeyleri taklit ettiği duysallar güzellik ve mükemmelliğin nihai aşamasında bulunurlar. Bu sebeple mükemmelliğin son aşamasında olan muhayyile gücü, Faal Akıldan aldığı şimdi ve gelecekteki tikelleri ve onların duysal temsillerini, aşkın akılsalları, şerefli varlıkları ve onların temsillerini görür. Böylece bu tarz bir muhayyile gücüne sahip olan bir kimse ilahi şeyler hakkında kehanette bulunabilir, yani gelecekte haber verebilir. Bu, muhayyilenin ulaşabileceği en üstün derecedir.²⁷ Fârâbî, Faal Akıl'dan insnain muhayyile gücüne gelen söz konusu etkiye ya da akışa “vahiy” der. Ona göre “vahiy”, insana kendisiyle Faal Akıl arasında herhangi bir aracı kalmadığı zamanda gelir. Faal Akıl, İlk Sebep olan Tanrı'dan çıktığı için, Faal Akıl aracılığıyla insana vahyeden İlk Sebeptir. İnsan muhayyile gücü üzerinden Faal Akıl'la gerçekleştirdiği bu ilişki sayesinde şeyleri ve fiilleri nasıl tanımlayacağını bilir ve onları mutluluğa nasıl yönelteceği hususunda da üstün bir idrake ulaşır.²⁸

3. İki Hakikat İddiasının Birliği

Fârâbî'ye göre erdemli din felsefeye benzer.²⁹ Nasıl ki felsefe nazari ve ameli olmak üzere ikiye ayrılır; nazari ve düşünsel olanın, insan tarafından bilindiğinde yapılması mümkün olmayan şey olduğu; ameli olanın insan tarafından bilindiğinde yapılması mümkün olan şey olduğu kabul edilirse din de böyledir.³⁰ Dolayısıyla Fârâbî'ye göre, dini oluşturan her iki parça (fiiller ve fikirler) felsefenin altında yer almaktadır. Diğer bir deyişle, fiiller ve fikirlerle insanın yaşamını bilgi ve eylem itibarıyla düzenleyen felsefe ve dinin nazari ve ameli unsurları ortak ve özdeş bir paydada bulunmaktadır.

Yukarıda da ifade edildiği üzere, ortaya koyuluş tarzları farklı olmasına rağmen felsefe ile dinin konu ve amaçları birdir, yalnızca kullandıkları yöntem farklıdır:

Her ikisi de aynı konuları içerir ve varlıkların ilkeleri hakkında bilgi verirler. Çünkü her ikisi de varlıkların ilk ilkesi ve ilk nedenle ilgili bilgi verirler ve her ikisi de insanın kendisi için varlığa getirilmiş olduğu nihai amaç, yani en yüksek mutlulukla diğer varlıkların nihai amaçları hakkında bilgi verirler. Felsefenin bütün bunlarla ilgili olarak akla veya kavramaya dayanarak bilgi verdiği her şeyde din hayal gücüne dayanan bilgiler verir. Felsefenin ispat ettiği her şeyle ilgili olarak din ikna eder; çünkü felsefe akıl tarafından kavrandıkları biçimde nihai ilkeler, yani ilk ilkelerin özü ve ikincil cisim-dışı

27 Fârâbî, *El-Medinetü'l Fâzıla*, 89, 92-94.

28 Fârâbî, *Es-Siyâsetü'l-Medeniyye*, 85-86.

29 Fârâbî, *Kitâbü'l-Mille*, 26.

30 Fârâbî, *Kitâbü'l-Mille*, 26.

ilkelerin özleri hakkında bilgi verir. Buna karşılık din cisimsel ilkelerden çıkarılmış olan mäsaller aracılığıyla onları hayal ettirir [...] benzerleri ile onları temsil eder.³¹

Felsefenin temsilcisi filozofun akıl ile dinin temsilcisi olan peygamberrin muhayyile aracılığıyla iletişim kurdukları ana ilke ortaktır. Buna göre filozofun akli ilkeler sayesinde, düşünüp taşınma ile kendisinde mevcut olan bilkuvve akılsalları bilfiil akılsallara dönüştürmesini sağlayan ontolojik ilke Faal Akıl'dır. Aynı Faal Akıl, peygamberin muhayyile gücüne de etki ederek, ona vahiy göndermekte ve herhangi bir düşünme ve taşınmaya gerek kalmaksızın akılsalların temsilini ruhunda canlandırmasını sağlamaktadır. Hem filozof hem peygamber Faal Akıl ile ilişki kurmaları bakımından en üstün mutluluğa ve en yetkin ruha sahip kimselerdir. Dolayısıyla Fârâbî sisteminde, yönetici ya peygamberdir ya da filozoftur. Zira ikisi de Faal Akıl sayesinde mutluluğun elde edilebileceği her fiile vakıf olmuşlardır ve insanları doğru, faydalı ve güzel olana yönlendiren bir mükemmellik seviyesine ulaşmışlardır.³²

Sonuç

Fârâbî düşüncesinde din ile felsefe ya da akıl ile vahiy birbirine özdeş, biri diğeriyle uzlaşan iki alandır. Öyle ki felsefe ile din, konu ve amaç bakımından, dolayısıyla da hakikati temsil etmek noktasından birdir ve aralarında herhangi bir karşıtlık söz konusu değildir. Yalnızca bu iki alanın hakikate ve mutluluğa yönlendirmek bakımından farklı bir yol veya yöntemi kullanarak içeriklerini ortaya koyduğu görülmektedir.

Felsefe ile din en genelde teorik (nazari) ve pratik (ameli, iradi) olmak üzere iki yöne sahiptir. Bu iki alanın iki alt unsurunun özdeş olduğu Fârâbî tarafından çeşitli eserlerinde zikredilmektedir. Teorik felsefenin kendisiyle amel etmek söz konusu değildir, o sadece varlıkların zorunlu bilgisini ifade eden bir alandır (fizik, metafizik). Pratik felsefe ise fiillerle, yapıp-etmelerle ilgili konuların (ahlak, siyaset vb.) bilgisinin elde edildiği, iyiyi/hayırlıyı, güzeli/hüsnü elde etmeyi sağlayan alandır.

Benzer şekilde Fârâbî, dinin teorik konularını sıralarken gerçekten de felsefenin nazari konularına tekabül edecek konuları zikretmektedir. Onun bu sıralamasında genel olarak metafizik, özel olarak Tanrı felsefede olduğu gibi birincil konuyu oluşturmaktadır ve varlıkların hiyerarşisine göre diğer konular da aynı şekilde sıralanmaktadır. Dolayısıyla dinin pratik yönünün konuları ile felsefenin pratik yönünün konuları da örtüşmektedir. İfade ediş biçimi, kullanılan kavram ya da başvurulanan yöntem farklı olsa da açık bir biçimde din de felsefe de insanın daha iyi bir yaşam sürdürmesi ve "en üstün mutluluğa" (saâdet-i kusva) erişmesi için ona gereken bilgi, ilke ve

31 Fârâbî, *Tahsilu's-Sa'ada*, 93-94.

32 Fârâbî, *El-Medinetü'l Fâzıla*, s.89, 92-94.

davranış kurallarını kazandırmak amacındadır.

Dolayısıyla peygamber de filozof da her şeyin İlk Sebebi olan Tanrı'nın Faal Akıl aracılığıyla insanlığa kendileri üzerinden gönderdiği hakikatin ay altı alemde mümkün olan en üstün derecesinin birer temsilcisidir. Gerçek mutluluk bu temsilcilerin gerek akıl ve mantık gerek misaller ve temsiller üzerinden ortaya koyduğu hakikati öğrenmekte, ona göre yaşamakta ve daha üstün formlarına ulaşmaya çaba sarfetmektedir.

Kaynakça

- Alper, Ömer Mahir. *İslam Felsefesi'nde Akıl-Vahiy Felsefe-Din İlişkisi*. İstanbul: Kitapevi, 2008.
- Aydın, Mehmet S. *Din Felsefesi*. İzmir: İlahiyat Fakültesi, 2012.
- Aydınlı, Yaşar. *Fârâbî'de Tanrı-İnsan İlişkisi*. İstanbul: İz, 2014.
- Fârâbî. *Kitâbu'l-Hurûf-Harfler Kitabı*-. Çev. Ömer Türker. İstanbul: Litera, 2008.
- Fârâbî. *Tahsilü's-Sa'ada -Mutluluğun Kazanılması*-. Çev. Ahmet Arslan. Ankara: Divan, 2013.
- Fârâbî. *Kitâbu'l-Burhân*. Çev. Ömer Türker – Ömer Mahir Alper. İstanbul: Klasik, 2012.
- Fârâbî. *İhsâu'l - Ulûm -İlimlerin Sayımı*-. Çev. Ahmet Arslan. Ankara: Divan, 2014.
- Fârâbî. *El-Medinetü'l Fâzıla -İdeal Devlet*-. Çev. Ahmet Arslan. Ankara: Divan, 2013.
- Fârâbî. *Es-Siyâsetü'l-Medeniyye veya Mebâdi'ül-Mevcûdât*. Çev. Mehmet S. Aydın vd. İstanbul: Büyüyenay, 2012.
- Fârâbî. “Kitabu'l Cem' beyne Re'yeyi'l Hakîmeyn Eflâtûn el-İlâhî ve Aristûtâlis - Eflatun ile Aristoteles'in Görüşlerinin Uzlaştırılması-”, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*. Çev. Mahmut Kaya. İstanbul: Klasik, 2010.
- Fârâbî. *Kitâbü'l-Mille – Din Üzerine* (Arapça-Türkçe Metin Bir Arada)-. Çev. Yaşar Aydın. İstanbul: Litera, 2019.
- İbn Rüşd. *Fasl'ul Makâl fî Takrîr mâ Beyne's-Şeria ve'l-Hikme Mine'l İttisâl – Felsefe, Din ve Te'vil* (Arapça-Türkçe Metin Bir Arada)-. Neşr. Terc. ve İnc. Mahmut Kaya. İstanbul: Klasik, 2020.
- Kaya, Mahmut. “Fârâbî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 21 Ağustos 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/farabi#1>
- Korkut, Şenol. “Meşşâî Geleneğin Kurucu Filozofu: Fârâbî”. *İslam Felsefesi Tarihi I*. Ed. Bayram Ali Çetinkaya. 123-175. Ankara: Grafiker, 2012.
- Kutluer, İlhan. *İslam'ın Klasik Çağında Felsefe Tasavvuru*. İstanbul: İz, 2013.
- Küyel, Mübahat Türker. *Üç Tehafüt Bakımından Felsefe ve Din Münasebeti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1956.
- Saruhan, Müfid S. *İslam Meşşâî Felsefesinde Filozof*. İstanbul: Divan, 2017.
- Taylan, Necip. *İslam Düşüncesinde Din Felsefeleri*. İstanbul: M. Ü. İ. F. Vakfı, 2013.
- Tekin, Ali. *Fârâbî'de Felsefenin Serüveni*. Ankara: Araştırma, 2009.

“

Bölüm 8

**BİR SÜRDÜRÜLEBİLİR TÜKETİM
ÜÇGENİ: DEĞERLER, YAŞAM BİÇİMİ
VE SATIN ALMA DAVRANIŞI**

Nihan TOMRİS KÜÇÜN¹, Kader EROL²

”

1 Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi E-mail: nihan_tomris@hotmail.com

2 Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi E-mail: kkizilerol@nku.edu.tr

Giriş

Geçen yüzyılda yaşadığımız ekonomik ve sosyal ilerlememiz gelecekte hayatta kalma şansımızı tehlikeye atan bir çevresel bozulmaya neden olmuştur. Zira küresel ekonominin itici gücü olan dünya çapındaki tüketimde ve üretimde, doğal çevrenin ve kaynakların gezegenimiz üzerinde yıkıcı etkileri olmaya devam edecek şekilde kullanılmaktadır. Bugün neredeyse tüm ülkelerin küresel kirlenme, küresel ısınma, su kaynaklarının azalışı, yiyecek kaynaklarının çöp yığınlarına dönüşü gibi konuları ciddiye alan bakanlıkları veya bakanlık düzeyinde kurumları bulunmaktadır. Ancak tüketicilerin ve üreticilerin konu ile ilgili bilgi ve farkındalık düzeylerinin yükselmesi, hükümet düzeyinde yaptırımlardan çok daha faydalı olacaktır.

Sürdürülebilir tüketim ve üretim, daha azıyla daha fazlasını ve daha iyisini yapmakla ilgilidir. Aynı zamanda ekonomik büyümeyi çevresel bozulmadan ayırmak, kaynak verimliliğini artırmak ve sürdürülebilir yaşam tarzlarını teşvik etmekle ilgilidir ve yoksulluğun azaltılmasına ve düşük karbonlu ve yeşil ekonomilere geçişe de önemli ölçüde katkıda bulunabilir. Bu kavram temel ihtiyaçlara cevap veren hizmet veya ürünlerin gelecek nesillerin ihtiyaçlarını tehlikeye atmayacak şekilde ve daha iyi bir yaşam kalitesi sağlayan, aynı zamanda doğal kaynakların ve toksik maddelerin kullanımını ve yaşam döngüsü boyunca atık ve kirlenme emisyonlarını en aza indiren hizmetlerin ve ilgili ürünlerin kullanımını ifade eder (Oslo Sempozyumu, 1994). Sürdürülebilir tüketimin, çevre dostu üretimin ve daha pek çok süslü kavramların her insan için farklı anlamlar taşıdığı ise bir gerçektir. Bazen sosyal sınıf atlama çabası ile çevre dostu satın almalar gerçekleştiren tüketicileri görebiliriz, bazense evinden işine fosil yakıt tüketen bir motorlu araç yerine bisiklet ile ulaşmayı yeğleyen insanlara rastlayabiliriz. Bu iki farklı bireyin farklı nedenlerle aynı şeyi yapmaları, sonucu doğru gidiş yolu yanlış bir eylemdir. Asıl olan sürdürülebilir tüketimi bir yaşam biçimi haline dönüştürmektir.

Bu çalışma değerler, yaşam tarzı ve sürdürülebilir tüketim arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Gezegenimizin uyarılarını görmeye başlamak zorunda olduğumuzun bilinciyle gezegenimizi ne düzeyde yıprattığımızı tartışmak ve değerlerimizin ve yaşam tarzımızın tüketim alışkanlıklarımızı ne yönde etkileyebildiğini görmek üzere kaleme aldığımız bu bölümde okuyucuya farkındalık kazandırmak amaçlanmıştır.

Değerler-Yaşam Biçimi-Yaşam Tarzı

Değer kavramına yönelik tartışmaların kökeni antik çağ felsefesine dayanmaktadır. İlkçağ felsefesinde sıklıkla üzerinde durulan konulardan biri olan “erdem” ve “erdemli davranış” toplumun değerler seti ile ilişkilendirilmiştir. Sofistler değerlerin göreceli olabileceğini ifade ederken, Sokrates okulu değerlerin mutlak gerçekliğe ve nesnellığe sahip olduğunu

nu öne sürmüşlerdir (Cevizci, 2001). Orta çağ felsefesinde ve sonrasındaki modern dönemde ise değerler nispeten göreceli olarak kabul edilmiştir. Kant değerleri davranışların öncülleri olan niyet ile ilişkilendirirken (Kılıç, 2015), varoluşçu felsefe temsilcisi Sartre değerlerin insanı değil, insanın değerleri yarattığını bildirmiştir (Kılıç, 2006). Heidegger ise değer sistemini toplumsal mekanizma refleksleriyle, varlık-bilgi ön kabulleri arasındaki ilişkiyi olarak kabul etmiş ve bu “sosyal” vurgusu ile sonraki dönemde sosyal psikolojinin temel konularından biri olarak görülmesinin temellerini atmıştır (Hans, 1989).

Değer kavramı, belirtilen tarihsel gelişimi ve geniş kapsamı sebebiyle felsefe, sosyoloji, psikoloji, antropoloji ve teoloji başta olmak üzere pek çok sosyal bilim dalının çalışma alanlarından biri olmuştur. Özellikle sosyoloji ve psikoloji bakış açısı ile incelendiğinde bireyden- topluma, toplumdan- bireye düzenleyici bir etkisi olduğu belirtilmektedir (Theodorson, 1969; Rokeach, 1973). Çünkü değerler hem bireysel hem de toplumsal hayatı düzenleyen, iyiyi ve kötüyü ayırt etmeye yarayan, toplum tarafından paylaşıp, şekillendirilmiş ve üzerinde uzlaşılmış normlardan oluşmaktadır (Kornblum 1994). Bu sebeple bireysel ve toplumsal değerler kolaylıkla değiştirilebilen unsurlar değildir ve hatta kültür ürünleri olarak kabul edilmektedir (Coşkun ve Yıldırım, 2009). Bununla beraber tam olarak dogmatik olduklarını da söylemek mümkün değildir. Rokeach (1973) değerler sisteminin bu evrimini sosyal çevrenin ve yaşam biçimlerinin değişimi ile açıklamaktadır. Bu değişim ve dönüşüm her ne kadar yavaş olsa da sürekli dir.

En genel tanımı ile yaşam biçimi; bireylerin sahip oldukları soyut ve somut varlıkları nasıl ve ne için harcadığının bütünüdür. Bireysel psikolojinin “kişilik” ve “kişilik gelişimi” konularının önemli bir belirleyicisi olan yaşam biçimi (Bankhart, 1997; aktaran: Peluso vd., 2009) terimini psikoloji alanında ilk kullanan Alfred Adler’dir (1964). Adler’in (1983) tanımına göre yaşam tarzı; bireyin amaç ve hedefleri için geliştirdiği davranışlar tamamını kapsamaktadır. Yaşam biçimi, iç tutarlılığı sağladığı gibi bireyin toplum ile ilişkisinin de önemli araçlarından biridir. Allport’a (1935) göre yaşam biçimi bireyin tutum ve alışkanlıkları ile gelişen davranış örüntülerinden oluşmaktadır ve karakter, genetik ve çevresel faktörler ile şekillenmektedir (Rosenzweig ve Fisher, 1997).

Yaşam biçimine sosyolojinin bakış açısı ise Max Weber’e dayanmaktadır (Abel ve Cockerham, 1993). Weber, yaşam biçimi toplumu oluşturan tabakaları açıklarken bir sınıflandırma aracı olarak kullanmaktadır (Cockerham vd., 1997). Bu sınıflandırmadaki statü grupları ortak yaşam tarzlarına sahip bireylerin bir araya gelmelerinden oluşmaktadır ve belli prestij düzeylerini temsil etmektedir (Sürücü, 1998). Bu sistemin en belirleyici yanı bireyin karakteristik özelliklerinin temelini oluşturan değil, toplumdaki var oluşunu konumlandıran bir değişken olarak yaşam biçimidir.

Değerler ve yaşam tarzı hakkında yapılan çalışmalar bu iki farklı kavramın aslında birbirinden beslendikleri bir döngü içinde olduklarını göstermektedir. Her ne kadar “değerler çerçevesi” daha kollektif bir akıl ürünü gibi görünse de toplumun onu oluşturan bireylerden ayrı tutulamayacağı gerçeği ile değerleri oluşturan dinamiğin bireylerin yaşam biçimleri olduğu söylenebilir. Benzer şekilde yaşam biçiminin bir amaç doğrultusunda şekillendiği ön kabulüne dayanarak bu nihai amacın toplumun normları ile oluşan değerler ile örtüşmek üzere geliştirildiği açıktır. Özetle; bireysel ve toplumsal düzeyde değerler, iyi ve kötü ekseninde yaşam biçimini şekillendirmekte, bireyin kendini gerçekleştirme ve toplumda yer edinme isteği de değerleri sürdürülebilir kılmaktadır.

Değerler, belirli bir davranışla ilgili belirli bir hedefi desteklemek için kılavuz faktörler olarak hizmet eden arzu edilen niteliklerdir. Belirli bir durumda hedonik, kazanç ve normatif hedeflerin ne ölçüde önemli olduğu ve dolayısıyla belirli bir hedefin o özel durumda odak noktası olarak odaklanma olasılığı, bireysel değerler ve bu değerleri etkinleştiren veya devre dışı bırakan durumsal ipuçları tarafından belirlenir (Steg, 2012).

Değerlerin yavaş da olsa değişebilir olması, bireylerin çevresel ve kişisel faktörler ile şekillenen yaşam biçimlerindeki değişiklikler ile açıklanabilir. Bu iç ve dış etkenler ile şekillenen günlük hayat ve ideal yaşam biçimleri topluma yayıldığında yeni değerler ürettiyor olabilir.

Yaşam Tarzının Satın Alma Davranışına Etkisi

Bireylerin yaşam tarzı, pazarlamacıların her zaman büyük ilgisini çekmiştir. Yaşam tarzı kavramı, tüketici davranışını anlama, açıklama ve tahmin etmedeki potansiyel önemine işaret eden Bell (1958), Rainwater, Coleman ve Handel (1959) ve Havinhurst ve Feigenbaum (1959) tarafından 1950’lere yakın bir tarihte ortaya atılmıştır. William Lazer ise (1963a) yaşam tarzı kalıpları kavramını ve bunun pazarlamayla ilişkisini ortaya koymuş ve yaşam tarzı örüntüsünü bir sistem kavramı olarak tanımlamıştır.

Yaşam tarzı pazarlaması perspektifi, insanların yapmaktan hoşlandıkları şeylere, boş zamanlarını nasıl geçirmeyi sevdiklerine ve harcanabilir gelirlerini nasıl harcamayı seçtiklerine göre kendilerini gruplara ayırdığını kabul eder. Pazarlamacı, psikografik bilgileri demografik verilerle birleştirerek tüketicilerin istek ve ihtiyaçlarını daha iyi anlamaya çalışır. Psikografik kavramı ilk olarak Demby (1974) tarafından psikoloji ve demografiyi bir araya getiren bir terimdir ve spesifik olarak, insanların ne yapmaktan hoşlandıkları, ilgi alanlarının neler olduğu ve insanların çeşitli konularda sahip oldukları görüşlere odaklanır (Lazer, 1963b; Plummer, 1974). Pazarlama araştırmacıları ise yaşam tarzı konusunu pek çok farklı açıdan ele almışlardır. Plummer (1971), ticari kredi kartı kullanıcılarının yaşam tarzı profillerini incelemiş, Richard ve Sturman (1977), Slimwear

Markalı giysilerin kullanıcılarını bölümlere ayırmak için yaşam tarzı analizini kullanmış, Robertz ve Wortze, 1979 kadınların alışveriş davranışını incelerken yaşam tarzını değişken olarak kabul etmiş, Reynolds, Crask ve Wells (1977), modern yönelimli kadınlar ile geleneksel yönelimli kadınların yaşam tarzı farklılıklarını yaşam tarzı açısından ele almış, pazar bölümlendirme, ürün stratejisi geliştirme ve en uygun iletişim stratejisi geliştirme için yaşam tarzı analizini uygulamıştır.

Yaşam tarzı, pazarları bölümlere ayırmada ve hedef müşterileri anlamada da kullanılan önemli bir kavramdır. Lazer (1963b) ve Jones'un (1982) çalışmaları, yaşam tarzı analizinin pazarlama stratejisinin oluşturulmasında önemli olduğunu göstermektedir. Forrest ve Blumberg (1981), yaşam tarzını, yönetimin ilgili pazar segmentinin ihtiyaçlarını doğru bir şekilde değerlendirmesine izin veren bir ilke olarak görmektedir. Ahmed ve Jackson (1979) ise büyük ve heterojen bir anakütleli birkaç temel gruba indirgemenin bir yolu olarak yaşam tarzı analizinin pazarlama yöneticileri için çok büyük bir değere sahip olabileceğini bildirir. Black Well (1980) ve Mitchell (1983) de, yaşam tarzı analizinin popülasyondaki değişiklikleri izlemek için kullanılabileceğini belirtmişlerdir. Berry (1983) için yaşam tarzı segmentasyonu, etkili bir marka kimliği yaratma görevine ilişkin değerli bir içgörü sağlamıştır. Bu içgörü sayesinde pazarlama yöneticileri, kilit pazar bölümlerinin çok boyutlu görünümünü geliştirebilir, yeni ürün fırsatlarını ortaya çıkarabilir, daha iyi ürün konumu elde edebilir, hedef tüketicinin daha zengin ve gerçeğe yakın bir portresine dayalı olarak iyileştirilmiş reklam iletişimlerini geliştirebilir ve genel olarak genel pazarlama stratejisini geliştirebilir.

Gezegemizden Mektup Var

Dünya nüfusunun tamamının etkileneceği küresel felaketler henüz başlamamışken, kurlsız sanayileşmenin negatif sonuçları öncelikle gıda ve tarımda kendini göstermiştir. Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütünün (FAO) yıllık yayınlarından biri olan Gıda ve Tarımın Durumu, gıda ve tarım alanındaki önemli konuların dengeli bilime dayalı değerlendirmelerini daha geniş bir kitleye ulaştırmayı amaçlamaktadır. 2021 yılında yayınlanan "The State of Food and Agriculture Making Agrifood Systems More Resilient to Shocks and Stresses" başlıklı raporda COVID-19 ile birlikte ele alındığında daha da vahim bir noktaya ulaştığı görülen konu şöyle özetlenmiştir:

"Yeni koronavirüs hastalığı (COVID-19) pandemisi hepimizin hayatını derinden etkiledi ve bununla mücadele etmeye devam ediyoruz. Virüsün yayılmasını kontrol altına almak için sınırların kapatılması ve sokağa çıkma yasakları uluslararası seyahati durdurdu, sayısız işletmeyi kapattı ve milyonlarca insanı işsiz bıraktı. Özellikle salgının ilk aşamalarında insan-

ların ve malların hareketine getirilen kısıtlamalar, girdilerin çiftçilere ve ürünlerinin pazarlara akışını engelledi. Hasat ve nakliyenin engellendiği yerlerde, büyük miktarlarda taze meyve ve sebze çiftçilerin tarlalarında çürümeye bırakıldı. Kısıtlamalar yalnızca tarımsal gıda ticaretine, tarımsal gıda tedarik zincirlerine ve tarımsal gıda pazarlarına değil, aynı zamanda insanların yaşamlarına, geçim kaynaklarına ve beslenmelerine de zarar verdi. İlk kesintiler ve belirsizliğin ardından birçok tedarik zinciri, pandeminin neden olduğu şoku absorbe etme ve bunlara uyum sağlama konusunda dikkate değer bir dayanıklılık gösterdi; ancak milyonlarca insanın yeterli gıdaya erişiminin olmaması çok büyük ve kalıcı bir sorun olarak ortaya çıktı. Birçok kırsal insan, yoksul topluluklar için önemli bir gelir kaynağı olan mevsimlik işler için seyahat edemiyordu. Tecritlerle hareket-siz kalan düşük gelirli şehirli haneler, gelirlerinin ve gıda harcamalarının keskin bir şekilde düştüğünü gördü. COVID-19 salgınından önce bile dünya, 2030 yılına kadar küresel açlığın ve yetersiz beslenmenin her türünü sona erdirmeye konusundaki ortak taahhüdü yerine getirme yolunda değildi, ancak pandemi bizi bu yoldan daha da saptırdı. Bu yılki “Dünyada Gıda Güvenliği ve Beslenmenin Durumu”, 2020’de 720 ila 811 milyon insanın açlıktan etkilendiğini tahmin ediyor, bu rakam 2019’dakinden 161 milyon daha fazla ve artış büyük ölçüde COVID-19 krizinden kaynaklanıyor.”

Sürdürülebilir ekonominin sadece yenilik ve yeni teknoloji ve çevre dostu ürünlerin geliştirilmesinden daha radikal çözümlere ihtiyaç duyduğu giderek daha fazla kabul görmektedir. Sürdürülebilir tüketim bütünsel bir yaklaşımdır ve sistemik bir değişimle ilgilidir. Dolayısıyla sadece gıda ve tarımda değil endüstrinin tamamında bir değişim gerektirir. İnşaattan turizme, tekstilden finans sektörüne, eğitimden sağlığa kadar tüm endüstriler sürdürülebilir bir değişime ihtiyaç duymaktadır. Ayrıca sadece özel sektör değil kamu sektöründe de bir değişim gerektiği açıktır. Şöyle ki; OECD ülkelerinde GSYİH’nın ortalama %12’sini, gelişmekte olan ülkelerde ise %30’unu oluşturan kamu harcamaları muazzam bir satın alma gücüne sahiptir. Bu harcamaları daha sürdürülebilir mal ve hizmetlere kaydırmak, pazarları yenilik ve sürdürülebilirlik yönünde yönlendirmeye yardımcı olabilir ve böylece yeşil bir ekonomiye geçişi sağlayabilir. Sürdürülebilir kamu alımlar aracılığıyla hükümetler örnek teşkil edebilir, temel politika hedeflerini gerçekleştirebilir ve güçlü piyasa sinyalleri gönderebilir. Sürdürülebilir satın alma, hükümetlerin sera gazı emisyonlarını azaltmasına, kaynak verimliliğini artırmasına ve geri dönüşümü desteklemesine olanak tanır (unep.org).

Gezeganimizden gelen diğer önemli bildirimler ise sera gazı ile ilgilidir. Sera gazı emisyonu 1990’lardan bu yana tüm diplomasiye ve ticarete rağmen istikrarlı bir şekilde artmaktadır. İklim sisteminin küresel ısınması, ortalama hava ve okyanus sıcaklığındaki artışta, kar ve buzun yaygın

olarak erimesinde ve deniz seviyesinin yükselmesinde belirgindir. Son 25 yılda, sıcaklık her on yılda ortalama 0.19°C artmaktadır (IPCC, 2014).

Sürdürülebilir Tüketimin Gelişimi ve Dönüşümü

Tüketim, bireyin hazzı, estetik ve normatif değerlerini yansıtan kimliğini ifade edebildiği bir seçim sürecidir. Üretim ve tüketimde etkili değişiklikler yoluyla sürdürülebilir kalkınma yolunun kavramsallaştırılması, yeni bir küresel zorluk olarak ortaya çıkmıştır. Sürdürülebilir tüketim, bu zorluğun üstesinden gelmek için yeni bir paradigma olarak gelişmektedir. Temel felsefe, dünyanın taşıma kapasitesini ve dünyanın yaşam destek sistemini tehlikeye atmadan tüketici talebinin karşılanmasını içerir.

Doğru planlanmadan hızlı ekonomik büyümenin bir sonucu olarak değişen yaşam tarzı ve tüketim kalıplarının çevre ve sürdürülebilir kalkınma üzerinde baskı oluşturduğu anlaşılmaktadır. Mevcut büyümeyi sürdürülebilir tüketim ve üretim modeline yönlendirmek, sürdürülebilirliğe yönelik daha anlamlı bir ilerleme yaratmanın etkili bir yolu gibi görünmektedir. İnançlar, algılar, değerler ve tutumlar gibi bireysel eğilimlerin, sürdürülebilir eylemlerin belirleyicisi olduğu kabul edilmiştir. Çevre dostu ürün ve hizmetleri satın almak için tüketici davranışında değişim, çevreyi korumak için yeşil fiyat primi ödemeye isteklilik ve dilekçe imzalayarak ekolojik vatandaşlık adımı atma, çevresel krizi azaltmak için çevreci gruplara destek olmak, sorumlu tüketim, gönüllü sadelik, tüketim karşıtlığı, tüketimin azaltılması gibi kavramlar gün geçtikçe daha da fazla önem kazanmaktadır. Bu kavramların içinde en çok dikkat çekenlerden ikisi tüketim karşıtlığı ve tüketimin azaltılmasıdır. Çünkü sürdürülebilirlik krizinin, hızlı nüfus artışı ve doğal kaynakların büyük ölçüde sömürülmesine yol açan sürekli artan tüketim talebi ile bağlantılı olduğuna inanılmaktadır (Roy, 2021). Ayrıca sürdürülebilir tüketimin sürdürülebilir hale gelmesi için bireylerin benimsediği yaşam biçimlerinin değiştirilmesi gerekmektedir (Hobson 2002; Newman ve ark. 2012; Chen 2017).

Çevre sorunlarının kökleri, her şeye faydacı bir mercekten bakan insan tüketim davranışından kaynaklanmaktadır. Sürdürülebilirlik paradigması, tüketim kalıbının hem yapıları hem de kalıpları açısından bir dizi niteliksel dönüşüm gerektirir. Bir sistemin sürdürülebilirliği, kaynak kullanımının verimliliğine ve optimalliğine değil, makrosistemin dinamik istikrarını etkilemeden hem şimdiki hem de gelecek nesiller için gezegenin tüm sakinlerinin yaşam kalitesini korumak ve iyileştirmek için çevresel kaynakların yeterliliğine ve mevcudiyetine bağlıdır.

Faydacı yaklaşım açısından tek bir tanıma sahip olan değer kavramının tanımı farklılaşmaya ve çeşitlenmeye başlamıştır. Tüketim değerleri teorisi ile ilgili temel önermeler, tüketici tercihinin, herhangi bir seçim tercihinde farklı katkıları olan çoklu tüketim değerlerinin bir fonksiyonu

olduğunu göstermektedir. Buna göre (Sheth, Newman ve Gross, 1992);

İşlevsel değer, tüketici seçim davranışının birincil itici gücüdür.

Sosyal değer, çevre görüşünden etkilenen algılanan fayda ile ilgilidir.

Koşullu değer, karar vericinin karşılaştığı belirli bir durum veya koşullarda elde edilen algılanan net faydayı ifade eder.

Duygusal değer, tüketiciler arasında çevre ile ilgili faaliyetlerle ilgili duygusal tepki uyandırmak için alternatif bir kapasiteden algılanan faydayı ifade eder.

Epistemik değer, bir tüketicinin bilgiyi tatmin etme ve ürün özellikleri ve uyumluluğu ile ilgili yenilik arama eğilimlerinden elde ettiği algılanan net faydayı ifade eder.

Tüketim değerleri, tüketicilerin çevre sorunlarına nasıl baktıklarına, onların sevgisine ve çevre dostu tüketim uygulamalarına katılma niyetlerine ilişkin fikir verir.

Sürdürülebilir tüketicilik, ülkeler genelinde sürdürülebilir politikaların ayrılmaz bir parçası olarak formüle edilir. Çevresel bozulmanın şiddetiyle uyanan tüketicilerin, tüketim konusundaki tutum, davranış ve yaklaşımlarını değiştirmeleri ve sürdürülebilir tüketicilik olarak adlandırılan çevre dostu uygulamaları uyumlu bir şekilde benimsemeleri gerekmektedir. Sürdürülebilir tüketim, mutlaka daha az tüketmek değil, farklı şekilde tüketmek ve verimli bir şekilde tüketmek demektir. Temel felsefe, enerjiyi daha düşük karbon yoğunluğuyla üretmemiz gerektiğidir (UN, 2012). Bu, tüketim ve çevre koruma arasında acil bir denge kurulmasını gerektirmektedir.

Sürdürülebilirlik, doğa ile uyum içinde yaşamakla ilgilidir. Çevre dostu yeşil ürün ve hizmetleri satın alırken sürdürülebilir davranışsal eğilim, çevre psikolojisi ve sürdürülebilirlik ihtiyacı açısından ortaya çıkmaktadır.

Sürdürülebilir tüketim davranışını açıklamak amacıyla farklı teoriler ortaya atılmıştır. Gerekçeli eylem teorisi (Ajzen ve Fishbein, 1972), algılanan davranış kontrolü ile davranışsal niyetlerin aracılık ettiği tutumlara ve öznel normlara dayalı sürdürülebilir davranışları açıklamada yaygın olarak uygulanmıştır. Planlı davranış teorisi (Ajzen, 1991), gıda tüketimi, ev geri dönüşümü ve genel olarak çevre dostu davranış gibi sürdürülebilir davranışların çeşitli yönlerini belirlemek için oluşturulmuştur. Norm-aktivasyon teorisi (Schwartz, 1977) ile değer-inanç-norm teorileri (Stern vd., 1999) ise eylemleri toplumsal hareketlere yönlendiren 10 temel değer belirlemektedir. Bu temel değerler, insanların hedeflerini motive etmek için içsel çatışmalar veya uyumluluk yaratan güç, başarı, hazcılık, teşvik, öz-yönetim, evrenselcilik, iyilikseverlik, gelenek, uygunluk ve güvenlidir. Tutum, inançlar, algılar ve değerler gibi bireysel eğilimler, kişiyi çevreye ve di-

ğer insanlara karşı sorumlu davranmaya yönlendiren beş psikolojik boyut olarak tanımlanır. Hedef çerçeveleme teorisi (Lindenberg ve Steg, 2013), hedeflerin insanların bilgiyi işleme ve buna göre hareket etme şeklini yönettiğini öne sürer ve sürdürülebilir davranışla sonuçlanan bireylerin biliş süreçleri üzerindeki hedeflerin etkisini incelemek için sosyal psikolojiden türetilmiştir. Bu teori, bir bireyin sürdürülebilirlik davranışını yöneten hedonik hedefler, kazanç hedefleri ve normatif hedefler olmak üzere üç farklı hedef türü önermektedir. Hedonik hedef, kişinin belirli bir zaman noktasındaki ihtiyaçlarının karşılanmasıyla ilgili olarak hissettiği yolu geliştirme veya koruma arzusunu ifade eder. Mutluluk, neşe, rahatlık gibi olumlu duygularla ve suçluluk, öfke, utanç ve rahatsızlık gibi olumsuz karşılıklarla bağlantılıdır (Lindenberg ve Steg, 2013). Kazanç hedefi, hesaplayıcı niyetleri yansıtır ve uzun vadede durumunu iyileştirmek için para, güç ve etki açısından ödül veya kâra yönelik bireysel dikkati teşvik eder. Çalışmalar, insanlar bu tür eylemlerin statülerini yükselttiğine inandıklarında sürdürülebilirlik yanlısı davranışlara yönelik eğilimin arttığını göstermiştir (Griskevicius vd. 2010). Kazanç hedefleri, sürdürülebilir tutum ve davranışlarla negatif ilişkilidir. Sürdürülebilir satın alma davranışı genellikle daha az karlı, daha az keyifli ve maliyetlidir ve bu da sürdürülebilir davranışsal niyeti kısıtlar. Kazanç hedefi çerçevesine sahip kişiler, bunu yapmak daha karlı olduğunda muhtemelen sürdürülebilir eylemlere dahil olurlar (Stek ve Vleg, 2009). Normatif hedef, bireyleri eylemlerin uygunluğuna odaklanmaya ve onları yapmaları gerektiğini düşündükleri şeylere duyarlı hale getirmeye sevk eder. Sürdürülebilir davranmak uygun bir davranış şekli olduğundan, normatif hedef çerçevesi sürdürülebilir davranış için en istikrarlı temeli sağlar. Bazı araştırmalar, normatif düşüncelerin, sürdürülebilir davranışla sonuçlanan ahlaki eylemleri desteklediğini göstermiştir (Haidt, 2007). Güçlü normatif hedefi olan birey, insanın doğanın bir parçası olduğuna inanır ve sürdürülebilirliği desteklemek için daha yüksek bir eğilim ve sürdürülebilir davranışta bulunmak için daha yüksek motivasyonlar öngörür (De Groot vd., 2008).

Sürdürülemez Tüketim

Sürdürülebilir tüketim, dünya çapında insanların temel ihtiyaçlarını karşılarken, çevre üzerinde minimum etkiye sahip, sosyal açıdan eşitlikçi ve ekonomik açıdan uygun mal ve hizmetlerin tüketimidir. Günümüzde geldiğimiz noktada ise son 50 yılda, küresel nüfus önceki nesillerin toplamından daha fazla mal ve hizmet tüketmiştir. Tüketimdeki bu artış, ekonomik büyümeyi, ve çevresel bozulmayı teşvik etmiştir. Bununla birlikte, tüketim kalıpları gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında önemli ölçüde farklılık göstermektedir. Tillard (2000), dünyanın en zengin beşte birinin tüketimin %86'sını, en fakir beşte birinin ise tüketimin yaklaşık yüzde birini oluşturduğunu belirtmektedir.

Johannesburg Uygulama Planı'ndaki 3. Bölümün başlığı olan “Sürdürülemez tüketim ve üretim kalıplarını değiştirmek”, sürdürülebilir kalkınmanın özünden ilerleyen bir sloganı temsil etmektedir. Rio Deklarasyonu'nun 8. İlkesinde, 4. Bölümün teması, 5. Bölümdeki demografi ile birleştirilmiştir: “Sürdürülebilir kalkınma ve tüm insanlar için daha yüksek bir yaşam kalitesi elde etmek ve uygun demografik politikaları teşvik etmek için, Devletler sürdürülemez üretim ve tüketim kalıplarını azaltmalı ve ortadan kaldırmalıdır”.

Mevcut sürdürülemez tüketim kalıpları çevreyi yok etmektedir. Doğal kaynak stoklarının tüketen, kaynakları adaletsiz bir şekilde dağıtan, yoksulluk ve adaletsiz gelir dağılımı gibi sosyal sorunlara katkıda bulunan ve sürdürülebilir kalkınma çabalarını engelleyen sürdürülemez, sürdürülebilirliğin sadece tüketim odaklı bakış açısıyla ele alınmasının da sonucu olabilir. Zira üretimin sürdürülebilirliğini sağlamadan tüketimi sürdürülebilir kılmak havanda su dövmekten farksız olacaktır.

Sonuç

Son yıllarda modern tüketimin çevresel sonuçları hakkında çok sayıda sosyal ve doğa bilimsel tartışma ve araştırmalar yapılmıştır. Bunun sonucunda ise ortak bir fikir birliği sağlanmış olsa da bütün ülkeler ve tüm dünya vatandaşları aynı fikir birliğini uygulamaya yönelik yaşam tarzları gerçekleştirebilmiş değildir. Kaynakların tükenmesi, küresel ısınma, biyoçeşitlilik kaybı, atık üretimi veya kirlilik ve bunların neden olduğu yıkımın uzun vadeli sonuçlarını önleme şansımız varsa, özellikle Batı'da yaşam tarzlarının değişmesi gerektiği açıktır. Başka bir şekilde ifade edecek olursak, mevcut eğilimler devam ederse gelecek nesiller çok daha bozulmuş bir dünya ile karşılaşacaklar.

Mevcut eğilimlerin içinde üretmeden tüketmek, statü veya gösteriş tüketimi ve sürekli satın alma ihtiyacına sebep olan diğer pek çok eğilimden söz edilebilir. Tüm bunlar çevre odaklı ve sürdürülebilir tüketimin karşısında olmakla birlikte gelecek için kritik öneme sahip ve acilen değiştirilmesi gereken tüketici alışkanlıklarıdır. Sürdürülemez tüketim ve üretim kalıpları, şu anda karşı karşıya olduğumuz üç gezegen krizinin temelinde yatıyor: iklim değişikliği, biyolojik çeşitlilik kaybı ve kirlilik. Bu üç kriz, tüm insanların refahını tehdit etmekte ve yediğimiz yemeği, soluduğumuz havayı, içtiğimiz suyu ve toplumlarımızın, ekonomilerimizin ve uluslarımızın üzerine inşa edildiği tüm doğal kaynakları ve genel olarak dünyamızı riske atmaktadır. Kaynakların tükendiği ve küresel biyoçeşitlilik kaybı ve iklim değişikliği tehdidi altındaki bir dünyada, yaşam tarzı kararlarımız ise mevcut riski daha da arttırmaktan öteye gitmemektedir. Bu risk altında ise yaşam tarzı seçimlerimizin çevremizdeki dünyayı nasıl etkilediğini anlamak ve herkesin daha iyi ve daha hafif yaşaması için yollar bulmak

anlamına gelen sürdürülebilir bir yaşamdan söz etmek mümkün olamaz. Bu, ekonomilerimizde ve toplumlarımızda köklü bir dönüşümü gerektiriyor. Artık bireysel refah hedefimizden ziyade küresel refah hedeflememiz ve bu hedef için ise dünyanın tüm kaynaklarını verimli kullanan, düşük karbonlu, çevreyi kirletmeyen tüketim ve üretim modelleriyle desteklenen bir modele ihtiyacımız olduğu açıktır. Bu modele geçiş, dünya genelinde ve toplumun her kesiminden gelen ortak ve uyumlu çabalara bağlıdır. Politika, finans, iş dünyası, kamu sektörü, özel sektör, sivil toplum kuruluşları ve benzer topluluklar ile küresel, ulusal ve yerel düzeyde birlikte çalışan bireylerin ortak çabalarına bağlıdır.

Sürdürülebilir tüketimin önündeki başlıca engeller şunlardır: farkındalık ve eğitim eksikliği; sivil toplumdan, hükümetten ve endüstriden destek eksikliği; mal ve hizmetlerin fiyatlarına gerçek çevresel ve sosyal maliyetleri dahil etme konusundaki isteksizlik; kökleşmiş sürdürülemez düşünce ve davranış kalıpları; ve alternatif sürdürülebilir ürün ve hizmetlerin eksikliği. Bugün tüm dünyada hüküm süren mevcut sürdürülemez tüketim ve üretim düzeni, dünyamızda sürekli artan miktarda doğal kaynağın çıkarılmasına, işlenmesine, kullanılmasına ve bertaraf edilmesine ve sürekli artan çevresel hasara neden olmaktadır. Bu hasar gelecek nesiller için onlardan çaldığımız bir dünya oluşturmak anlamına gelmektedir.

Bugünkü dünya nüfusunun sürdürülebilirlik konusunda yaşadığı bu çekinceler gelecekteki dünya nüfusunun dünyadan mahrum kalması anlamını taşıyabilecekken hem üretimde hem de tüketimde sürdürülebilirlik adına daha kesin ve keskin adımlar atılması gerekmektedir. Bir günde kirlenmeyen dünyanın bir günde temizlenmesi de mümkün değildir. bu nedenle sürdürülebilir kaynaklara, sürdürülebilir üretime, sürdürülebilir tüketime ve sürdürülebilir bir hayata ihtiyacımı olduğunu unutmamalıyız.

Kaynaklar

- Abel, T., & Cockerham, W. C. (1993). Lifestyle Or Lebensfuhrung? Critical Remarks on the Mistranslation of Weber's "Class, Status, Party". *Sociological Quarterly*, 34(3), 551-556.
- Adler, A. (1964). The individual psychology of Alfred Adler (H. L. Ansbacher & R. R. Ansbacher, Eds.). New York: Harper & Row.
- Ahmed, Sadrulın A. and Douglas N. Jackson. (1979). Psychographics and Public Policy Decisions: Welfare Assistance, *Journal of Consumer Research*, 5, 229-239.
- Ajzen I. (1991). The theory of planned behaviour. *Organizational behaviour and human decision Process*, 50 pp. 179-211
- Ajzen I., M. Fishbein Attitudes and normative beliefs as factors influencing behavioural intentions *J. Personality Soc. Psychol.*, 21 (1) (1972), pp. 1-9
- Alfred A. (1983). Kişilik Bozuklukları ve Toplumsal Bütünleşme: Üstünlük ve Toplumsal İlgi, (Çeviren: Belkıs Çorakçı), Say Kitap Pazarlama, İstanbul
- Allport G. (1935), "Handbook of Social Psychology, Clark University Press, Worcester.
- Bankhart, C. P. (1997). Talking cures:A history of Western and Eastern psychotherapies. Pacific Grove, CA: Brooks/Cole.
- Bell, Wendell. (1958). Social Choice, Life Style , and Suburban Residence, in *Rhe Suburban Community* (ed.) William M Dobriner, G.P. Putnam's Sons, New York, pp. 225-242
- Berry, Elizabeth J. (1983). Ads Enlist Ambiguity to Target varied Life styles, values, *Ad Forum*, 4, 10-11.
- Black Well and Roger, D. (1980). Successful Retailers of '80s will cater to specific Life style segments, *Marketing News*, 3, 3.
- Cevizci, A. (2001). *İlkçağ felsefesi tarihi*. Asa Kitabevi.
- Chen CF (2017) Consumer's lifestyle and its impact on eco-product aesthetics. In: Sustainability through innovation in product life cycle design. Springer, Singapore, pp 1021–1031
- Cockerham, W. C., Rütten, A., & Abel, T. (1997). Conceptualizing contemporary health lifestyles: moving beyond Weber. *Sociological Quarterly*, 38(2), 321-342.
- Coşkun, Y., & YILDIRIM, A. G. A. (2009). Üniversite öğrencilerinin değer düzeylerinin bazı değişkenler açısından incelenmesi. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6(1), 311-328.
- De groot J., L. Steg, M. Dicke ransportation trends from a moral perspective: value orientations, norms and reducing car use F.N. Gustavsson (Ed.), *New Transportation Research Progress*, Nova Science Publishers, Hauppauge, NY (2008)

- Demby, E. (1974) Psychographics and from whence it came. In: Wells, Ed., Life Style and Psychographics, American Marketing Association, Chicago, 9-30.
- FAO. (2021). The State of Food and Agriculture Making Agrifood Systems More Resilient to Shocks and Stresses.
- Forrest Edward J. and Leo Blumberg. (1981) Mailing list Psychographics: An Inside Look for Prospects, Direct Marketing, 4, 458-61.
- Griskevicius V., J. Tybur, B.B. Van den Going green to be seen: status, reputation, and conspicuous conservation J. Personality Soc. Psychol., 98 (2010), pp. 392-404
- Haidt J. The new synthesis in moral psychology Science, 316 (2007), pp. 998-1002
- Hans, J. S. (1989). The question of value: Thinking through Nietzsche, Heidegger, and Freud.
- Havighurst, Robert, J., and Feigenbaum, K. (1959) Leisure and Life Style, American Sociologist, 64, 396-404.
- Hobson K (2002) Competing discourses of sustainable consumption: does the 'rationalisation of lifestyle' make sense? Environ Polit 11(2):95-120
- <https://www.unep.org/explore-topics/resource-efficiency/what-we-do/sustainable-consumption-and-production-policies>
- Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) Climate change 2014—impacts, adaptation and vulnerability Contribution of Working Group II to the Fifth Assessment Report of the IPCC, (2014). Cambridge University, Cambridge
- Jones, Michael, D. (1982) Properly Applied Psychographics Add Marketing Luster, Marketing News, 16 November 12, 10.
- Kılıç, S. (2006). *Jean Paul Sartre'in varoluş felsefesinde öteki kavramı* (Master's thesis, Akdeniz Üniversitesi).
- Kılıç, Y. Kant'ın Etik Görüşünde 'Değerli Eylem'in Olanağı. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (22), 93-100.
- Kornblum, W., (1994). Sociology In A Changing World , Harcourt Brace College Publishers.
- Lazer, William. (1963a) Life style Concept and Marketing Towards Scientific Marketing, in American Marketing Ass. (Ed.) Stephen Greyser, pp. 140-151.
- Lazer, William. (1963b) Symbolism and Life Style, in Toward Scientific Marketing (Ed.) Stephen A. Greyser, American Marketing Association, Chicago, II, pp. 140-149.
- Lindenberg S., L. Steg Normative, gain and hedonic goal-frames guiding environmental behavior J. Soc. Issues, 63 (1) (2013), pp. 117-137

- Mitchell, Arnold. (1983) Styles in the American Bullring, Accross the Board, 20, 45-54.
- Newman CL, Howlett E, Burton S, Kozup JC, Heintz Tangari A (2012) The influence of consumer concern about global climate change on framing effects for environmental sustainability messages. *Int J Advert* 31(3):511–527
- P.C. Stern, T. Dietz, T. Abel, G.A. Guagnano, L. Kalof A value belief-norm theory of support for social movements: the case of environmentalism *Hum. Ecol. Rev.*, 6 (2) (1999), pp. 81-97
- Peluso, P. R., Peluso, J. P., Buckner, J. P., Kern, R. M., & Curlette, W. (2009). Measuring lifestyle and attachment: An empirical investigation linking individual psychology and attachment theory. *Journal of Counseling & Development*, 87(4), 394-403.
- Plummer, J. T. (1974). The concept and application of life style segmentation. *Journal of Marketing*, 38(1), 33–37.
- Plummer, J.T. (1971). A Theoretical View of Advertising Communication. *Journal of Communion*, 21-4, p:315-325.
- Rainwater, Lee, Richard P. Coleman and Gerald Handel. (1959) Workingman's Wife. Oceans Publications: New York.
- Reynolds, Fred, D., Melvin, R. Crask and William D. Wells. (1977) The Modern Feminine Life Style, *Journal of Marketing*, 38-45.
- Richard, Elizabeth, A. and Stephen S. Sturman. (1977) Lifestyle Segmentation in Apparel Marketing, *Journal of Marketing*, 43, 79-87.
- Roberts, Mary Lou and Lawrence H. Wortzel. (1979) New Life Style Determinants of Women's Food Shopping Behavior, *Journal of Marketing*, 43, 28-39.
- Rokeach, M. (1973). *The nature of human values*. Free press.
- Rosenzweig, S., & Fisher, S. L. (1997). "Idiographic" vis-à-vis "idiodynamic" in the historical perspective of personality theory: Remembering Gordon Allport, 1897–1997. *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 33(4), 405-419.
- Roy, M. (2021). Greening behavior toward sustainable development. *Sustainable Development Strategies*, 53–90. <https://doi.org/10.1016/b978-0-12-818920-7.00001-3>
- S.H. Schwartz Normative influences on altruism *Advances in Experimental Social Psychology*, vol. 10, Academic Press, New York (1977), pp. 221-279
- Sheth J., B. Newman, B. Gross Why we buy what we buy: a theory of consumption values *J. Bus. Res.*, 22 (2) (1992), pp. 159-170
- Steg L., C. Vlek Encouraging pro-environmental behaviour: an integrative review and research agenda. *J. Environ. Psychol.*, 29 (2009), pp. 309-317
- Steg L., J.I.M. de Groot, (2012). Environmental values, in: *The Oxford Handbook of Environmental and Conservation Psychology*,

- Sürücü, A. (1998). *Yaşam biçimi ve pazarlamada kullanımı: otomobil sektöründe bir uygulama* (Master's thesis, Anadolu Üniversitesi).
- Theodorson, G. A., & Theodorson, A. G. (1969). A modern dictionary of sociology.
- Tillard, D. (2000). Why Consumption Matters, Sustainable Consumption, Sierra Club. <http://www.gdrc.org/sustdev/concepts/22-s-consume.html> (erişim tarihi: 13.12.2022)
- UN, United Nations Country Classification, http://www.Un.Org/en/development/desa/policy/wesp/wesp_current/2012_country_class.pdf, 2012.
- United Nations Conference on Environment and Development (2002), Agenda 4, United Nations, New Yorks

